

Iustitiei barbat de Stat, D. George
Grițor Cantașiu, sof al
partidului conservator
devotamente și aducirătună

Negrileanu -

STUDII
DE
ISTORIA DREPTULUI ROMÂN

DE ACELAŞ AUTOR:

LeI B.

1) Histoire du droit et des institutions de la Roumanie, I-er vol. (Période daco-romaine), Paris, Jouve et Boyer, 1898, un vol. in—8°, 312 pag. (epuizat)	6.—
2) Etude sur la protimis dans l'ancien droit roumain (Studiū extras din Nouvelle Revue historique de droit français et étranger, 1899, No. 2).	
3) Manual de Procedura dreptului civil roman, prima fasciculă de 8½ pag. Bucureşti, tipografia Joseph Göbl, 1899	2.25
-

S T U D I I

DE

ISTORIA DREPTULUI ROMÎN

DE

PAUL NEGULESCU

DOCTOR ÎN DREPT DE LA FACULTATEA DIN PARIS,
LICENȚIAT ÎN LITERE, ABSOLVENT AL SCOALEI DE HAUTES ÉTUDES,
PROFESOR LA ȘCOALA SUPERIOARĂ DE ȘTIINȚE DE STAT,
PROFESOR SUPLINITOR LA FACULTATEA DE DREPT DIN BUCUREȘTI,
MAGISTRAT.

BUCUREȘTI
EDITURA TIP. GUTENBERG, JOSEPH GÖBL
20, — STRADA DOAMNEI, — 20
(Biserica Kalinderu)
1900

INTRODUCERE

De multe ori se aud oameni instruiți considerind dreptul ca un studiu arid și foarte puțin interesant, care a dobândit o oare-care importanță numai prin faptul că înmulțirea și complicațiunea raporturilor și a intereselor a făcut imposibilă rezolvarea problemelor juridice numai prin simplă echitate naturală și prin obiceiul pământului, dar care de alt-fel nu e de cît o analiză de texte mai mult sau mai puțin arbitrară.

«Chiar pînă în secolul nostru, se poate spune că această acuzațiune era fondată în majoritatea casurilor. Dacă existau cîteva spirite de elită, care căuta să dea o nouă orientare, o nouă direcționare studiilor juridice, cei mai mulți dintre jurisconsulti întrebuiențau o metodă deplorabilă.

Ei considerau dreptul ca o afacere de memorie, menită ca să reție dispozițiunile legei și ca o simplă interpretare gramaticală și logică, necesară ca să argumenteze de la casurile prevăzute, la casurile pentru care lipsește o soluție legală».

De sigur, că un astfel de studiu nu putea oferi nicăi un interes mai înalt, nicăi un interes științific¹⁾.

Pînă mai deunăzi, metoda care predomină exclusiv în studierea dreptului, era cea deductivă. Așa numitul *drept natural*, o reunire de principii apriorice, servea la studierea legilor²⁾. Comentatorii căutați tot-dâuna să compare legea pozitivă cu acest drept *universal* și *imutabil revelat de în-să-și rațiunea*; iar legislatori, neputind cristaliza în operile lor aceste principii de drept, căutați să se apropie cât mai mult de dînsele.

De cîtă-vă vreme însă erudițiunea contemporană a aplicat la studierea instituțiunilor juridice mijloacele de investigație în onoare de la Bacon, metoda științelor naturale: observație și comparație; ea nu mai admite acele principii apriorice, *jus naturale*, și consideră dreptul ca un complex de regule, product natural al condițiunilor sociale³⁾.

1) Klimrath, *Travaux sur l'histoire du droit français* 1, 8.

2) Vezi cum s'a născut și desvoltat această idee de drept natural. — H. Sumner Maine, *L'ancien droit* (trad. Courcelle-Seneuil), p. 70 și urm.

3) Și, în această ordine de idei, 'mî permit să reamintesc faimoasa discuție ce a avut loc în Germania, la începutul veacului nostru, asupra formațiunii originare a dreptului. Un celebru profesor din Heidelberg, Thibaut, admirator al uniformității și simplicității ce oferea legislația franceză, cerea redactarea unui cod civil comun pentru toată Germania; căci, zicea dînsul, dreptul este făcut ca să triumfe de obiceiurile și inclinațiunile oameuilor, ca să îndrepteze și să influențeze societățile. Această opinie, consecința doctrinelor filosofice ale veacului al XVIII asupra dreptului natural, conchidea că nu trebuie să se țină nicăi o socoteală de tradițiunile istorice. Ea provoca energice protestații, mai ales din partea marelui jurisconsult Savigny, șeful școalei istorice. El demonstrează că dreptul se formează nu prin voîntă legislato-

Dacă se înțelege mai bine natura și originea dreptului, se poate vedea sub o față particulară toate problemele și destinele umanităței. Științele filosofice, istorice, economice, găsesc toate în drept o complectare și în acelaș timp, toate aceste studii ajută la înțelegerea deplină a dreptului.

Dar, dacă studiul filosofiei este foarte folositor pentru științele juridice, acela al istoriei este indispensabil. Astăzi, în toate Universitățile Europei, se dă o dezvoltare foarte mare studiilor istorice aplicate la drept.

Importanța Iсторiei este astăzi de netăgăduit. Într'adevăr ea nu este alt-ceva de cît *știința desvoltării oamenilor în activitatea lor ca fințe sociale*¹⁾. Și, e incontestabil, că nu putem înțelege bine un eveniment, sau o instituție, dacă nu cunoaștem antecedentele, care l'a preprătat, circumstanțele care l'a intovărăsit, starea socială care l'a făcut posibil; căci totul se leagă, totul e încătușat în istorie și această legătură de cause și de efecte

rului, dar prin obiceiuri și credințe, căci, zicea dinsul, e folositor de a păstra, tot ce nu e necesar de a distrugă; legile trebuie să respecte obiceiurile, că vreme aceste obiceiuri nu sunt niște vițiuri. Un legislator trebuie să țină tot-d'una socoteală de raporturile naturale, care leagă presentul de trecut și de viitor.

Redactorii nouului cod civil al Imperiului German, după cum se știe, s-au inspirat foarte mult de tradițiunile istorice și în particular de dreptul roman.

Zicem că dreptul este un produs natural al condițiunilor sociale. Trebuie să adăogăm însă că *voiția omului* joacă de asemenea un rol important, mai ales la popoarele civilisate, unde știința dreptului este înaintată.

1) Em. Bernheim, *Lehrbuch der historischen Methode*, Leipzig, 1889, p. 4.

nu se manifestă numai în micile detaliï, de unde s'ar putea deduce câte-va precepte de prudență și de politică vulgară; ea există între marile mase istorice și face o admirabilă unitate: desvoltarea progresivă a umanităței întregi.

Orientul a pregătit Grecia, civilizațiunea greacă a influențat pe aceia a Romanilor și, dacă Roma nu ar fi fost, Europa modernă ar fi alta¹⁾.

Pentru a înțelege bine presentul, trebuie să urmarim prin negura veacurilor nașterea ideilor și a instituțiunilor și să vedem desvoltarea lor.

Se recomanda nu de mult studiul dreptului roman ca un monument de înțelepciune al unui mare popor, ca rațiune scrisă, ca un complex de principii determinante, respunzînd la o civilizațiune definită, dînd satisfacțiune ideilor de dreptate, care ramîn aproape neschimbate în omenire. Studiul său era necesar ca să poată compara cu dispozițiunile din legile noastre și astfel să se facă să reiasă prin contrast caracterul particular al acestor din urmă²⁾. Departe de a desprețui acest studiu comparativ de legislațiuni, pentru noi, studiul dreptului roman, în special, are o importanță mult mai mare. Dreptul roman ne oferă momentul legislativ cel mai complet ce posedăm. El ne înfățișează un incomparabil instrument de educațiune istorică; căci trebuie să știm că legile difer după timp și după loc. Într'insul vedem

---

1) Klîmrath, *Op. cit.* I, p. 11.

2) P. Negulescu, *Manual de Procedura Dreptului civil roman*, 1899, pag. 15.

diferitele transformări cără aǔ fost operate în urma schimbărilor economice și sociale. Studiind dreptul paralel cu istoria, se poate înțelege mai ușor pentru ce cutare dispozițiune a fost luată, anume că corespunde unei necesități sociale.

* * *

Pentru noi, cea-ce ne interesează în primul rînd, este să cunoaștem moravurile acelei viguroase populațiuni, care în epoca romană locuia țara noastră, Daci. Să știm dacă, după cucerirea Daciei de armatele romane, dreptul roman a înlocuit obiceiurile lor juridice, sau le-a respectat, cum obiceinuiau Romanii în general (Digeste 1, 3, De legibus, 32—34).

Sunt oare cîteva dispozițiuni din vechile noastre legiuiri, care aǔ derivat din obiceiurile juridice dace¹⁾, sau aceste obiceiuri aǔ perit fără să lase nicăi o urmă?

Cercetările noastre nu se vor mărgini numai aci. După ce vom studia Dacia, înainte și după cucerirea romană, vom continua studiul nostru cercetînd moravurile și instituțiunile populațiunilor, care, în această perioadă întunecoasă din Istoria noastră națională, aǔ locuit un interval oare-care țările noastre.

---

1) D. I. Nădejde, într'un articol publicat în *Noua Revistă Română* I, 3, susține că vechiul nostru drept consuetudinar, sau mai bine zis obiceiul pămîntului este de origină dacă, influențat numai de dreptul slav. Am răspuns în *Revista de Drept și Sociologie* II, 7, arătînd netemeinicia acestei păreri. Argumentele desvoltate acolo se găsesc și în cadrul acestei lucrări.

Știm într'adevăr, că, după plecarea legiunilor romane sub Aurelian, valuri cotropitoare de barbari se năpuștiță asupra țărilor de la Dunăre, că Goții, Hunii, Avari, Slavii, Bulgarii, Pecenegii, Cumani, Unguri și Tătarii trecură rînd pe rînd pus-țiind și devastînd mănoasele noastre câmpuri. Țara noastră era un fel de poartă, era intrarea lumei civilisate și bogate către care se îndrumau pentru jaf acești aprigii barbari. Multe din aceste popoare aŭ locuit în mod mai durabil țările noastre, aşa Goții și în special Slavii.

Se vorbește adesea de o cucerire exersată de învins asupra învingătorului, cucerire care probabil a avut loc și la noi, căci aproape toată masa de Slavi stabilită în țările noastre a dispărut, s'a romanizat. Cu toate acestea se poate spune că principiile slave aŭ avut o mare influență, poate cea mai considerabilă în desvoltarea instituțiunilor noastre. Nu va fi deci indiferent de a ști care a fost constituțiunea primitivă a Germanilor și mai ales a Slavilor, condițiunea persoanelor și a bunurilor, instituțiunile de familie, răs bunarea privată și procedura urmată în procese, etc.

Cînd însă invaziunea Barbarilor a avut loc producînd acest amestec de elemente diverse, fusiu-nea dintre elementul dac și elementul roman avu-sese deja loc, populațiunea dacă dispăruse deja sub acțiunea romană¹⁾.

---

1) Vezi pentru mai multe detaliuri P. Negulescu, Hist. du droit et des instit. de la Roum. I.

În fine, în mijlocul acestei populațiuni daco-romane a venit influența creștină. Dar, cum zice Michelet, «les principes donnés, tout n'est pas donné ; reste le mystère de la vie propre et spéciale». Ne vom întreba deci cum și în ce proporții aceste populațiuni și aceste influențe diverse s'aștăvâțat, ce a reesit din conflictul lor și ce elemente noi s'a degajat la fie-care epocă.

După d. Onciu¹⁾, banatul Olteniei ar fi fost organizat de Basarabii, imediat după întemeierea imperiului bulgar la Sudul Dunării (anul 679), el era dependent față de statul bulgar. Mai toate statele, cără existau în țările noastre înainte de invaziunea Ungurilor erau locuite de Români și Slavi și recunoștea supremația imperiului bulgar.

Invasiunea Maghiarilor, în al IX-lea secol, și formarea Statului Unguresc influențară foarte mult destinele Românismului. Noiăi Barbari se stabiliră în mănoasele cîmpii ale Panoniei, de unde încetul cu încetul cucerește citadele Românismului : Banatul, Transilvania, Maraniureșul.

Spre finele secolului XII, Români și Bulgari înființară, sub conducerea fraților Petre și Asan, imperiul româno-bulgar. Ei se intitulează împărați ai Bulgariei și Vlachiei. După d. Onciu, *Vlachia* nu putea fi de cît Tara Românească, numită și mai apoi Valachia pînă în zilele noastre²⁾.

D-sa crede că Negru-Vodă, fondatorul principatului Munteniei după legenda populară, repre-

1) *Originea Principatelor române*, București, 1899, p. 14.

2) Onciu, *op. cit.*, p. 29.

zintă din toate punctele de vedere domnia Asa-neștilor¹⁾). Această ipoteză, sprijinită de numeroase și puternice argumente, explică, mi se pare, mai bine de cît oră-care alta, întunecatele origini ale ţărei noastre.

De la această epocă, sarcina devine cu mult mai interesantă. Trebuie să se studieze într'adevăr organizațiunea Statelor, raporturile țărilor românești cu Ungaria, Polonia și Turcia, apoii diferitele clase sociale; să vedem dacă găsim la noi instituțiunile feodale, ce se găsesc în Europa Occidentală; să studiem mai ales obiceiurile juridice. Și, asupra acestui punct, se va putea ajunge la studii foarte interesante, analizînd aceleași obiceiuri în diferitele țări locuite de Români. Se va putea astfel, în mod mai ușor descoperi care e fondul propriu român și care sunt influențele suferite din afară.

* * *

In copilăria societăților, obiceiul pămîntului²⁾ regulează singur și fără contest transacțiunile încă simple și usoare ale oamenilor. Pe măsură însă ce Statul se organizează și o putere publică se stabilește, pe măsură ce relațiunile devin mai multiple și mai complicate, dreptul scris, legea, vine să se asocieze la obiceiul pămîntului pentru a-l complecta și a-l îngrădi într'un domeniu mai restrîns, dar nu îl înlocuește nică o dată complet.

---

1) Op. cit., p. 34.

2) «Obiceiul pămîntului este productul istoriei; este istoria însăși rezumată în maxime generale și abstracte».

După Sumner Maine¹⁾, marele avantaj pe care l-aă avut Romaniă, în privința dreptului, este că codificarea a avut loc la dinși foarte de tîmpuriu. Legea celor XII Table a reprodus pentru cea mai mare parte obiceiurile juridice romane; însă prin faptul codificării s'a oprit desvoltarea spontanee a dreptului, de aci înainte schimbarile aă loc după matură chibzuină, pe când obiceiurile juridice se schimbă foarte adesea după sentimente²⁾, după un mod de cugetare pe care nu îl putem

1) Sumner Mainc, *L'ancien droit* (trad. Courcelle Sencui), p. 15—20.

2) Caragea, în hrisovul de punere în aplicare a legiuirci sale, ne spune că obiceiurile pămîntului variau foarte mult, «obiceiurile se prefăceaă în multe chipuri». Acest fapt îl observăm și în vechiul drept francez. În 1454 se ia resoluțunea de a se constata în scris toate obiceiurile juridice din regat. Iată motivele acestei decizuni importante, astfel cum sunt expuse în ordonanța din Montilz-lez-Tours ordon t. 14, p. 312—313: Picot, les Etats généraux, I, p. 416, No. 2): «Et aions entendu que les parties en jugement tant en notre court de parlement que par devant les autres juges de nostre royaume, tant nostres qu'autres, proposent et alleguent plusieurs usages et coutumes, qui sont divers selon la diversité des pays de nostre royaume et les leur convient prouver par quoy les procez sont souventes fois moult allongez, et les parties constituées en grands frais et despens; et que si les coutumes, usages et stiles des pays de nostre dit royaume estoient redigez par escrit, les procès en seroient de trop plus brifz et les parties soubslevées de despenses et mises, et aussi les juges en jugeroyent mieux et plus certainement, car souventes foys advient que les parties prennent coutumes contraires en un même pays, et aucunes foys les coutumes muent et varient à leur appétit, dont grandz dommages et inconvenients adviennent à nos subjectz, etc.»

Cam în acelaș chip ca și pomenitul hrisov al lui Caragea, glăsuește un hrisov de punere în aplicare a unui cod din 1765. Domnul Munteanie de pe atunci, Stefan Mihaï Racoviță, însărcinase pe Mihaï Fotino cu facerea acestui cod, care a fost promulgat în 1765. Codul e aproape necunoscut, cel puțin aşa cred. El a fost descoperit printre manuscrisele Academicii de savantul meu prieten, d. profesor C. Litzica. Până astăzi nu a fost dat încă publicitate.

explica în de ajuns ; la popoarele unde o codificare a avut loc, modificările se pot atribui la o dorință conștientă de progres.

«Cînd aŭ avut loc discuțiunile preparatoriă ale coduluī civil francez, s'aū găsit jurisconsulți cară să ceară o lege civilă absolut nouă, care să fie aşa de complectă în cît toate cazurile să fie decise, fără ca nimic să fie lăsat la discreția judecătorului și cu toate acestea aşa de simplă și de clară în cît oră ce om din popor să poată găsi soluțiunea oră-cării chestiuni care l'ar preocupa.

Redactorii coduluī civil nu împărtășiră aceste exagerate pretențiuni născute din ignoranța aderării naturi a transacțiunilor juridice și a condițiunilor inevitabile oră-cării legă. Portalis, mai ales, acel spirit cu vederi largi, cu toate prejudecățile ce domneaū la epoca sa, a respins în mod victorios teoriile adversarilor săi. El știa că codurile popoarelor se fac cu timpul, dar că propriu zis ele nu se fac ; el știa că cursul justiției ar fi întrerupt dacă nu ar fi permis judecătorului să se pronunțe de cît numai cînd legea a hotărît¹⁾».

In discursul său preliminar asupra proiectului de cod civil, discurs unde se poate vedea atâtea înalte vederi filosofice și minunate observațiuni, se poate vedea persistența la vechile tradițiuni. După ce recunoaște că spiritul de conservație nu trebuie nică o dată să fie orb și că legiuitorul trebuie să știe să înlocuiască instituțiunile învechite

---

1) Klimrath, *loc. cit.*

și defectuoase, el continuă zicînd: «les lois doivent ménager les habitudes, quand ces habitudes ne sont pas des vices. On raisonne trop souvent comme si le genre humain finissait et commençait à chaque instant, sans aucune sorte de communication entre une génération et celle qui la remplace. Les générations, en se succédant, se mêlent, s'entrelacent et se confondent. Un législateur isolerait ses institutions de tout ce qui peut les naturaliser sur la terre, s'il n'observait avec soin les rapports naturels qui lient toujours, plus ou moins, le présent au passé et l'avenir au présent et qui, font qu'un peuple, à moins qu'il ne soit exterminé ou qu'il ne tombe dans une dégradation pire que l'anéantissement, ne cesse jamais, jusqu'à un certain point, de se rassembler à lui même»¹⁾.

Codul civil francez a fost redactat în acest spirit. El nu a lepădat în mod nebunesc principiile transmise de istorie, probate prin experiență și produse prin libera desvoltare a moravurilor naționale.

Din nenorocire, legislatorul nostru din 1865 nu a urmat aceste înțelepte principiï. Jurisconsulții însărcinați cu confecționarea coduluî nostru civil au renegat cu desăvîrșire principiile juridice admise în vechile noastre coduri și, fidelî coduluî Napoleon, pe care îl învățaseră în școlile franceze,

---

1) Locré, *La législation civile, com. et crim. de la France*, I, 272; Fenet, I, p. 481.

eî aă găsit că cel mai minunat cod pentru țara noastră ar fi o traducțiune servilă a legislațiunei franceze.

Celebrul profesor din Heidelberg, Zachariae von Linghental, în opera sa cunoscută, Istoria dreptului greco-roman, — apărută tocmai prin anul 1830, cînd Greciî, după ce câștigaseră independența, voiau să alcatuiască pentru țara lor un codice civil imitat după cel francez, — zicea că întreprinderea aceasta e foarte condamnabilă, căci nu se poate într'adevar schimba de azi pe mîine un întreg mod de a vedea, nu se poate înlocui o legislație care e rezultatul vieții și gradului de civilizație al unui popor și sfatuia pe Greci că, dacă voesc să introducă un excelent cod, foarte apropiat de spiritul legislațiunii lor, pot lua codul Calimah. Legiuitorii noștri, cari aveau acest prețios codice în patrimoniul național, un codice redactat în mod foarte intelligent, în conformitate cu obiceiul pămîntului și cu legislația bizantină, care a fost tot-d'a-una urmată în principatele românești, nu au voit să țină nică o socoteala de dînsul și, în afară de 4—5 articole, cari au fost luate din vechile pravile, în colo tot a fost reprodus din codul francez.

* * *

Studiile de istoria dreptului român prezintă o importanță destul de mare din mai multe puncte de vedere.

Intr'adevăr istoria a luat în secolul nostru o

desvoltare considerabilă. Diferitele chestiuni din Istoria Românilor, dacă astăzi preocupă, interesează spiritele, cauza nu trebuie căutată numai în talentul acelora, cari s'aștăzui consacrat acestor interesante studii și ale căror cercetări sunt astăzi în mijile tuturor celor care doresc să fie în curent cu mișcarea științifică națională; ea trebuie căutată în mare parte în importanța subiectului.

Dacă s-ar putea prezenta un tablou succint, dar complet, de istoria dreptului nostru public și privat, care nu e alt-ceva de cît istoria instituțiilor și moravurilor națiunii noastre, dacă s-ar putea spune care era starea politică, eclesiastică și civilă, legile și obiceiurile noastre, practica și știința dreptului, credem că interesul nu ar fi mai puțin mic.

Cea d'intâi grije pentru acela care și propune să studieze o instituție din punctul de vedere istoric, este să adune toate documentele necesare pentru a înțelege evoluționea acelei instituții în decursul timpului; căci istoria se face numai cu documente, care sunt urmele pe care le lasă cugetările și actele oamenilor din trecut. Ori-ce cugetare omenească, ori-ce act, care nu a lasat urme fie directe, fie indirecte sau ale cărei urme au dispărut, este perdit pentru istorie¹⁾.

Căutarea și adunarea documentelor face obiectul unei științe, care în Germania a fost numita Heuristică (Heuristik).

---

1) Langlois et Seignobos, *Introduction à l'étude de l'histoire*, 1898, p. 1.

După ce materialul a fost adunat, începe propriu zis sarcina istoricului jurist. Ca principiu fundamental trebuie să admitem *îndoială metodică*. Nu trebuie să afirmăm ceva pînă ce nu dăm motivele care ne înditruesc să credem astfel; trebuie să studiem, să cercetăm bine un document, să vedem adică dacă este bun, autentic, sau dacă din contra e suspect. Altmintrelea vom cădea în eroarea răposatului N. Blaremburg, care în a sa lucrare *Essai comparé sur les institutions et les lois de la Roumanie*, construește întregul sistem al administrației țărei Moldovei prin al XV secol, bazîndu-se pe famoasa cronică a lui Huru, dovedită cu prisosință ca un falsificat.

Aveam câteva colecțiuni de documente, de care ne putem folosi în cercetările noastre. Putem cita: *Arhiva istorică a României* publicată sub direcția ilustrului savant B. P. Hasdeu, *Uricarul* răposatului Codrescu, unde sunt adunate fără nici o sistemă diverse documente destul de importante, dar ceea-ce face marea slăbiciune a acestei colecțiuni, e ca adesea nu se indică proveniența documentului, așa că controlul devine foarte dificil. O lucrare excelentă, din punctul nostru de vedere, prin mulțimea documentelor ce ne oferă, este marea *Istorie a Românilor* de V. A. Ureche. Atât în această lucrare cât și în *Istoria Românilor* a d-lui A. D. Xenopol, se da o dezvoltare destul de mare studierei instituțiunilor noastre politice și sociale.

Pe lîngă acest gen de lucrări, putem cita mai multe monografii de o mai mică sau o mai mare întindere, relative la vre-o chestiune din istoria dreptului român. Așa, studiul d-lui C. Dissescu asupra *Originelor dreptului român*, unde savantul profesor universitar arată origina slava a vechilor noastre obiceiuri juridice¹⁾ și atinge cîte-va chestiuni importante din vechiul nostru drept, cum buni-oară rumania, vecinia, etc.; d. G. Popovici a publicat în *Convorbiri literare* două articole (1886—1888), unde susține de asemenea origina slavă a instituțiunilor noastre juridice. Un loc de onoare trebuie rezervat lucrărei d-lui Ladislau Pič, *Les lois roumaines et leur connexité avec le droit byzantin et slave* (1887). În 1898, în revista *Convorbiri literare*, am tratat importanta chestiunea adoptiunei fraterne la noi; mai multe alte articole au fost publicate în *Dreptul, Revista de Drept și Sociologie* precum și în *Nouvelle Revue historique de droit français et étranger*, (1899).

Din aceste diverse lucrări ce citărăm, capitolele referitoare la instituțiuni din istoriile d-lor Ureche și Xenopol sunt destul de meritorii, pentru juris-consult ele nu prezintă însă un prea mare folos, căci ocupîndu-se în mod accidental de dreptul positiv, ele nu se coboară pînă în detaliurile lui. Monografii indicate au dreptul positiv ca obiect și cîte-va au un merit incontestabil, acela de a

---

1) Vezi darea de seamă ce am făcut asupra acestei lucrări în *Dreptul*, 1899, No. 16.

fi pus în lumină o instituțiu, sau o față a unei instituții, dar ele, fiind isolate de totalitatea faptelor contemporane și successive la care se leagă, nu pot fi destul de bine explicate, cum ar putea fi într'o lucrare unde istoria dreptului român ar fi îmbrățișată în întregime. Este adevărat că s'a să făcut începuturi, aşa putem cita seria de studii, foarte interesante, ce distinsul profesor, d. M. Zenide, a publicat anul trecut în *Dreptul*, precum și lucrarea ce am tipărit la Paris, în 1898, sub titlul *Histoire du droit et des institutions de la Roumanie*¹⁾). Ambele aceste lucrări însă nu tratează de cît perioada daco-romana.

• Tot ca lucrare de acest fel ar putea fi considerată cartea răposatului N. Blaremburg, *Essai comparé sur les institutions et les lois de la Roumanie*, opera lipsită de metod și a carei valoare a fost arată de d. Popovici în *Convorbiri literare* (1886).

* * *

In vechiul drept român trebuie să distingem obiceiul pământului și dreptul scris. Deja în al XV-lea secol Alexandru cel Bun ordonă facerea unui cod inspirat după Basilice, ne spune Dimitrie Cantemir. Dar acest cod fu foarte puțin aplicat;

---

1) Vezi elogioasa dare de seamă făcută de d. A. Héron de Villefosse înaintea Academiei franceze de inscripții. *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres*, 1898, Dec.

obiceiul pământului regula transacțiunile încă simple și usoare ale oamenilor. În casuri grele se recurgea la legislațiunea imperială, la Basilicale, care în tot-d'auna aș jucat în vechiul nostru drept un rol supletoriu.

In al XVII-lea secol, principalele Vasile Lupu în Moldova vor să doteze țara sa cu legiuiri scrise. În acest scop, ne spune Dimitrie Cantemir, «aș fost însărcinat mai mulți oameni pricepuși ca să adune la un loc toate pravilele atât cele scrise cât și cele ne scrise, făcind o carte deosebită pentru pravile care și pînă în ziua de astăzi este pentru judecătorii Moldovei așa dreptăței după care judecă drept»¹⁾. Pravila lui Vasile Lupu fu publicată în 1646. Șase ani mai tîrziu Matei Basarab, domnul Munteniei, publică o pravilă aproape identică cu aceea a Moldovei.

Autorii acestor 2 coduri, contrar afirmațiunile lui Cantemir, nu aș căutat să reproducă obiceiul pământului. Ei aș tradus din Basilicale și din comentatorul lui Aristene.

Codul lui Matei Basarab mai ales, nu urmează nică o ordine în aranjarea materiilor. Intrînsul se văd regule de drept canonice, de drept civil, de drept penal, pe procedură alături de cunoștințe geografice, cum de es. cari sunt cei mai înalți munți (§ 316), cari sunt cele mai mari arhipelagi (§ 315), care sunt cele 24 litere grecești și cine le-a inventat, etc.

---

1) *Scrisoarea Moldovei*, p. 205

Codul moldovean al lui Vasile Lupu este mai bine ordonat, el conține dispozițiuni penale și civile amestecate cu regule de drept canon.

Trebue însă să observăm că aceste 2 legislațiuni sunt foarte incomplete în ce privește dreptul civil. Ele conțin un foarte mare număr de dispozițiuni relative la materia căsătoriei și a divorțului, foarte puține paragrafe se ocupă cu materia succesiunii și încă și mai puține sunt referitoare la obligațiuni, care reinîn astfel regulate ca și mai înainte de obiceiul pământului.

In cursul celuī de al XVIII-lea secol se făcură mai multe încercări de codificări, aşa în 1765 domnul Munteniei, Ștefan Mihaï Racoviță, însărcinază pe Mihaï Fotino cu facerea unui cod. Hrisovul de promulgare e din 1765¹⁾, tocmai cînd Racoviță cade de pe tron. Din această caușă poate nici nu s'a mai pus în aplicare.

Ceva mai tîrziu Al. Ipsilante, domnul Munte-niei, publică un cod (1780), unde caută să concilieze dreptul bizantin cu obiceiul pământului. Din acest punct de vedere el constituie un mare progres față de pravilele existente; cu toate acestea nu conține de cît un mic număr de dispozițiuni de drept civil, cele mai multe sunt relative la procedură. Aproape în aceiași epocă, principalele Moldovei Gr. Ghica decretă un cod care se apropie foarte mult de acela al lui Ipsilant. Si acesta, ca și al lui Racoviță, nu a avut norocul de a fi aplicat.

---

1) Vezî nota de la pag. 9.

La începutul secolului al XIX, principalele Alexandru Moruzi, însărcină pe paharnicul Toma Cara să compue un cod, care însă rămase neterminat, căci Cara muri înainte de a'și vedea opera isprăvită (1806).

Logofătul Moldovean, Andronache Donici, publică în românește, în 1814, un fel de resumat al principiilor de drept coprinse în Basilicale, sub titlul «Adunare çuprinxătoare în scurt din cărțile împărăteștilor pravile».

Câtăva ani mai tîrziu, se putu aduce la îndeplinire facerea unei legiuiri mai complete, a cărei nevoie era aşa de mult simțită. Calimak, domnul Moldovei, însărcină cu facerea unui cod pe Anania Cuzanos, un bun jurisconsult. Condica fu tipărită în grecește la 1816—1817, și tradusă în românește tocmai la 1831. În Muntenia, Caragea puse în aplicare pravila ce'yi poartă numele în anul 1818.

Aceste două monumente legislative, mai ales cel d'intâi care e escelent, aü ținut seamă într'o largă măsură de obiceiul pămîntului¹⁾.

Acestea sunt monumentele legislative ce posedăm, ele împreună cu zapisele și hrisoavele domnești sunt, isvòrele de căpetenie pentru studiul nostru.

* * *

Istoria dreptului român începe la o dată, pe care nu am putea-o fixa de cât în mod arbitrar. Intr'

---

1) Vezi interesanta prefată a d-lui D. Alexandrescu la cartea d-lui Busdugan, *Du mariage des Roumains à l'étrangers en Roumanie*, 1900.

adevăr, cum am putea să cînd a avut loc acea contopire a elementului roman cu elementele slave și cu cele-lalte elemente străine care locuiau țara aceasta; căci, neapărat, în urma acestor fuziuni, încep să apară unele instituțiuni, să se modifice altele și să ia caracterul, pe care și-l va menține pînă tîrziu. În mod arbitrar, am putea însă fixa istoria dreptului român, propriu zis de la fondarea principatelor romînești, remânind să studiem instituțiunile daco-gete, Dacia romana, dreptul slav primitiv ca origine ale dreptului român. Perioada necunoscută, care se întinde de la retragerea legiunilor de către Aurelian pînă la fondarea principatelor, va trebui de asemenea să fie studiată.

Examinînd diferitele documente ce posedăm, vom căta să arătăm, pe cît e posibil, starea socială și economică. Așa, vom vedea că dreptul de asociațiune există în vechiul nostru drept ca și în restul Europei. În burghezime, el produse corporațiunile de meseriași sau breslele, în cler ordinele monastice. Mișcarea comunală, așa de remarcabilă, care se operează în Occidentul European și care însăș e un efect al spiritului de asociațiune, nu a fost de asemenea necunoscută de Români. În documente vedem mai multe exemple de orașe, cari au obținut dreptul de a exersa pe teritoriul lor mai multe din drepturile inerente suveranității.

Cît sînge, câte lacrimi nu a costat libertatea conștiinții, de cînd umanitatea o reclamă! zice

d. Frank. În adevăr, dacă considerăm numai persecuțiunile și resboaiile de religiune, masacrele autorisate și justificate de pasiunile religioase, închisorile și suplicele tribunalelor inchisitoriale, reamintim lucruri oribile, cunoscute de toții și care au avut ca teatru chiar Occidentul civilisat¹⁾.

Ei bine, la noi nu am avut asemenea persecuțuni religioase. La noi nu s'aș cunoscut pedepse pentru confesiuni deosebite și acest fapt e o mare glorie pentru trecutul nostru.

Două instituționi, care nu ne fac onoare, sunt serbia țăranilor și robia țiganilor.

Istoria dreptului nostru, pentru a fi complectă, va trebui să coprindă Dreptul public, atât constituțional cit și administrativ. Dreptul civil, comercial și procedura, Dreptul criminal și procedura lui precum și Dreptul canonic.

* * *

Ceea-ce prezentăm astăzi publicului, nu e o lucrare în care istoria dreptului român să fie îmbrățișată în întregime, sunt numai fragmente, bucăți separate, cari în cea mai mare parte nu au nici o legătură aparentă între dinsele.

Ar fi și greu de a se încumeta cineva să prezinte un studiu complect asupra acestei materii. Trebuie mai întâi să se studieze în mod aprofundat în monografii diferite probleme din istoria dreptului nostru, și numai apoi să se procedeze la o

---

1) Rivier, *Introduction hist. au dr. rom.* 1889.

operă generală. Mai înainte de a trage consecințele, trebuie să stabilim în mod definitiv premisele.

Și apoi metoda experimentală, care astăzi domnește în științe, impune cercetătorului datoria de a studia în mod minuțios și separat, diversele chestiuni cără îl preocupa. Zilnic vedem observațiuni și articole asupra problemelor celor mai variate, adunate într'un singur volum numai pentru ușurința cititorului. Acesta a fost și scopul nostru.

GETII ȘI DACII

Încă din timpul lui Herodot Geții locuiau peninsula balcanică pînă la Dunăre. În adevăr, vorbind de expedițiunea lui Dariu contra Scytilor, istoricul grec scrie: «Înainte de a ajunge la Istru, el supuse pe Geții, cari se zic nemuritori»¹⁾. Tucidide²⁾ și Dion Cassiu³⁾ ne raportează același fapt. În timpul lui Alexandru cel mare, el se întinsese ră de la țărmul stîng al fluviului, unde fuseseră împinși puțin cite puțin de statul macedonean care începuse să se consolida⁴⁾.

Daci sunt menționați ca locuind țările din stînga Danubiului superior de la Germania pînă la porțile de fer, pe cind Geții se întindeau de la cataracte pînă la mare⁵⁾. Daci locuiau deci ținuturile cunoscute astăzi sub numele de Transilvania și Temișana, Geții Muntenia și o parte din Moldova.

Să discutăm mult asupra originei acestor popoare și

---

1) Herod. IV, 93.

2) Tucidide II, 96.

3) Dion Cass. 61, 27.

4) Strabon VII, 3, 8, Arrian, Ἀνάβασις I, 1—4.

5) Strabo VII, 3, 13—14.

asupra înrudirel lor cu cele-lalte neamuri cunoscute. Mai întâi trebuie să recunoaștem că Daci și Geti sunt strinși înrudiți. Strabon ne spune aceasta în mod pozitiv¹⁾. Această afirmație o găsim constantă la mai mulți autori antici²⁾. Dion Cassius ne spune chiar că este același popor, dar că ei singuri își dau numele de Daci, iar Grecii îi numesc Geti³⁾. Si trebuie să stim Dion Cassiu a locuit multă vreme pe malurile Dunării; că așa că era în posibilitate de a cunoaște acest lucru.

In ce privește originea lor opiniiunile nu au fost tot-dă-una aceleașii. Mulți au voit să le atribue o origină germanică, sprijinindu-se pe autoritatea lui Jornaudes, Casiodor, Spartian, Procopiu cari numesc pe Goți cu numele de Get, precum și pe analogia cuvintului Dacia cu Dania⁴⁾. Argumentele sunt destul de slabe, căci se cunoaște obiceiul scriitorilor din vechime de a da popoarelor nouă venite numele vechilor locuitorii aștărel. De asemenea nu se poate fonda o teorie etnografică pe o simplă identitate de nume.

O altă teorie susține că Daci fac parte din marea familie slavă⁵⁾. Se invoacă în sprijinul acestei tese, argumente filologice. Unele nume ca Zerna, cari se găsescă în Ptolomeu ($\Delta\iota\sigma\nu\alpha$), în tabla lui Pentinger (Tierna) și în Ulpian (Zerna), ar veni de la slavul *Cerna* negru, de asemenea munții Carpați însemna *puternic*, de la

1) Strabo VII, 3, 18—14.

2) Appian, *Praef.*; Justin 32, 3, 16; Plin, *Hist. Nat.* IV, 25 Dio Cass. 51, 22.

3) Dion Cass. 67, 6.

4) I. Grimm, *Geschichte der deutschen Sprache*, Leipzig, 1853.

5) Schafarik, *Über die Abkunft der Slaven*, Ofen, 1826, p. 153—160

slavul *Krapis*. Cu astfel de etimologii, zice celebrul slavist Miklosich s'ar slavisa numai de cît Meca în Medina.

O treia opiniune vede în Geto-Daci un popor de origină celtică, ea e bazată în mod aproape exclusiv pe analogii de nume proprii, tot aşa de puțin justificate ca și precedentele.

O altă opiniune, care raliază astăzi majoritatea auto-rilor, și pe care noi o credem mai bună, pentru că se sprijină pe texte vechi sigure, Geto-Daci fac parte din rasa tracă¹⁾, care ea însăși e o ramură a familiei ariane.

Până în epoca lui Cesar²⁾, Daci nu fuseseră vecini primejdioșii pentru Romani. Într'adevăr, ei erau împărțiti în mai multe triburi, și cătă vreme acele triburi rămăseseră isolate, ei nu erau de temut. Dar în timpul lui Iuliu Cesar, unul din șefii lor, Burebista, reuni toate triburile dace, și astfel reuși să formeze un imperiu formidabil³⁾. Cesar voia să intreprindă o expedițiune pentru a pedepsi pe acești barbari, cari infestaau adesea provinciile imperiului, dar el căzu sub cuțitele conspiratorilor, înainte de a'și putea îndeplini planul⁴⁾.

1) Strabo VII, 3, 10; cf. de la Berge, *Essai sur le règne de Trajan* p. 30. Mommsen, *Hist. rom.* (tr. Cagnat) IX, p. 264; Gr. Tocilescu, *Dacia înainte de Romanii*, pag. 543 și urm.

2) De abia în anul 76 a. Chr., legiunile romane se întîlniră pentru prima oară cu Daci. Consulul C. Scribonius, comandanțul armatei romane, înaintă pînă la frontierele Daciei, el fu înspăimîntat de pădurile imense care acopereaau mare parte din teritoriu, și se retrase, *tenebras saltuum expavit* (Flor. 1, 39, edit. Teubner).

3) Strabo 16, 2, 39 și 7, 3, 5. Cf. Zippel, *Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus*, Leipzig, 1878, p. 217 și urm. Mommsen in *Res gestae Divi Augusti*, Berlin, 1883 p. 129—132.

4) Appian, *bell. civ.*, 2, 110; 3, 25, 37; Suet., *Caes.*, 44; *Aug.*, 8, Vell. 2, 59.

In epoca celuī de al doilea triumvirat, puterea Dacilor era deja destul de considerabilă, căci ceī două competițori ai puterii supreme, Octav și Antoniu, cerșetoreau fie-care sprijinul puternicului rege dac¹⁾, care în cele din urmă se declară pentru Antoniu.

După victoria de la Actium, M. Crasus fu însărcinat să pedepsească pe Daci. Dion Cassiu, ne povestește în detaliu această expediție foarte norocoasă pentru Romanii²⁾.

Incursiunile dace nu înceară însă în urma acestor victorii. Oră de cîte ori îngheța Dunărea, Daci se coboără din ținuturile lor muntoase, și pustiau bogatele provinciile ce se întindeau dincolo de fluviu³⁾.

Autorii anticăi ne vorbesc de expedițiunile, uneori norocoase, alte ori nefericite, pe care armatele imperiale erau nevoie să le întreprindă contra acestor vecinici năvălitori⁴⁾. Sunt cunoscute infringerile ce armatele romane au avut să suferă de la Daci în timpul domniei lui Domițian⁵⁾, în urma cărora se încheia o pace destul de rușinoasă pentru imperiu⁶⁾, precum și revanșa pe care Romanii o luară sub conducerea marelui împărat Traian. Răsboiele lui Traian cu Daci au fost foarte crîncene, ele au durat 5 ani. Tocmai în 107⁷⁾ fu

1) Sueton. *Aug.*, 63; Dio Cass., 51, 22 și 50, 6.

2) Dio. Cass 51, 23, 26.

3) Dio Cass 54, 36.

4) Flor II, 28 (ed. Teubner); *Res gestae Divi Augusti* (ed. Mommsen) p. 129—132, C. 30.

5) Sueton., *Dom.* 6; Iornand. *Get.*, 13; Orosiu VII, 7; Martial V, 3.

6) Ammian 24, 3.

7) După cum a dovedit Mommsen în *Corpus inscriptionum latin.* III, 550. În *Acta fratrum Arvalium* (edit. Henzen) p. 147, se găsește pentru anul 107: Nonas Iunias in Capitolio ad vota suscipienda pro itu reditu

complet sfârimată și Dacia transformată în provincie romană.

Cinci ani de lupte nemiloase ați trebuit deci Romanilor pentru a îngenuchia acest viguros popor. Niciodată unul din numeroasele popoare absorbite de imperiu, nu a opus atâtă rezistență. Pentru a celebra nimicirea lor, pentru a conserva amintirea de acest lung și glorioz răsboiu, Romani ridicără 2 mari monumente, care există încă și astăzi: Coloana Traiană¹⁾ și Tropaeum Traiani²⁾. Aceste mărețe monumente poartă în același timp mărturisirea durabilă de puternicul patriotism al Dacilor, de iubirea lor nemărginită pentru pămîntul natal.

După ce, în mod cât se poate de scurt am arătat istoria politică a Dacilor, să încercăm să ne face o idee asupra instituțiunilor politice, religioase și juridice ale acestui popor. Ar fi prea îndrăsnet, dacă am pretinde să reconstituim tabloul unei civilizații dispărute de atâtea secole și asupra căreia antichitatea nu ne-a lăsat de cit puține informații. Cu ceea ce cunoaștem din moravurile lor, abia dacă putem să ne facem o idee de starea civilizației lor.

---

imp. Caesaris nostri fratres Arvales convenerunt et vota nuncuparunt. — Se poate consulta pentru răsboaiele dacice: Mommsen, *Histoire romaine* (trad Cagnat) IX p. 282 și urm.; A. D. Xenopol, *Les guerres daciques de l'empereur Trajan* in *Revue historique*, 1886, p. 291—312. Autorul caută să preciseze itinerarul urmat de Trajan, C. de la Berge, *Essai sur le règne de Trajan*, (Bibl. de l'Ecole de Hautes Etudes). pag 38 și urm.; Schiller, *Geschichte der römischen Kaiserzeit*. I, p. 550 și urm. Iul. Iung, *Die Römer und Romanen in Donauländern*.

1) Fröhner, *La colonne trajane d'après le surmoulage exécuté à Rome en 1861—62*, reproduite en photographie par G. Arosa, 220 planșe imprimate în colori, Paris 1872—74, 5 vol. în fol.

2) Gr. Tocilescu, *Monumentul de la Adam Klissi, Tropaeum Traiani*, 1895.

In epoca cînd Daciî veniră în contact cu Romanî, ei erau deja ajunși la un grad de civilisațune destul de înaintată. Religiunea pătrunse formele născinđe ale vieții sociale: la dinșii moravurile, usurile, caracterul totul era modelat după religiune.

Credința în nemurirea sufletului îl făcea foarte cura-gioș și desprețuitor de moarte. Divinitatea lor supremă și universală era Zamolxis, identificat cu Sabazios¹⁾, divinitatea comună a Tracilor.

In Iсториile lui Herodot avem un capitol foarte important asupra religiunelor Dacilor, pe care îl reproducem în întregime: «Geții se cred nemuritori și cred că acela care moare se duce să găsească pe zeul lor Zamolxis, pe care uniu îl consideră că este tot una cu Gebeleizis. La fie-care 5 ani, ei aleg pe unul dintr-inșii pentru a-l trimite la Zamolxe să-l spună nevoile lor. Iată în ce mod se proceda: Trei dintr-inșii sunt însărcinați să fie-care cite o lance cu vîrful în sus, alții iaă de mîină și de picioare pe acela care trebuie să fie trimis lui Zamolxe și îl aruncă cu forță în aer peste vîrfurile lancelor. Dacă omul moare în urma acestor răni, ei socotesc că divinitatea este favorabilă; iar dacă supraviețuiește, îl acusă că e un criminal și un om rău și pentru a îmblinzi divinitatea trimit pe un altul. Acești Traci au obiceiul ca atunci cînd tună sauă se văd fulgere, să tragă cu săgeți contra cerului»

---

1) In acest sens Rösler, *Voromische Dacien* in *Sitzungsberichte der Wiener Akadem.* 1864; Heuzey in *Comptes rendus des séances de l'Acad. des Inscript.* 1865, p. 374; idem în *Mission archéolog. de Macédoine*, Paris, 1876, p. 131 și urm.; de la Berge, *Essai sur le regne de Trajan*, p. 81; Gr. Tocilescu, *Dacia înainte de Romanî*, p. 683, not. 268.

pentru a'l amenință ; ei nu cred că există un alt Dumnezeu de cît al lor».

«Am auzit cu toate acestea de la Greci care locuiesc Helespontul și Pontul că acest Zamolxe era un om și că fusese la Samos sclavul lui Pitagora, fiul lui Mnesarc, că fiind pus în libertate el strînsese mari averi cu care se reîntoarse în patrie. Cînd a văzut el viața grosolană și nenorocită a Tracilor și cum el era instruit prin contactul cu Greci și în particular cu Pitagora, unul din cei mai celebri filosofi ai Greciei și căpătase moravuri mai dulci și obiceiul de a cugeta mai profund de cît compatriotii săi, a pus să se construiască o sală mare unde se ospăta cu oameni cei mai însemnați ai națiunei. În timpul mesei, el le spunea că nici el, nici ei, nici descendenții lor în perpetuitate nu vor muri, dar că vor merge într'un loc, unde se vor bucura de toate felurile de bunătății. În timpul acesta el puse în ascuns să i se construiască o subterană unde se retrase timp de 3 ani. Traciul crezîndu-l mort îl regretară și il plinseră. În fine, în al patrulea an el se reîntoarse și făcu astfel să fie crezute toate cele ce spusese¹⁾».

Acest Zamolxe predica aşa dar o adevărată nemurire a corpului și din toate sistemele pe care omul le-a inventat în speranța de a scăpa de distrugere, acesta, fără îndoială avea mai mulți sorți de isbîndă față cu acest popor ignorant și grosolan. Doctrina lui Zamolxe era mai puțin subtilă și mult mai atragătoare de cît metempsicoza Indienilor, Egiptenilor și Pitagoricenilor.

---

1) Herod. IV, 94 și 95.

Această concepție a imortalităței corpului nu a existat numai la Geto-Daci, ea se găsește chiar astăzi la multe popoare care nu a depășit o anumită fază a civilizației. Astfel ea se găsește la Tșeremișl, o populație de origină finică, locuind în basinul Volgei¹⁾. Pentru aceștia, ca și pentru Geți, mortul poate să mănânce, poate să vorbească. Pentru aceasta cei vii nu încețează de a se întreține cu defunctul, îi vorbesc de afaceri, de nevoile lui, îi îngrijesc de alimente. Mai mult încă: copiii păstrează după moarte facultatea de a se desvolta; mortul nu trebuie să fie lipsit de obiectele de care se servea în timpul vieții, de aceia ele îi sunt puse în mormînt²⁾.

Acest Zamolxis³⁾, mai întîi simplu servitor al zeuluț suprem, fu considerat el însuși ca zeu, după cum se întîmplă cu Moise, Mahomet și atâtia alții. El lăua parte la guvernămînt și, de la dînsul să a luat obiceiul ca orice rege dac să aibă lîngă dînsul un mare preot, care vorbea și comunica cu divinitatea și arăta Principelui ordinele divine, pe care acesta apoi le transmitea poporului. Instituție curiosă, unde ideea teocratică se puse în serviciul puterei absolute a regelui⁴⁾

1) Smirnov, *Les populations finnoises du bassin de la Volga*, (trad. fr. de Paul Boyer), Paris, 1898, p. 132—156.

2) Aceiaș credință o aveau și Scitii, după cum ne spune Herodot IV, 71 și după cum se dovedește prin monumentele funerare, *tumuli*, ce s'așă descoperit la Kertsch. Vezî Dubois, *Voyage autour du Caucase și Maury* în *Rev. archéol.* 1868, precum și Recueil d'antiquités de la Scythie (două fascicule).

3) Unele manuscrise ne dă lectura *Zalmoxis*, cuvînt care ar fi compus, după Boetticher (*Zeitschrift der morg. Geselsch.* IV, 68) din cuvîntul trac *ζαλμός*-piele și *ολξις*-urs, deci piele de urs.

4) Mommsen, *Histoire romaine* (trad. Alexandre), VII, p. 117.

Consecințele unei atârni instituțiunii nu fură mult timp așteptate. În timpul lui Burebista, marele preot Deceneū¹⁾ întreprinse o reformă în sensul de cumpătare, de îmbunătățire a moravurilor²⁾. Regele profită de această reformă care avu excelente rezultate pentru națiune. Altă-dată renumiți prin pasiunea lor pentru băutură, în scurtă vreme Daciū devinîră foarte sobri și sub conducerea fermă și înțeleaptă a regelui lor, ei putură să facă unitatea țărei și să respîndească în depărtare numele armelor dace.

Daciū adoraū, în afară de Zamolxis, pe zeul răsboiuļ, pe care îl credeaū chiar că a fost născut în țara lor, ne spune Vegețiu³⁾. O altă divinitate din Pantheonul geto-dac este Cotys sau Cotytllo⁴⁾, care se poate identifica cu Cybela frigiana⁵⁾. Se poate cita încă Bendis⁶⁾ și Diana⁷⁾.

Geto-Daciū făceaū sacrificiū umane în onoarea divinităților lor, după cum am văzut din pasagiul citat din Herodot.

Ei aveaū obiceiul de a sacrifica un cal, înaintea bătăliei, zeuluļ răsboiuļ și de a mînca, după victorie, intestinele generalilor inimicū morți în luptă sau făcuți prisoneri⁸⁾.

1) Dio Cassiu ne dă numele mareluļ preot din timpul lui Decebal (67, 10).

2) Strabon VII, 3. 11.

3) Veget. I, 28; Cf. Herod V, 7; Virg *Aeneid* III, 13; Ovid *Trist.* V, 3, 21.

4) Suidas, Κότος.

5) Eupolis, Βάπται, frag. 10.

6) Diod Sic IX, 9.

7) Herod V, 7.

8) Flor II, 26.

La un popor aşa de religios cum eraū Daciū, preoţiū aveauū o mare influenţă; ei duceaū o viaţă ascetică, nu se însuraū şi se abținea de la vin şi de la carne¹⁾.

Daciū, ca şi cel-l'altri Traci de alt-fel, eraū divisaţi în mai multe triburi aproape tot-d'a-una în luptă. Ptolomeu²⁾, celebrul geograf, enumără 15 şi poate că eraū şi mai multe³⁾. Am văzut că în timpul lui Iuliu Cesar, Boerebista, un şef dac, le aduna pe toate într'un singur corp. După dinsul însă Statul fu împărţit în 4 mici regate⁴⁾, poate chiar în cinci.

Fie-care trib era format prin asociaţiunea mai multor familii, el era administrat de un şef (*princeps*). În Dacia nu se întâlneşte ca în Germania principiū democratice. La dinşii organisaţiunea politică era fondată pe un principiu absolutist; ei nu aveauū adunare naţională ca Germaniū; ei aveauū rege şi principiū, cărora poporul le datora o supunere absolută.

La Daci poporul era împărţit în mai multe clase. Nobiliū constituiaū o clasă militară foarte puternică care era aproape tot-d'a-una în lupte intestine⁵⁾. Dintre nobili se alegeauū regele şi preoţiū. Nobiliū purtau ca semn distinctiv un bonet, reamintind mult forma bonetului frigian⁶⁾. Mantia, avînd ciucuri la margine, servea de asemenea să se recunoască membrui marilor familii⁷⁾.

1) Flav. Joseph *Antiq. jud.* XVII, 1, 5.

2) Ptol. *Geogr.* 8, 1, 2, 4. Cf. Herod. V, 5.

3) D. Gr. Tocilescu, *Dacia înainte de Ramanī* p. 609—611 indică 28 triburi.

4) Strabon VII, 3, 11.

5) Jordan., *De rebus geticis*, 5.

6) Dio Cass., 68, 9; Aurel Victor, Traian înumeşte *pileati*. Se poate vedea pe coloana traiană mai mulţi Daci purtând bonet.

7) Se văd mai multe reprezentări pe columnă lui Traian.

Nobilii se numea și *Tarabostii* sau *pileati*. Oamenii din popor erau numiți comății sau capilații, din cauză că purtau părul lung, legat printre panglică. De desulbul poporului, care avea pușine drepturi și multe datori, venea clasa sclavilor, foarte numeroasă. Se făcea un mare comerț cu sclavii dacii, mulți se vindea în stărițate. În comediiile lui Plaut și ale lui Terențiu, cuvintele *Davus* în loc de *Dacus* și *Geta* sunt întrebuițate ca nume de sclavi¹⁾. După Herodot²⁾, Traci și vindea copii ca sclavi, obicei care exista probabil și la Daci.

În Dacia, serviciul militar era obligator pentru toți. Ca și la Germani, din momentul ce cineva era în stare de a purta armele era considerat ca soldat³⁾. Nobilii serveau ca ofițeri, oamenii din popor formau grosul armatei. Probabil împărțirea ţărei în triburi era observată în organizarea militară: oamenii din același trib servind în același corp.

După cum vedem pe columna lui Traian, armata era compusă mai ales din infanterie care era excelentă. Soldații erau armați cu săbi scurte, cu paveze ovale decorate cu arabescuri, și embleme siderice (semilună, stele); alții purtau arc și tolbă, suliță, și știau să arunce cu prăstia. Drapelul Dac era un balaur compus din stofe multicolore, care, umflat de vînt, imita mișcările unui șarpe.

Strabon ne spune că armata dacă, în timpul său

1) Bessel, *De rebus geticis*, pag. 67.

2) Herodot V, 6.

3) Pe columna lui Traian se pot vedea soldații foarte tineri.

consta din 40,000 oameni¹⁾). Dacă se presupune că armata reprezenta a 10 parte din numărul total al populației, Daci nu trecea, la începutul primului secol, de 400—500 mii de oameni²⁾.

La Daci, ca la Traci în general, exista poligamia, el putea să aibă pînă la 30 copii. Cu cît cineva poseda mai multe soții, cu atit avea dreptul de a se mindri, cum ne spune Solinus³⁾. E interesant de a nota nu pasagiul din Arrian⁴⁾, unde ne spune că Traci au multe femei și că πολλῶν πολλοὺς ἔχοτεν παῖδας. Organizația familiei era patriarcală: tatăl era șeful familiei, el avea marți puteri asupra a lor săi, el putea vinde chiar pe copiii săi ca sclavi.

Ca moralitate, se constată o mare libertate de moravuri la Traci în general. După Herodot⁵⁾, tinerele fete aveau libertatea de a se da orăcuș le-ar fi plăcut, și prin aceasta ele nu erau considerate ca necinstitite; puteau din contră să se mărite foarte ușor⁶⁾. Constatăm asemenea moravuri la multe populații în Australia, în Polinesia, la Eschimoși, etc⁷⁾. Femeia măritată, la Daci, era păzită strîns de soțul său; ea era pro-

1) Strabon VII, 3, 13 și 14.

2) Herac. Pont. cap. 38; cf. cîteva versuri de Menander raportate de Strabo VII, 3, 4; Herod V, 5.

3) Solinus 10, 3: *Honoris loco judicatur multiplex matrimonium.*

4) Arrian III, 594.

5) Herod V, 6.

6) În inscripțiunile din Tracia, se constată un mare număr de descendenți ilegitimi. Copiii legitimi puneau mare grije ca să reamintească legitimitatea filiației lor și aceasta, fără îndoială, din cauza marei desordine ce trebuia să existe în familiile trace. (Vezî Heuzay et Daumet, *Mission archéol. en Macédoine* p. 188).

7) Letourneau, *L'évolution du mariage et de la famille*, Paris, 1888, p. 63.

prietatea lui în acelaș chip ca și un animal domestic, ea nu putea să dispună de persoana sa fără autorizațiunea soțului.

Horatiu, făcind alusiune la moravurile Dacilor, într'una din odele sale, zice :

«*Illic matre parentibus
Privignis mulier temperat innocens,
Nec dotata regit virum
Coniunx nec nitido fudit adultero :
Dos est magna parentium
Virtus et metuens alterius viri
Certo foedere castitas ;
Et peccare nefas, aut pretium est mori»¹⁾.*

Poetul s'a dedat aci la un fel de idealizare ca mulții alții scriitorî din timpul său. Trăind într'o societate coruptă, era plecat, ca și filosofî din al XVIII-lea secol, să admire acea utopie, care în zilele noastre a fost numită starea naturei; se admira și atunci poate poarele în stare de civilizație primitivă.

Reforma politico-religioasă operață în timpul lui Burebista de către Deceneu a avut, după Mommsen, o mare influență asupra organizării familiale a Dacilor. De la această epocă, el aș devenit foarte rigizi ca moravuri, căsătoria monogamă fu introdusă în locul poligamiei.

După Herodot²⁾, la toți Traciî căsătoria se făcea sub formă de vînzare, bărbatul cumpăra pe soție și încă foarte scump, adaogă istoricul. Această căsătorie sub formă de vînzare a existat, pare-se, la multe popoare

1) Carm. III, 24.

2) Herod. V, 6.

primitive. Ea a existat de sigur la Germani, cel puțin înainte de Tacit, în timpul acestuia însă nu mai exista de cît ca o ficțiune, reamintind vechile obiceiuri¹⁾.

In timpul căsătoriei, condițiunea femeii nu era tocmai favorabilă. Cumpărată de bărbatul său, acesta îl era ca un stăpân, pentru care dînsa trebuia să îndeplinească tot felul de lucrărî, pe când el se îndeletnicea cu vinătoarea sau cu răsboiul. Justin ne povestește că Geții, fiind învinși într'o bătălie, fură pedepsiști de regele lor pentru lipsa lor de curagiu, «el trebuiră să 'și pună picioarele acolo unde se pune de obicei capul și să servească pe femeile lor, *după cum acestea îl serveau de ordinar*»²⁾.

Cîteva versuri din Horatiu³⁾ ne face să credem că Daci î nu erau încă esîști din stadiul proprietăței colective la începutul celui dintîi veac al erei noastre. Poetul într'adevăr ne spune: «Maș fericit Scitul sălbatic, al cărui car grosolan î poartă locuința-î vagabondă ! maș fericit Getul cu moravuri rustice ! Pentru dînsul un pămînt nețărmurit produce secerișuri libere și toate-darurile Cererei. El nu cultivă de cît un an același pămînt, sarcina lor o dată îndeplinită, altul îl înlocuește, care le va urma exemplul».

Descripțiunea poetului ne arată că Daci î nu cunoștea încă proprietatea individuală; dar el nu ne spune, cum cred unii autorî⁴⁾, că Daci î erau nomazi. El cunoștea destul de bine cultura pămîntului, ca probă avem faptul

1) *Germania*, 18.

2) Justin 32, 3. Cp. Ovid., *Pont.*, 3, 8, 9; Herod. 5, 12.

3) Horat. *Carmen* III, 24.

4) Rösler, *Româneche Studien*, Leipzig, 1871, p. 56.

că la dinși erau funcționari speciali însărcinați să supravegheze lucrările agricole¹⁾; în mai multe locuri se văd pe columnă lui Traian soldați romani secerind cîmpuri de griu²⁾, în alte părți vedem mari cantități de griu, aprovisionările armatei dace³⁾.

Daci puteau foarte bine să fie agricultori și să nu cunoască proprietatea individuală⁴⁾. Proprietatea divisă, *plena in re potestas*⁵⁾ nu apare de cît mult mai tîrziu în societate⁶⁾.

După cît se pare Daci intrețineau relații comerciale destul de întinse cu Ilirieni, Traci și în general cu popoarele vecine; căci se găsește în țara lor un mare număr de monede grecești, macedoniene din timpul lui Lysimac, egiptene din vremea lui Ptolemeu, monede cu efigia lui Mitridate precum și monede romane din timpul Republicei⁷⁾. Alături de acestea se găsesc monede imitate după acelea ale lui Lysimac, dar anepigrafe. Acestea sunt de sigur monede dace; căci se pare, că acest popor, ca și Agatyrșii congeneri lor și ca și toți Traci⁸⁾ în general, nu știau să scrie limba lor.

1) Suidas, βωτίας, Frag. Hist. graec. IV, 374.

2) Fröhner, La colonne trajane pl. 142—143.

3) Idem pl. 159—160.

4) Paul Negulescu în *Revista de Drept și Sociologie* I, 1, p. 73 nota 1, vezi și în această lucrare articoulul despre *Protomis*.

5) Inst. J. 2, 4 De Usufr. 4.

6) Vezi asupra evoluției proprietății lucrarea capitală a lui Laveleye, *De la propriété et de ses formes primitives*, Paris, 1891, a 4 edit.; Cuq, *Les institutions juridiques des Romains*, 1891, p. 71 și urm. Summer Maine, *L'ancien droit* p. 230 și *Études sur l'histoire du droit*, 1889, p. 139, 171; Letourneau *Evolution de la propriété*, 1888.

7) Mommsen, *Histoire de la Monnaie romaine* (trad. Blacas), III, p. 289.

8) Heuzey, *Mission arch. en Macédo.* p. 128. Pentru Agatyrși vezi Aristot, Probleme 19, 28.

Ei exportau în general griu, productul minelor de aur și al salinelor, care de sigur au fost exploataate înainte de cucereirea romană, căci s'a găsit o mare cantitate de aur în tesaurul lui Decebal¹⁾. Se făcea de asemenea un mare comerț cu miel și cu călări erau foarte mult căutați²⁾. El importau arme, stofe, obiecte de bronz, cără său găsit în mare cantitate, și care au trebuit să fie importate, căci în Dacia nu se găsește cositor.

---

1) A. Gell. *Noct. Att.* XIII, 24; Fröhner, *La colonne trajane*, planșa 171, Suidas, καρπόν ψρος.

2) Justin IX, 2, 6; Vopiscus, *Prob.* VIII.

ORGANIZAREA PROVINCIEI DACIA

Cuvîntul provincia e foarte vechi în limba latină; el datează încă de la începutul Republicei, cînd puterea suverană fu împărțită între magistrații, cari au înlocuit regalitatea, mai întîi 2 consuli, apoi 2 consuli și 2 pretori. *Provincia* însemna în acel timp pînă unde se întindea *imperium*¹⁾ al fiecărui magistrat, sau mai bine care era sfera de acțiune special atribuită unui magistrat și în care el exercită *imperium*. Mai tîrziu cuvîntul provincia luă un sens geografic și însemnă orî-ce porțiune din teritoriul imperiului roman situată în afară din Italia²⁾, guvernată de un magistrat roman și supusă la impozite, *vectigal* sau *tributum*³⁾.

Se proceda la organizarea provinciei în modul următor: Senatul printr'un vot al său, decreta transfor-

---

1) La origină *imperium* însemna comandamentul militar suprem, din punctul de vedere însă posterior el desemnează *reunirea* a 2 puteri diferențiate: puterea militară de o parte, cea civilă și religioasă de alta. Cuvîntul *imperium* după etimologia admisă vine de la *parere*, a se supune. Cf. Ihering, *L'esprit du droit romain* I, p. 225.

2) Marquardt și Mommsen, *Man. des ant. rom.* IX, p. 499 și urm.

3) Gaius II, 7 ; 21.

marea ţăreļ în provincie romană și trimitea o comisiune compusă de ordinar din 10 senatori, însărcinată să execute instrucțiunile Senatului de acord cu generalul care cucerise țara¹⁾). Această organisare astfel decretată și executată forma *lex provinciae*²⁾.

Acesta *lex provinciae* începea prin împărțirea provinciei în mai multe circumscriptiuni administrative, având ca centru un oraș mai important. Ea determina de asemenea condițiunea proprie a fiecărui oraș. Vom vedea în adevăr că regimul varia foarte mult în diferitele orașe ale Daciei.

Legea fundamentală a provinciei, astfel stabilită, forma pentru viitor legea fundamentală a provinciei, ea putea însă să fie modificată prin legi romane³⁾; în ceea-ce privește dreptul privat, modificării puteau să fie aduse dreptului peregrin menținut, fie prin legi, fie prin edictul pe care îl publica guvernatorul provinciei, după exemplul Pretorului din Roma⁴⁾.

Noua provincie incorporată la imperiu avea un circuit evaluat de Eutropiu⁵⁾ la un milion de pași romani (1481 km.) și coprindea provinciile cunoscute astăzi sub numele de Oltenia, Transilvania jumătate din Banat (între Temeș și Dunăre). Muntenia făcea parte, după

1) Titu Liviu XIV, 17, 18; XXXIII, 31. Cf. Viollet, *Hist. du droit et des inst. de la France*, I, 27.

2) Din aceste legi cari sunt *leges datae* (adică dispoziții luate nu de popor, dar de Senat sau de un mare magistrat în virtutea puterilor acordate de popor) cunoaștem *lex Rupilia* pentru Sicilia, legea lui Emiliu Paul pentru Macedonia, legea lui Metel pentru Creta și *lex Pompeia*.

3) Ulpian, Frag. XI, 18; Gaius III, 122; I, 185

4) Gaius I, 6; Cicero, *Verr.* I, 45, 115; I, 46, 118; II, 13, 33.

5) Eutr. VIII, 2: Ea provincia decies centena millia pasuum in circuitu tenuit; Iornandes, *De regnorum ac temporum successione* XI.

cum a demonstrat d. Domaszewski, din Mesia inferioară¹⁾.

Dacia este ultima provincie cîştigată de imperiū și cea d'intuiū care a fost perdută. Ea a fost organizată în provincie probabil la sfîrșitul răsboiului, în anul 107, dar posedăm date sigure numai din anul 109/110²⁾.

Dacia a fost împărțită în 2 părți: partea cea mai apropiată de Roma, *Dacia superior*, avind drept capitală Sarmizegetusa și cea-lăltă, *Dacia inferior*. Dar, la ce dată a avut loc această împărțelă, noi nu știm nimic. Pentru anul 129, sub Adrian, avem o diplomă militară care ne probează că diviziunea aceasta exista deja la acea epocă³⁾.

Cele 2 Daci erau guvernate de un singur legat de rang pretorian.

Către 168, sub Marcu Aureliu, provincia fu împărțită în trei părți: *Dacia Porolissensis* care se numea astfel după orașul *Porolissum* (astăzi Mojgrad), *Dacia Apulensis* avind capitală *Apulum* (Carlsburg, Alba-Julia) și *Dacia Malvensis* cu capitala *Malva* (Celei?)⁴⁾.

Cele trei Daci formau o singură și aceiași provincie

1) Archeol.-epigraph. Mittheilungen aus Oesterreich XIII pg. 137. Vezi și corpus Inscript. Latin (C. I. L.) III, p. 160.

2) C. I. L. III, 1627 și o diplomă militară din anul 110 (C. I. L. III, p. 860), unde se face mențiune de 2 aripi de cavalerie și 12 cohorte care erau în Dacia sub *D. Terentio Scauriano legato*. Se poate adăuga pe lîngă aceasta că pe monezile din timpul lui Traian se vede inscripțunea *Dacia Augusti provincia*. Eckhel, *Doctrina Numorum* și Marquardt Manuel des antiq. rom. IX p. 191.

3) Diplomă militară din anul 129, C. I. L. III, p. 876. Cf. C. I. L. III, n. 753.

4) C. I. L. III 1464, 6054, 1456, VI 1449, XI 5439. Nu s'a ajuns încă să se poată identifica în mod precis vechia *Malva*. Se presupune că se găsea în locul satului actual *Celei* din județul Romanaș.

având aceiași Capitală, Sarmizegetusa (astăzi Gradiște, aproape de Hatzeg, în Transilvania), avea un singur *concilium provinciae*¹⁾ și un singur legat de rang consular²⁾. Cite o dată însă ele sunt citate ca provincii separate. Așa găsim în Digeste un text al lui Ulpian,

1) *Concilium provinciae* sau adunarea provincială era o reuniune a reprezentanților tuturor orașelor din provincie, care se adunau în Capitala provinciei pentru a ridica altare și a aduce omagiu împăraților morți și deificați. Inscriptiunile ce găsim în Dacia ne arată că cultul împăraților era în mare onoare în această provincie. Era un puternic mijloc de romanizare, care a contribuit mult să întărească dominația română. Vedem oamenii de toate naționalitățile luind parte la acest cult. O inscripție ne arată un om de origine dacă îndeplinind riturile acestui cult ca Augustal al unei colonii (C. I. L. III, 1488). Aceasta probează că populația începuse să se romanizeze chiar din primul secol al imperiului.

2) Știm că în anul 27 înainte de I. Chr. provinciile romane fură împărțite în 2 categorii: *provincias populi* sau *senatus* și *provincias principis*, adică provincii ale senatului și provincii ale împăratului. Împăratul își opri, ne spune Dion, provinciile cari reclamau o garnizonă militară, pe cădă vreme *provincias pacatae*, pacificate fură atribuite Senatului. (Dion Cass. 53, 12; Suet. Oct. 47). Provinciile alipite la imperiul după anul 27 fură considerate ca imperiale. Dacia transformată în provincie în 107 trebuia natural să cadă în lotul împăratului, să fie adică *provincie imperială*. Provinciile imperiale erau administrate de împăratul însuși reprezentat prin guvernatorii, pe cari îl trimetea. Împăratul avea *poterea proconsulara*, pe cind guvernatorii erau considerați ca *pro praetore*, căci pro pretorul de și are imperium propriu, însă trebuie să se supue proconsulului. Guvernatorii imperiali sunt considerați ca mandatari, numiți și revocați *ad nutum*, ei sunt *legati Augusti*.

Legatii imperiali pot fi sau foști pretori sau foști consuli. Provinciile mai importante unde staționau mai multe legiuni, aveau de ordinat legați consulari; în provinciile unde nu era de căt o singură legiune, găsim un legat de rang pretorian. În Dacia pînă sub Marc Aurel erau legați pretoriani. De la această epocă, în urma răsboiului cu Marcomani, de oarece a fost adusă în Dacia încă o legiune, a V-a macedonică, care ținea pînă atunci garnizona în Mesia inf., se trimise în Dacia legat consular. Vezi pe larg P. Negulescu, Hist. du dr. et des instit. de la Roumanie; Borghesi, Oeuvres VIII p. 471; Otto Hirschfeld în *Sitzungsterichte der Wiener Akad.*, 1874.

unde se consideră cele 3 Daciă ca provincii deosebite¹). De altă parte, legatul imperial poartă în inscripționii cîte o dată numele de *legatus Augusti pro praetore trium Daciarum*²), în altele *leg. Aug. pr. pr. prov. Daciae*³) și monedele bătute în timpul lui Filip Arabul poartă numele de *Provincia Dacia*. Se poate deci susține că cele 3 Daciă nu erau de cît diviziuni administrative ale provinciei, simple diocese, cum se găseau în Africa (*diocesis Carthaginensis Hippoensis și Numidica*) și în Taracones. În capul acestor diocese se găseau legați pretoriani, cari depindeau de guvernatorul provinciei, încocmai cum găsim în Africa și în Spania. Aceste diocese aveau pentru administrația lor finanțară procuratori (*procurator Augusti*) cari, în lipsă de *legati*, guvernau țara. Un mare număr de inscripționii ne probează acest fapt. Un procurator care înlocuia pe legat în diocesa lui se numea *procurator vice praesidis* sau *procurator agens vices praesidis*⁴).

Indigenii fură probabil goniți în mare număr din țară, alții se expatriară de bună-voie, mai ales nobili.

1) Dig. 48, 22, 17, 14: *Quibusdam tamen praesidibus et multis provinciis interdicere possint, indulsum est: ut praesidibus Syriarum et Daciarum.*

2) C. I. L. III, 1153, 1415: *Lucius Aemilius Corus leg. Aug. pr. pr. III Daciarum; III 1174, 1178.*

3) C. I. L. III, 1465; *leg. Aug. pr. pr. prov. Daciae.*

4) C. I. L. III, 1456: *Q. Axius proc(urator) prov(inciae) Dac(iae) Apul(eusis) bis vice praesidis; III 1484: Ulpius proc(urator) Aug(usti) prov(inciae) Dac(iae) Apul(en sis) agens vices praesidis.*

Asupra procuratorilor din provincia Dacia, vezi: Liebenam, *Beiträge zur Verwaltungsgeschichte des röm Kaiserrreichs*, Iena, 1886, p. 20; Iung, *Fasti der Provinz Dacien*, 1894, precum și lucrarea mea *Hist. du droit et des Instit. de la Roumanie I*, p. 80—83.

daci¹⁾). În locul lor veniră colonii din toate părțile imperiului. Eutropiu ne spune în adevăr: *Traianus victa Dacia ex toto orbe romano infinitas eo copias hominum transtulerat ad agros et urbes colendas*²⁾. Cu toate acestea nu trebuie să conchidem că populațunea dacă a dispărut complet: În multe părți vechii locuitori rămăseră și păstrară chiar limba lor națională. Ca probă avem un text din Arrian, unde autorul, vorbind de schimbările introduse în cavalerie, în al douilea secol, de către Adrian, ne spune că el lăsa pentru detașamentele getice strigătele de răsboiu naționale³⁾. Pe de altă parte găsim menționate în inscripționii triburilor dace, aşa tribul *Anartes*, în nordul Transilvaniei⁴⁾; mai multe inscripționii ne dau numele mai multor detașamente dace⁵⁾. Trebuie să observăm apoi că numeroase monumente epigrafice descoperite în Dacia conțin nume care nu sunt nicăi romane, nicăi asiatici și care de sigur sunt de origină dacă⁶⁾, de asemenea majori-

1) Un baso-relief din columna lui Traian reprezintă această emigrare. Froehner, 124.

2) Eutrop. VIII, 6.

3) Arrian, Tact. 44: Κελτικούς μὲν τοῖς κελτοῖς ἵππεοις, Γετικούς δὲ τοῖς Γέταις.

4) C. I. L. III 8060, Ptolemeu ne vorbește de *Anarṭi*, pe care îl așează în această regiune (3, 8, 3). O altă inscripție C. I. L. III, 7633 ne arată probabil un alt trib dacic. Se poate ca teritoriul dacic, care nu era coprins în limitele orașelor, era împărțit după triburile dace care îl locuiau.

5) C. I. L. III, 8074, 30: *Vexillatio Daciorum*; C. I. L. VII 806—826: Coh. I, *Aelia Dac(orum) Anto(niana)*; VII, 975.

6) Așa o inscripție (C. I. L. III 917), ne arată că libertul *Herculanus* a dedicat o piatră patronilor săi decedați *Aia Nandonis, Andrade Bituvantis, Bricena, Bedarus*, de sigur numiri dace; într-o altă se vede numele *Ulcudius* și *Sutta* (C. I. L. III, 1585), în inscripținea 1195, *Mucassenus Cesorini* și femeia sa *Rescu Turme Soie*; III, 870: *Tattario, Tzinto, Dizo*. Cf. C III, 1559, 1418, 1435, 852, 1217 etc.

tatea numirilor topografice ce se găsesc în Dacia romană denotă aceiași origină¹⁾). Aceasta nu s-ar fi putut întâmpla dacă vechia populație ar fi dispărut.

Am zis că noua provincie coprindea Transilvania, o porțiune din Banat (între Temeș și Dunăre) și Oltenia. Aceste țări sunt destul de fertile, ele pot fi considerate printre țările cele mai favorizate ale Europei pentru varietatea și abundența bogățiilor lor naturale. Clima este uneori cam aspră în timpul ernei, dar sănătoasă; pămîntul e fertil și bine udat. Acest vast ținut era acoperit de păduri²⁾ și bogățiile sale exploatație într'un mod primitiv de către Daci. Romanii arătară capacitatea lor administrativă aici, ca în toate părțile unde și-a stabilit dominația lor. În adevăr, în puțin timp provincia era străbătută în toate direcțiunile de șosele asternute cu piatră și aşa de solide încât chiar astăzi li se pot vedea urmele. Nu avem de cît să privim tabla peutingeriană ca să ne facem o idee de marele număr de șosele și de orașe construite în provincia noastră³⁾. Aceasta era politica de dominație română: Roma care supuse lumea prin arme și asigura stăpânirea liniștită prin regimul municipal, care era un puternic mijloc de romanizare. Ea suprimă cu îngrijire vechile diviziuni în popoare, triburile sau națiunile și le substitu impărțirea țărei în circumscriptiuni urbane.

Să discutat mult asupra efectelor dominației romane

1) În tabla Peutingeriană se găsește: Arcidava, Pelendova, Bersovia, Azizis, Gaga, Rustavia, Arutela, Pattavissa, Malva, Sarmizegetusa, Napoca etc.

2) Flor 1, 39.

3) Ern. Desjardins, *La table de Peutinger*.

în provinciile. În general trebuie să admitem că această dominațiune a fost departe de a fi rea. În timp de mai multe secole splendida *pax romana* a domnit în lume. Imperiul roman a oferit un spectacol unic în istorie; el a dat lumii pacea cea mai îndelungată. În special, în perioada Antoninilor, această politică de pace pare că a fost în toată strălucirea sa, de aceea secolul acesta poate fi considerat, cu drept cuvint, ca unul din cele mai fericite ale umanităței.

« Această monarhie aproape universală era bine văzută de altfel de toți supuși imperiului; căci Orientul și Occidentul, Grecia și Roma, trăiseră de la începutul timpurilor istorice într'un răsboiu continuu; pentru prima oară umanitatea se bucura de bine-facerile păcii.

Poeții și filozofii celebrară această stare de lucruri, care părea că realizează epoca de aur. După Lucan¹⁾, neamul omenesc ar fi trebuit să depună armele pentru a nu se gîndi de cît la sericire, amorul ar fi legătura comună a națiunilor».

Din partea sa Horatiu să cântă năvile plutind liniștite pe întinderea mărilor²⁾, răsboiu gonit din templul lui Janus³⁾, respectul Barbarilor pentru imperiu⁴⁾.

Pentru cel antic în general dominațiunea romană era singura legătură care menținea universul, dacă el ar cădea, omenirea întreagă ar fi aruncată într-o spăimîntătoare confuziune⁵⁾.

1) Pharsal, I, 60-62.

2) Horatiu, Carmen IV, 5.

3) Idem, IV, 15.

4) Ibid

5) Tacit, Hist., IV, 74; Tertulian, Apologia 32; Lactanțiu, Divina Institutio, VII, 25.

E adevărat că nu toți împărații au avut marile calități ale lui Titu, ale lui Traian, ale lui Antoniu Piu sau Marc-Aurel, că alături de dinsău au stat pe tronul imperiului monștri ca Caligula, Neron și atâtia alții, dar trebuie să observăm că cruzimile și nebuniile lor se limitau mai ales la Roma. «Provinciile în acest interval se bucurau de liniște foarte apreciabilă. Așa, Tiberiu tocmai în momentul cînd instituia la Roma regimul său de teroare lăua măsură pentru a asigura buna administrație a imperiului».

In provinciil toate puterile erau concentrate în mîinile guvernatorului, dar el nu se bucura de o autoritate absolută și fără control. — Așa cînd el eșia din funcție, nu putea să părăsească imediat provincia, trebuia să rămiie încă 50 de zile ca să răspunză contra urmăririlor ce ar fi putut fi adresate contra lui¹⁾ și *councilum provinciae*, adunarea provincială, putea să adreseze plingeri împăratului în caz de rea administrație după cum vedem în celebra inscripție de la Thorigny²⁾. Pe lîngă această funcționară a împăratului erau trimiși, în secret, în provincie și îl dedeaști socalcă de ceea ce așa observat în administrațiea provinciei³⁾. Cu toate acestea, este adevărat, aceste excelente măsuri nu au fost tot-d'auna observate. Si mulți guvernatori, au putut, prin abusuri de tot soiul, să facă averi colosale.

Am spus că Dacia a fost ultima provincie cucerită și cea dîntîi perdută de Romanii. În scurtul interval

1) Cod. Th. 1, 49 *ut omnes judices*, 1.

2) Berichte der sachs. Gesellschaft der Wissenschaft. Phil. hist. Classe Saxe, 1852 p. 242.

3) C. Th. 6, 29 *De curiosis*, 2, 4, 10.

de 160 ani cît rămase sub stăpinirea Cesarilor, ea fu complect romanizată. Elementul roman a fost aşa de numeros şi aşa de puternic, în cît astăzi, mai bine de 16 secole de cînd Aurelian a rechemat legiunile romane din Dacia, se poate constata încă o puternică şi compactă masă latină în valea de jos a Dunăreşti, în vechia Dacie. Aceasta e poporul român, care a putut resista la toate nevoile, la toate pericolele care l'aú ameninþat în continuuú în cursul veacurilor¹⁾.

---

1) Rambaud în prefacă la *Histoire des Roumains* de d. Xenopol (Paris, 1895, Leroux).

ORAŞELE PRINCIPALE DIN DACIA

Dacă se consultă tabla peutingeriană¹⁾, se vede că Dacia era străbătută în toate părțile de un mare număr de șosele, care înlesnea comunicațiunile dintre numeroasele orașe și sate răspindite în această provincie.

In adevăr, Romaniș căutaș tot-d'a-una să desfințeze vechile diviziuni în popoare, triburi sau națiuni și să le substitue împărțirea ţăreļ în circumscriptiuni urbane. Prin acest mijloc se putea mai ușor ajunge la romanizarea numeroșilor supuși aî imperiului, și, în același timp, se ușura sarcina de supraveghere și de control a guvernatorului provinciei. El forțară deci populațiunile respindite să își dea cîte un centru urban.

Multe din orașele, ce găsim în Dacia romană, existaseră deja, este adevărat, înaintea cuceririi, cîte-va chiar aî păstrat vechile lor nume dace, cum de pildă Sarmizegetusa, Carsidava, Petrodava, Singidava, Comidava²⁾ etc. Dar, în epoca dacă, ele erau aproape niște

---

1) Tabla peutingeriana edițiunea Ernest Desjardins.

2) Ptolemeu, *Geogr.* (edit. Carillus Müller, Paris, 1883) Cart. III, Cap. 8, p. 445.

sate construite în cea mai mare parte în lemn. Poate cineva să își facă idee de aspectul orașelor dace folosind admirabila operă a lui Fröhner¹⁾. Romanii, cu gustul lor aşa de pronunțat pentru soliditate, au întrebuințat aproape tot-d'a-una piatra în construcțiunile lor. Pentru aceia, pe cind pentru epoca Dacilor nu ne-a rămas aproape nimic, sau foarte puțin, pentru timpul dominațiunii romane din contra avem un bogat material epigrafic.

Volumul al III-lea din *Corpus Inscriptionum Latinarum* și suplimentul său ne dau documente foarte importante asupra orașelor Daciei, organizațiunile și vieței lor în general.

Dacia, după cum am spus, coprindea un mare număr de orașe. Geograful Ptolemeu ne enumără 40, printre cele mai importante, ἐπιφανέστεραι²⁾. Vom face numai descrierea cîtor-va dintr'însele, începînd cu capitala provinciei:

Sarmizegetusa³⁾ (astăzi Gradiște în Transilvania) era o colonie *civium romanorum*. Titlul său oficial era Colonia Ulpia Trajana Dacica Sarmizegetusa. Înaintea cuceririi, era capitala regatului dac, orașul regal Σαρμιζεγέτης βασιλείου⁴⁾. După răsboiu, în locul orașului distrus, Romanii construiră un altul; cetățenii romani, veterani, fură aduși din toate părțile imperiului, li se împărți pămînturile și colonia fu astfel fondată. Aceasta era o

1) Fröhner, *La colonne trajane*.

2) Ptolemeu III, 8, 4.

3) Se găsesc uneori lecturi diferite, bunioară: Zermiegete (Orelli, 3527) în Tabla peutingeriana se vede Sarmatege, la Ravenat Sarmazege.

4) Ptolem., loc. cit.

*colonia deducta*¹⁾). Pentru a atrage mai mulți locuitori, i se acorda *jus italicum*, de care împărații se arătau aşa de avară²⁾. În virtutea acestuia drept, oraşul era considerat ca și cum ar fi italian și în consecință, se putea dobândi asupra pământurilor ce se aflau în teritoriul său, *dominium ex jure Quiritium*, adică proprietatea quiritară și se putea întrebuiușa modurile de a dobândi proprietatea admise de dreptul civil³⁾.

In al III secol Sarmizegetusa primi titlul de metropola, *metropolis*⁴⁾. Capitală a provinciei, ea era, reședința guvernatorului, *legatus Augusti propraetore*.

La Sarmizegetusa aveau loc reuniunile adunărești provinciale a celor trei Daci, *trium Daciарum*⁵⁾ și preotul provinciei, *Sacerdos aiae Augusti* sau *Sacerdos provinciae* și avea reședința lui⁶⁾. Cind Dacia fu împărțită în 2 părți, Dacia superioară și inferioară, orașul nostru fu atribuit Daciei superioare⁷⁾ și cind, mai tîrziu, în timpul lui Marcu Aureliu, provincia fu

1) C. I. L. III 1443. Scaurianus legat proprietor a condus pe coloni.

2) Ulpian în Dig. 50, 15 *De censibus*, 1, 9.

3) Știm că în provinciile romane conserva domeniul eminent asupra teritoriilor provinciale; particularul nu puteau să aibă asupra pământurilor din provincie de către simpla *possessio* și *usufructus*. Gaius, 2, 7: In eo (provinciali) solo dominium populi Romani est vel Caesaris, nos autem possessionem tantum et usumfructum habere videmur. Numai pământurile provinciale erau supuse la impozite, pe cind *ager romanus*, pământurile din Italia erau scutite; *ager romanus* era singur susceptibil de proprietatea quiritară, *dominium ex jure Quiritium*. Calitatea de *ager romanus* fusese acordată întregii Itali. Oricum teritoriul provincial care dobîndeau *jus italicum* nu mai era supus la impozit și era considerat ca *ager romanus*.

4) C. I. L. III, p. 228 și inscripțiunile No. 1456 și 1175.

5) C. I. L. III, 1454.

6) C. I. L. III, 1209, 1433, 1509.

7) C. I. L. III, 753 și p. 229.

împărțită în trei diocese, ea făcu parte din *Dacia Apulensis*¹⁾.

Adese-oră orașul alegea ca magistrat municipal pe împărat și acesta de ordinar primea, căci Sarmizegetusa, era un oraș înfloritor și important. El numea, în casul acesta în locul său un *praefectus*²⁾. Orașul era înscris în tribul Papiria³⁾.

Apulum (astăzi Alba-Julia, Carlsburg) pe Marisia (Mureș).

Acest oraș, care a jucat un mare rol în istoria Daciei, a avut începuturile foarte modeste. El a fost întemeiat chiar în timpul lui Traian⁴⁾, dar, în acel timp, era numai un cătun său, cum ziceați Romani, *canabae*⁵⁾, compus din barace de mici neguțători, în cea mai mare parte veterani, cari veneau să se instaleze în vecinătatea lagărului legiunelui a XIII-a Gemina⁶⁾. Această aglomerație repede se transformă într-un sat și mai apoi în oraș.

---

1) C. I. L. III, 1500.

2) C. I. L. III, 1497 : *M. Cominio praef quinquenn. pro Antonino imp.*; C. I. L. III, 1503.

3) Asupra Sarmizegetusei se poate consulta în afară de *Corpus inscriptionum latinorum*, Zumpt în *Reinische Museum*, 1843, p. 253 și urm.; I. Bogdan, *Sarmizegetusa* (Iași, teză); P. König, *Sarmizegetusa*, Deva, 1886.

In ce privește numele de Sarmizegetusa, Niebuhr *Vorträge über alte Geschichte*, III, p. 301, 150) și Grimm (*Geschichte der deutschen Sprache*, I, p. 209, cred că el provine din reunirea numelor Sarmat și Get, ceea-ce ar proba, după dinișii, oalianță între aceste două popoare, și că orașul a fost construit pentru a o comemora.

4) C. I. L. III, 1004.

5) De la latinescul *canaba* s'a format francezul *cabane*.

6) C. I. L. III, 1093 și 1214 : *Veteranus legionis XIII decurio Kanabensium*, vezi și inscripția publicată în C. I. L. III, 1100 : *Decurio Kanabensium legionis XIII*.

In puțin timp, orașul face progrese imense. Cu ajutorul inscripțiunilor putem urmări foarte bine istoria orașului nostru. În anul 158 se descoperi o bună apă de istor și se făcură lucrările necesare pentru a o aduce în *canabae*¹⁾; în 161 legiunea XIII Gemina, sub comanda legatului P. Furius Saturninus făcu însemnate lucrările de utilitate publică²⁾. La aceeași dată se descoperi în împrejurimile importante mine de fer și se stabiliră ferăriș³⁾. Sub Marcu Aureliu, Apulum primi titlul de *municipium*. Inscriptiunile o numesc *municipium Aurelium Apulum*⁴⁾. Către 168, știm că Dacia fu împărțită în 3 diocese, Dacia Porolissensis, Apulensis și Malvensis. Apulum devine capitala provinciei Apulensis și în consecință residența procuratorului. Ea era în acelaș timp reședința legatului legiunei a XIII Gemina; căci la Apulum această legiune a avut tot-dăuna *castra stativa*, campamentul său. Locul, de alt-fel, era bine ales din punctul de vedere strategic; aproape în centrul provinciei, legat prin căi numeroase și bine construite cu toate localitățile mai importante ale Daciei, Apulum era o bună capitală militară. La cel mai mic sgomot de revoltă sau de invaziune, armatele romane puteau să alerge tot așa de repede la Nordul ca și la Estul provinciei.

Inainte de Sever, orașul fusese ridicat la rangul de colonie și obținuse și *jus italicum*⁵⁾. Cu toate acestea

1) C. I. L. III, 1061.

2) C. I. L. III, 1171.

3) C. I. L. III, 1128.

4) C. I. L. III, 986, 1132.

5) Ulpian în Dig. 50, 15, *De Censibus* 1, 8, 9: *In Dacia quoque Zernensium colonia a divo Traiana deducta juris italicici est. Zarmi-*

găsim la această epocă, adică la finele secolului al II-lea și începutul celu de al III-lea, inscripționă cu indicație pentru oraș de *municipium Septimium Apuli*¹⁾. O altă inscripție menționează în același timp Apulum ca municipiu și ca colonie²⁾. Aceasta se poate explica admitând că erau 2 orașe care coexistau și care purtau același nume.

In adevăr *Apulum*, devenise oraș, chiar colonie, și știm că legiunile nu locuiau orașele: ele erau cotate în castre, în tabere întărite, lîngă oraș. Cu timpul se formară noi aglomerații împrejurul taberei, noi *canabae* fură fondate. Septimiu Sever le acordă dreptul de municipiu, *municipium Septimium*³⁾.

Ca în oră ce colonie, găsim la Apulum duumviri, quinquennales, aediles, quaestores⁴⁾, augustales⁵⁾, auguri, flameni și chiar un *haruspex coloniae*⁶⁾. Se pare că Zeul Esculap era considerat ca geniul protector al orașului, căci cultul său era foarte răspândit⁷⁾.

Trebue să semnalăm în acest oraș un foarte impor-

---

zeghetusa quoque eiusdem juris est: item Napocensis colonia et Apulensis et Patavissensium vicus, qui a divo Severo ius coloniae imperavit. Acest text este scris după moartea lui Sever și în timpul domniei lui Caracala (211—217), de oare ce Sever este considerat ca *divus* Dacă Apulum ar fi devenit colonie sub Sever, jurisconsultul ar fi spus-o, după cum a făcut pentru Patavissa. Probabil că municipiu fusese transformat în colonie sub Comod.

1) C. I. L. III, 976, 985, 1051, 1082.

2) C. I. L. III, 975.

3) C. I. L. III, 1082, vezi și pag. 183 din Corpus.

4) Vezî asupra acestor magistr. munic. lucrarea mea *Histoire du droit et des institutions de la Roumanie I*, p. 115 și urm.

5) C. I. L. III, 986, 1082.

6) C. I. L. III, 1114 și 1115.

7) C. I. L. III, 972, 974—979 etc.

tant colegiū de fabri, instituit, după cum ne arată o inscripțione, de împăratul Sever¹⁾). Acest colegiū era foarte puternic; oameni ţeşti mai considerabil din oraş îl acordaţi patronagiul lor²⁾. El era compus din 11 centuri³⁾.

Un alt colegiū important este acela al croitorilor. O inscripțione ne arată că el aº ridicat o *schola* şi că guvernatorul provincial a venit în persoană la inaugurare⁴⁾.

La Apulum s'aº găsit şi peceþii de medicº oculiștº⁵⁾, ceea-ce probează că oraºul era destul de important pentru a putea avea specialiștº, *medicii ocularii*. Știm că remediile oculiștilor eraº infăºurate în micº pachete patrate, însemnate cu o pecetie. Aceste peceþii, care sunt în piatră, menþionează numele oculistuluº, proprietăºile şi componiºunea remediului şi modul cum trebuie să se servească cine-va.

Intr'o inscripțione⁶⁾ din timpul lui Traian Deciu (anul 250), vedem că colonia Apulum este numitº *nova, colonia nova Apulensis*. Pentru ce se numeºte dinsa, *nova*? Poate pentru că a fost înfrumuseºtată sau reconstruită, fiind distrusă în urma vre-unei invaziuní, care

1) C. I. L. III, 1051. În inscripºione, care e din anul 205, se vede că C. Sentius Anicetus a fost patronus primus collegii fabrum municipiº Septimi Apuli, adică primul patron, pentru prima oară colegiul îºi alegea un patron.

Inscripºionea cu toate acestea ne vorbeºte numai de colegiul de fabri din municipiu Apulum. Si noi știm că era și o colonie Apulum în care probabil colegiul exista deja.

2) C. I. L. III, 975, 984, 1051, 1083, 1217 etc.

3) C. I. L. III, 1043.

4) C. I. L. III, 1174. *Schola* se numeºte edificiul consacrat pentru reuniunile membrilor colegiului. Se mai numeºte și *Curia*.

5) C. I. L. III, 1636.

6) C. I. L. III, 1176.

la acea epocă erau aşa de dese, său numai pentru că la acea dată s'a reunit colonia cu municipiul¹⁾.

Un alt oraş important este Napoca²⁾ (astăzi Cluj, Klausenburg, Kolosvar), care în timpul lui Ulpian era o colonie posedând dreptul italic³⁾. Ea este citată de Ptolemeu⁴⁾ și se găsește menționată în tablă peutingeriană. Napoca a fost fondată ca municipiu de Traian, după cum rezultă dintr'o inscripție ce există pe un stilp miliar⁵⁾. Napoca a fost ridicată la rangul de colonie de Marcu Aureliu. Într'o inscripție se vede Col(onia) Aur(elia) Nap(oca)⁶⁾. Dintr'o inscripție vedem că la Napoca era un colegiu de Asiatici, *collegium Asianorum*⁷⁾, precum și un altul de *Galatae consistentes*. Din existența acestor colegii, d. Mommsen conchide că Napoca era locuită de Asiatici: «unde iam intelligitur colonos illos a Traiano magna ex parte

1) Asupra orașului Apulum se poate consulta în afară de Corpus. Kiepert, *Lehrbuch der alt. Geogr.*, Berlin, 1878 p. 336; Forbiger, *Handb. der alt. Geogr. von Europa*, Hamb. 1877, p. 759; Manert, *Res Traiani*, p. 79; Goos *Die römische Lagerstadt Apulum* (Progr. des evang. gym. în Schässburg, 1878); E. Ruggiero, *Dizionario epigrafico di antichità romane*, Roma, 1886 art. Apulum.

2) Cuvintul Napoca ar fi de origină tracă, căci sufixul *oca* se găsește foarte des în cuvintele de această origină. Așa *Sadocus*, *Sparadocus*, *Amanocus*, *Spartocus*, *Bithocus*. În ce privește rădăcina *Nap* ea trebuie spropriată de grecul νάρη, vălcea împădurită (Iliada VIII, 558; Herod. 4, 157; Soph. Oed. Rege 1398; Plutarh, *Num.* 15), de sanscritul *Nepa* apă, de Zendul *Napta*, umed, care ne fac să cugetăm la o rădăcină comună *Nap* cu însemnarea de a fi umed. Comp. Müllenhoft în Enciclop. lui Ersch und Gruber.

3) Dig. 50, 15, 1, 9.

4) Ptolemeu, 3, 8, 7.

5) C. I. L. III, 1627.

6) C. I. L. III, 7726; VI, 269.

7) C. I. L. III, 870. Cuvintul *Spirarches*, ce găsim în această inscripție, însemnează șef, president al colegiului.

accitos essè ex Asia Asianisque eum attribuisse Napo-
cam»¹⁾.

După mine, concluziunea d-lui Mommsen nu e tocmai cea bună. Inscriptiunea probează numai că în anul 235 erau la Napoca locuitorii originari din Asia, iar faptul că el forma un colegiu probează că nu erau tocmai numeroși; el se simțea puțin cam strein în mijlocul celor-l-alti locuitori veniți din alte provincii, cu alte moravuri, și numai astfel, cred eu, se explică pentru ce vroiau el să stablească între dinșii legături mai solide.

Trebue să observăm că, din inscripțiunile găsite, la Napoca nu constatăm de cât edili și prefecti. După Mommsen, aceasta ar proba că orașul nostru nu avea dreptul de a alege magistrați superiori, duumviri sau quattuorviri.

Potaissa sau *Patavissa* (astăzi Torda) exista deja în timpul lui Traian, ea depindea atunci de Napoca, după cum se vede dintr-o inscripție *Potaissa Napocae*²⁾. Într-o altă inscripție ea poartă numele de *municipium Septimium*³⁾, ceea ce probează că a fost ridicată la acest rang de Septimiu Sever, care îl-a concedat, puțin mai târziu, titlul de colonie și *jus italicum*, după cum ne spune Ulpian⁴⁾: *Patavissensium vicus qui a divo Severo ius coloniae impetravit.*

La Potaissa era residența legiunii a V Macedonica. **Porolissum** (astăzi Moigrad), menționat în tabla lui

1) C. I. L. III, p. 169.

2) C. I. L. III, 1627.

3) C. I. L. III, 7689.

4) Dig. 50, 15, 1, 9.

Peutinger, era, după divisiunea tripartită a provinciei, capitala Daciei Porolissensis¹⁾.

Acest oraș nu a jucat nicăi un rol important. Era un mic oraș de provincie, care a fost repede înțrecut ca importanță de Napoca. Cu toate acestea avea amfiteatrul, și aceasta probabil din primele timpuri, căci sub Antonin Piu, în 157, acest amfiteatrul a fost refăcut *amphitheatrum dilapsum vetustate denuo fecit*²⁾.

Drobeta (astăzi Turnu-Severin). Intr'o inscripțione ea poartă titlul *Municipium Flavium Hadriani Drobeta*³⁾.

Dacă lectura Flavium este exactă⁴⁾, municipiul ar fi atunci fondat de un împărat din dinastia Flavia, ceea-ce ar dovedi că stăpînirea romană se întindea deja la acea epocă pe țărmul stîng al Dunării. Mai târziu Drobeta devine colonie⁵⁾; ea era una din cele mai importante orașe ale Daciei Malvense.

Romula (astăzi Reșca, Antina, aproape de Caracal) era sub Marcu Aureliu un municipiu⁶⁾. Intr'o inscripțione din timpul lui Filip-Arabul, Romula este numită *Colonia sua*⁷⁾. Ea primă probabil titlul de colonie la acea epocă. După d. Hasdeu⁸⁾, de la Romula s'a format

1) C. I. L. III, 1464.

2) C. I. L. III, 836.

3) C. I. L. III, p. 1018 (33 ad. n. 158!).

4) Ceea-ce din nenorocire ne se mai poate controla pe piatră, care e cu desăvîrsire stricată de ploj, fiind ținută în grădina publică din Turnu-Severin fără nici un adăpost.

5) C. I. L. L. III 2679.

6) C. I. L. III, 7429, *ab ordine municipi Romulensium*.

7) C. I. L. III, 8031. Această inscripțione ne probează că orașul fusese fortificat din nou, *circuitum muri manu militari a solo fecerunt*, fortificațiunile, care fuseseră distruse, aș fost refăcute.

8) *Magnum Etymol. Romaniae art. Antina*.

numele județului Romanați. (Romula = Romuna = Romanates = Romanați. Sufixul *ates*, servind în limba latină să formeze numele etnic din numele unuș oraș cu finalul *na*, cum buni-oară cei din Ravenna se numeař Ravennates).

Romula era o localitate importantă, așezată pe șoseaua mare care venea din Transilvania spre Dunăre. În dreptul orașuluș șoseaua se bifurca, o ramificație apucind spre Celei (Malva?), cea-lăltă în spre Islaz.

Malva¹⁾ (poate Celei, lîngă Corabia), era capitala provinciei *Dacia Malvensis*. În prezent nu s'a putut determina cu precisiune unde era așezată. Se presupune că era situată în locul unde astăzi e satul Celei, pe malul Dunărei. Să sperăm însă că, în curind, grație neobositelor cercetără ale savantului profesor, d. Gr. Tocilescu, nu vom mai avea aceiași îndoială.

Malva era o colonie²⁾; ea era locul de reședință al procuratorului provinciei Malvense.

Se mai cunosc încă 2 colonii în provincia Dacia, despre a căror istorie însă nu știm nimic, *Zerna*, astăzi Orșova, care era o *colonia juris italicici*, după Ulpian. În Ptolemeu localitatea este numită Διέρνα (III, 8, 10), cea-lăltă e *colonia Aequum*, menționată în mai multe inscripționi³⁾.

---

1) Tomaschek crede că cuvîntul *Malva* derivă din radicalul trac care a dat cuvîntul român *mal* (colină mică) și albanezul *maly* (munte). El explică deci *Malvensis* prin *ripensis* sau *montana*. Zeitschr. fur österr. Gymn. 1872, p. 141 și urm.

2) C. I. L. III, p. 893 diploma 51: *Colonia Malvese ex Dacia*.

3) C. I. L. III, 1596 și 1108.

CONDIȚIUNEA CIVILA

A

LOCUITORILOR DIN DACIA ROMANA

In acest capitol, vom să arătăm care era condițiunea civilă a locuitorilor din Dacia în timpul dominației romane. Pentru mai multă claritate, trebuie să arătăm mai întii diferențele felură de cetăți ce se găseau în Dacia.

In această provincie nu se găseau cetăți libere *civitates liberae*, nici cetăți aliate, *civitates sociae* sau *foederatae*¹⁾; se găseau însă colonii romane²⁾, colonii

---

1) Cetățile federate își păstrau independența lor, recunoșteau însă suzeranitatea Romei. Ele își conservau organizarea administrativă, civilă și judiciară. Cetățile libere se bucurau aproape de aceleași privilegi. In Dacia, țară supusă după un răboi săngeros, e explicabil că nu găsim nici o cetatea de această categorie. Asupra situației acestor orașe vezi pe larg P. Negulescu, *Hist. du droit et des inst. de la Roum.*, I, p. 87, nota 2.

2) D. Mommsen crede că în Dacia nu găsim de cât colonii de latini, nici una de cetăteni romani. El pleacă de la principiul că oră-ce oraș, a cărui locuitor servea în trupe compuse din Latini, se bucură numai de dreptul peregrin sau latin, iar nu de dreptul roman (Hermes XVI, p. 471). Si se găsesc inscripții, din care se vede că un locuitor din Sarmizegetusa (C. I. L. VI, 2236), Aurelius Victorius, precum și un altul originar din Malva (C. I. L. III, p. 893) au servit printre *equites singulares*. Si se știe că acest corp de trupe era compus din peregrini și din latini.

latine și cetății assimilate cu acestea din urmă, adică cărora li s'a acordat *jus latii*.

Din punctul de vedere al drepturilor ce aveau diferențele orașe, trebuie să punem întîiu coloniile de cetățeni romani, apoi coloniile latine, care, după d. Mommsen¹⁾, au existat tot așa de bine în Orient ca și în Occident. Aceste colonii erau de 2 feluri: unele colonii *deductae*, altele orașe, cărora li se acordase această calitate printr-o ficțiune legală. În această din urmă categorie avem Romula, Drobeta, colonia Aequum, Malva etc.

Dedesubtul orașelor cu drept latin, veneau acelea cunoscute sub numele de *dediticiae* sau *stipendiariae*, care nu aveau o organizație municipală independentă și depindeau direct de imperiul guvernatorului²⁾.

Stim că în drept, provincia fiind o dată supusă, învinșit își perdea legile și erau la discreția învingătorului. În fapt însă, situația lor era departe de a fi așa de rea; este foarte adevărat că ei nu se bucura de drepturile politice, *jus suffragii* și *jus honorum*, nicăi de drepturile civile: *jus connubii* și *jus commercii*. Drepturile

---

Aplinindu-se teoria mai sus enunțată, rezultă, după Mommsen, că nicăi Sarmizegetusa nu putea fi de căt o colonie de drept latin.

D. Otto Hirschfeld combată această teorie (*Sitzungsberichte der Wiener Akad. Hist. phil. classe*, 1883, p. 319—328). El susține că motive puternice militare și politice trebuiau să îndemne pe Traian să transforme Sarmizegetusa într'o colonie de soldați romani. Si de sigur că el a procedat astfel, după cum se vede din caracterul militar al inscripțiunilor relative la fondarea Sarmizegetusei (C. I. L. III, 1443). În afară de aceasta în timpul lui Ulpiian, orașul nostru e citat ca o colonie ce are *dreptul italic* și știut este că acest drept se acordă numai orașelor romane (Ulpiian în Dig. 50, 15, 1, 9). Vezi P. Negulescu, *Hist. du droit et des instit. de la Roum.*, I, p. 92—94.

1) *Hermes*, XVI, p. 471 și urm.

2) Glasson, *Hist. du droit et de instit. de la France*, p. 407.

Ior erau fixate prin *lex provinciae* și prin edictele guvernatorilor provinciali. Dar trebuie să adăogăm că Romani erau destul de generoși și cu destul simț politic, pentru a lăsa populațiunilor învinse legile și obiceiurile juridice anterioare cucerirei, întru că nu erau contrarii ordinei publice a imperiului¹⁾.

In Dacia erau mai multe categorii de locuitori, cetățenii romani, latinii și peregrinii. Ne vom ocupa mai întâi de condițiunea juridică a colonilor cetățenii romani.

Cetățenii romani se bucurau de plenitudinea drepturilor civile și politice, aveau adică *jus suffragii* și *jus honorum* atât la Roma cât și în colonii, el aveau *jus connubii* și *commercii* și erau supuși dreptului civil roman. Nu puteau însă să dobindească asupra pământurilor provinciale *dominium ex jure Quiritum*, căci după cum am văzut deja, Roma era considerată ca având *dominium eminentis* asupra teritoriilor provinciale, ea era considerată ca adevărata proprietară, pe cind ocupanții nu erau de către nisce posesori²⁾.

Pentru acest motiv în semn de supunere, posesorii trebuiau să plătească un stipendium sau un tributum, după cum locuiau o *provincia populi (Senatus)* sau o *provincia Caesaris*.

---

1) Ulpian Dig. I. 3, *De legibus* 34: Cum de consuetudine civitatis vel *provincias confidere quis videtur, primum quidem illud explorandum arbitror, an etiam contradicto aliquando iudicio consuetudo formata sit.* Cf. Gaius, Institut. III, 96, Ulpian, Reg. XX, 14, Glasson, *op. cit.*

2) Glasson, *Hist. du dr. et des inst. de la France*, I, p. 410. Savantul profesor crede că, în casă de *colonia deducta civ. rom.*, colonii aveau *dominium ex jure Quiritum* al pământurilor pe care Roma le concedase. Noi nu admitem acest mod de a vedea, căci pământul provincial nu era susceptibil de proprietate quiritară, el devinea susceptibil numai cînd i se acorda *jus italicum*.

« Această pseudo-proprietate care există asupra fondurilor provinciale nu era sancționată, la început, niciodată prin acțiunea în revendicare, niciodată prin acțiunea publiciană, căci amândouă presupun un obiect roman; există însă în profitul său o revendicare specială, unde dreptul existând asupra fondului era indicat, se pare, prin cuvintele *possidere frui licere*, care probabil constituia numele juridic a acestei proprietăți»¹⁾. Se găsește deja această desemnare în legea agrară din 643²⁾.

D. Lenel presupune că formula acestei acțiuni era astfel construită: *Si paret Aulo Agerio fundum habere possidere frui licere neque is fundus arbitratus tuo restituetur.*

Maî lîrziu, acțiunea publiciană fu întinsă la fondurile provinciale. Un text al jurisconsultului Paul ne atesta aceasta pentru epoca Severilor: *In vectigalibus et aliis praediis, quae usucapi non possunt, Publiciana competit*³⁾, și *forte bona fide mihi tradita sunt*⁴⁾. După d. Appleton⁵⁾, jurisconsultul roman ar fi scris: *In stipendiariis vel tributariis praediis que usucapi non possunt* și compilatorii au suprimat aceste expresiuni. Această acțiune publiciană, acordată acelora care dobîndiseră cu bună credință fonduri pro-

1) P. Girard, *Man. élém. de dr. rom.* (I-a edit., 1897), p. 341, Cf. Lenel, *Das edictum perpetuum*, 1883, p. 148.

2) Vezî rîndurile 32, 40, 50, 52, 82.

3) Pentru d. Lenel acest text al lui Paul ar fi fost modificat de compilatorii lui Justinian. Jurisconsultul roman ar fi zis, după conjectura acestuia autor: *Publiciana non competit.*

4) Dig. 6, 2, *De Publiciana in rem actione*; Lenel, *Palingenesia*, 295.

5) Appleton, *Histoire de la propriété prétorienne et de l'action publicienne* (Paris, 1889), I, p. 96.

vinciale, nu putea să aibă formula normală. Ea trebuia să stifice unele modificări, pentru că ficțiunea de posesiune prelungită în intervalul voit nu ar fi condus la concluziunea că reclamantul a devenit proprietar prin ștucăpiune. Pentru a face aplicabilă formula, se introduse, probabil, ficțiunea *Si italicici juris esset*¹⁾, adică se considera, în virtutea acestei ficțiuni fondul revendicat ca bucurindu-se de dreptul italic.

In ce privește revendicarea, ea nu putea fi intentată pentru un fond provincial chiar cu ficțiunea *si juris italicici esset*, căci pentru a o putea intenția se cerea nu numai un obiect roman, trebuia ca și reclamantul să fie cu adevărat proprietar, ceea ce nu se putea pentru fondurile provinciale.

Așa dar *cives romani*, cari locuiau provincia, se bucurau de toate drepturile civile și politice, cu o mică limitație în ceea ce privește dreptul de proprietate, pământul provincial nefiind susceptibil de *dominium ex jure Quiritium*. Această incapacitate, această inferioritate putea să fie ridicată, când Statul acorda unui teritoriu provincial *jus italicum*. In urma acestei concesiuni el era considerat ca un pămînt italian și în con-

---

1) In acest sens: Lenel, *Das edictum perpetuum*, p. 132, No. 6 și 141; Appleton, *op. cit.*, p. 98; Girard, *loc. cit.*, p. 341. Contra: Audibert in *Nouvelle Revue historique de droit français et étranger*, 1890, p. 277. Acest autor observă că introducind în formulă o astfel de ficțiune s-ar fi ajuns la rezultatul de a întinde regimul usucăriunii la fondurile provinciale, așa încât *praescriptio longi temporis* nu ar mai fi prezentat niciodată o utilitate. Pentru a îndepărta acest inconvenient s-a admis încă o modificare în ceea ce privește termenul, în loc de un an sau doi ceruși de usucăriune, se întrebuiște, probabil, termenul de 10 sau 20 ani ceruși de prescripție. Vezî formula acțiunei publiciene dată de Gaius IV, 36.

secință, se putea dobîndi asupra lui proprietate quiritoria și se putea întrebuiuța toate modurile, prin care cineva putea deveni proprietar după dreptul civil, de asemenea nu se mai plătea pentru dînsul impozitul funciar, căci numai pământurile provinciale erau supuse la impozit¹⁾.

De desubtul cetățenilor Romanii erau Latinii, cărui ocupație o situație intermedieră între cetățenii romani și peregrini, excluduți de la toate drepturile civile și politice.

Din punctul de vedere al drepturilor politice, Latinii nu aveau *jus honorum*, ci despre *jus suffragii*, el putea să-l exercite dacă se găsea la Roma în momentul alegerilor²⁾. În ce privește drepturile civile, el sunt lipsit de *connubium*, el nu pot deci să contracteze cu Romani un *justum matrimonium*; au însă *jus commercii*, adică dreptul de a lua parte la toate actele juridice: mancipație, *nexus*, *in jure cessio*, testament roman, au dreptul de a sta în justiție etc.

Latinii puteau foarte ușor să dobîndească cetățenia română. După Gaius³⁾, ea era acordată tuturor acelora

1) *Jus italicum* avea un caracter real; el procura cu toate acestea unele avantajuri personale. Așa locuitorii orașelor de drept italic erau considerați ca italieni și în consecință li se aplică legea *Furia de Sponsu* (Gaius, III, 122, 123), el avea *jus liberorum* numai pentru 4 copii. Asupra lui *jus italicum* se poate consulta Savigny în *Vermische Schriften*, I, p. 29. Savigny, *Sur le système des impôts chez les Romains du temps des Empereurs*, analiza făcută de Pellat în *Themis* X, p. 260; Houdoy, *Le droit municipal romain*, 1876, p. 340—350, Willems. *Le dr. pub. rom.* pl 518 (IV edit.); Accarias, *Précis* de dr. rom. I, p. 489—498; Garsonnet, *Hist des locat. perp.* p. 143; Beaudouin, *Etude sur le jus ital.* în *Nouv. Revue hist. de droit fr. et étr.* 1881 pag. 145.

2) Lex Malacitana, p. 53. Cf. Mommsen, *Droit public*, trad. Girard, 6, 1, p. 457 nota 1; Girard, *Dr. rom.*, p. 104, nota 3.

3) Gaius, 1, 95, 96.

care ocupaseră vre-o magistratură în orașul lor, uneori la toți decurioni, după cum orașul se bucura de *minus* sau *majus Latiūm*¹⁾.

In general împărații acordau mai cu greutate cetățenia romană la peregrini, de ordinar li se concedea latinitatea și numai apoi dreptul de cetățenie completă. Dar această nu era o condiție esențială, se putea întâmpla ca simpli peregrini să devie de o dată cetățeni romani.

D. Hirschfeld crede, că, în provinciile de ocupație militară, cum erau aceleia de la Dunăre și de la Rin, «unde nu exista între cetățeni și indigeni nici asimilație, nici fuziune», nu era nici un oraș latin²⁾. După Mommsen, din contră, nu a existat în Dacia nici o colonie de cetățeni romani, toate coloniile ce constatăm sunt latine³⁾). Am văzut, cu toate acestea, că Sarmizegetusa era o colonie civium romanorum, cât despre cele-lalte nu știm nimic. Probabil că printre numeroasele colonii și municipii, ce constatăm în Dacia, multe nu obținuseră de cît dreptul latin; faptul, că nu se găsește urme de latinitate în Dacia, poate fi foarte bine explicat prin sărăcia documentelor.

Peregrini nu sunt, în dreptul clasic roman, adevarat străini, sunt supuși a Imperiului, cari, de și liberi, nu sunt nici cetățeni, nici latin.

Cineva devinea peregrin sau prin naștere sau în

1) Asupra lui *minus* și *majus Latiūm*, vezi un interesant articol de Hirschfeld, tradus de Thedenat în *Revue Générale du droit*, 1880, pag. 293—308, precum și un studiu al lui Beaudouin în *Nouv. Rev. hist. de droit fr. et étrang.*, 1879, p. 111 și urm.

2) Hirschfeld, *Sitzungsber. der Wiener Akad.*, 1883, p. 319 și urm.

3) *Hermes*, XVI, 471.

urma unei cuceriri; căci Romanii, dacă nu acordau populațiunilor învinse cetățenia, nu îl reduceau însă nicăi în sclavie.

Legea fundamentală pentru peregrini era *lex provinciae*, care stabilea drepturile lor; edictul provincial, pe care guvernatorul îl dedea la intrarea sa în funcție, avea de asemenea mare importanță pentru dinșii. Uneori li se aplica chiar legi date la Roma, cind acestea trebuiau să se aplique în tot imperiul¹⁾.

Edictul guvernatorului se poate împărți în 2 părți deosebite: în prima parte se ocupă de afacerile cetățenilor Romanii aflători în provincie, în cea de a doua, *edictum provinciale* propriu zis, se referea mai mult la peregrini, consacring de cele mai multe ori dreptul local sau *jus gentium*. De ordinul, cind era vorba de contestațiuni ivite între peregrini din aceeași provincie se aplică *dreptul local*, dacă însă contestațiunile aveau loc între peregrini și cetățeni sau între peregrini din 2 provincii diferite, se aplică *jus gentium*²⁾.

În ce privește dreptul public, peregrinii sunt lipsiți și de *jus suffragii* și de *jus honorum*, nu au nicăi *jus census* nicăi *jus provocationis*. Ei sunt lipsiți și de drepturile civile neavând *jus connubii* și *jus commercii*. Dar, dacă nu pot să contracteze un *justum matrimonium*, ei au totuși posibilitatea, ne spune

1) Glasson, *Hist. du dr. et des inst. de la France* I, p. 420. Se pot cita legea Julia și Titia, care fatinde pentru provincii tutela deferată de magistrat. Inst. 1, 20. Gaius, 1, 47; un senatus consult din timpul lui Adrian, prin care dispozițiunile relative la liberările de sclavi făcute în frauda creditorilor sunt întinse și la provincii.

2) Cicero, *Ad Atticum* 6, 1, 15; Mommsen, *Droit public*, VI, 1, p. 387, No. 1.

Gaius¹⁾, de a face o căsătorie *secundum leges morales peregrinorum*, care producea efectele atribuite de legea locală. Pe lîngă acestea mai era și un *matrimonium juris gentium*, care intervenea între peregrini din provincii din provinții diferite sau între peregrini și Romani²⁾.

Tutela romană era de pur drept civil, peregrini nu puteau să o exercite³⁾; dar el puteau să exercite o tutelă *secundum civitatis suae jura*⁴⁾.

Putem să spunem acelaș lucru în ce privește adopțiunea, care se putea face între peregrini din acelaș oraș, dacă legea locală îngăduia⁵⁾. Trebuie să menționăm o adopțiune particulară, adopțiunea fraternă⁶⁾, care

1) Gaius I, 92, 55.

2) Efectul acestor căsătorii de dreptul ginților erau: datorie de fideliitate între soț, putindu-se aplica femeii legea Iulia în caz de adulter (Dig. 48, 5 *Ad legem Julianam de adulteriis*, 14 (13), 1: *Plane sive juxta uxori fuit sive injuria, accusationem instituere vir poterit; nam, rel.*); tatăl nu dobîndeasă asupra copiilor eiști dintr-o astfel de căsătorie *patria potestas*, copiil urmări condiținea mamei lor (Gaius, I, 57), el însă era să socotissă cind era vorba de scuzare de tutelă (Frag. Vatig 194, însă numai dacă tatăl era cetățean).

3) Accarias, *Précis. de dr. rom.* (edît II!), pag. 291—292. Se citează un fragment din Modestin (Dig. 27, 1, *de executionibus*, 6, 15), unde se spunea că tutela nu este *munus provinciale*, ceea ce însemnează că un peregrin nu poate fi tutor, se invocă de asemenea 2 frag. din Institute 1, 22, 1 și 4, unde se vede că tutela începează dacă pupilul său tutorul a perdut cetățenia.

4) Gaius I, 197 și 189.

5) Cicerone, *Ad familiarem*, 13, 9.

6) Asupra acestei interesante instituții ce se constată la un mare număr de popoare, se poate consulta A. Post, *Grundriss der ethnol. Jurisprudenz*, 1894, I, p. 93—99; Krauss, *Sitte und Brauch der Südslaven*. Wien, 1885 pag. 625 și urm., Stanislaus Ciszewski, *Künstliche Verwandtschaft bei den Südslaven* și articolele ce am publicat în revista *Convorbiri Literare*, 1898, p. 276 și urm. și aproape reprodus în acest volum.

există mai ales la popoarele din Orientul imperiului¹⁾ (Slim prin Herodot²⁾ și prin Lucian³⁾ că această adoptiune era foarte deasă la Scyți. Printr'insa se stabileau raporturi de frăție între adoptat și adoptant. Un rescript al împăraților Deoclețian și Maxmian⁴⁾, din anul 287, ne spune *nec apud peregrinos fratrem sibi quisquam per adoptionem facere poterat*. Ceea ce probează că această practică era destul de răspândită, căci altfel împăratul nu ar fi dat acest rescript.

Fratele adoptiv putea să vină la succesiunea fratelui său de adoptiune. Aceasta rezultă și din Constituținea sus pomenită, care căuta să se opună obiceiurilor acestora, precum și din carte de drept siro-roman⁵⁾. Forma această de adoptiune trebuia făcută în scris: scrisul fiind cerut *ad solemnitatem*.

Asupra legilor naționale ale peregrinilor, avem numeroase informații atât în monumentele juridice, cât și în alte isvoare, mai ales pentru Orientul grec și pentru Egipt⁶⁾.

Instituținea sclaviei era considerată de dreptul roman ca fiind de dreptul gînților. În consecință, un peregrin putea să aibă sclavă, dar nu putea să îl libereze în modurile admise de dreptul civil; el putea să întrebuneze modurile de liberare admise de legea locală

1) Mitteis, *Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Kaiserreichs*, 1891, pag. 217.

2) Herod. IV, 70.

3) Lucian, *Dial. morțil.* 41.

4) Cod. Just. 6, 24, 7. Acest rescript e reprodus în *Basilicale*, 35, 13, 17.

5) Ed. Sachau und G. Bruns, *Syrisch-römisches Rechtsbuch*, Leipzig, 1880, p. 254. Vezi în corpul acestui volum articolul consacrat adoptiunii fraterne.

6) Mitteis, I c.

și libertul devinea el însuși peregrin. În unele provincii, peregrinii puteau să și vinză chiar copiii lor ca sclavi¹⁾:

Peregrinii puteau ei să devină proprietari și care este în acest caz mijlocele de achizițione puse la disposițunea lor?

La origină, proprietatea romană nu se putea dobîndi de căt printr'un procedeū roman, *mancipatio* sau *injure cessio*. La această epocă nu se putea vorbi de proprietate în profitul unui peregrin; ea nu exista de căt pentru cetăteni. Dar, destul de timpuriu, se admise modurile de a dobîndi de dreptul ginților, *juris gentium*: ocupățunea și tradițunea. Peregrinul însă, întrebuintând aceste moduri de dobîndire, capăta numai o proprietate de dreptul ginților, iar nu *dominium ex jure Quiritium*.

Pentru protecțunea acestuia fel de proprietate nu se puteau întrebuită acțiunile recunoscute numai unui proprietar roman, cî niște acțiuni echivalente. Gaius ne arată, în adevăr, că *actio furti* și acțiunea rezultind din delictul legei Aquilia aă fost întinse și la peregrini prin ajutorul unei ficțiuni²⁾). Se introduse în formula ficțiunea *si civis romanus esset*.

Peregrinul era el protejat în cazul cînd cumpărase un lucru *a non domino*? Adică, exista oare în profitul lui o instituție analoagă cu usucapiunea din dreptul civil roman?

1) Mitteis, *op. cit.* p. 358—364.

2) Gaius IV, 37: *Si peregrinus furti agat, civitas ei romana fingitur. Similiter si ex lege Aquilia peregrinus damni injuriae agat aut cum eo agatur ficta civitate romana iudicium datur.* Cp. Glasson, *loc cit.* p. 425; Girard, *I. c.* p. 342.

Stim că usucapiunea nu se putea aplica nică în profitul peregrinilor, nică în profitul cetătenilor care dobândiseră un fond provincial. Tocmai în al doilea secol, al erei noastre, în perioada clasică, se creă o instituție nouă, care remediază această stare de lucruri: *praescriptio longi temporis* sau *longae possessionis*. Această *praescriptio longi temporis*, după cum numele arăta, era o parte accesorie pusă în capul formulei. Era o *praescriptio a parte rei*, adică un mijloc de apărare dat posesorului. Judecătorul trebuia să observe dacă pîrîșul a posedat cu bună credință și just titlu un interval determinat.

Praescriptio longi temporis diferă de usucapiune numai în ce privește durata și efectele, încolo este supusă la aceleasi regule în ce privește justa cauză, buna credință, modul de a calcula timpul și *accesio temporis*. Termenul înăuntru căruia trebuia cineva să posedeze pentru a putea invoca *praescriptio* era de 10 ani între prezență și 20 ani între absență, considerindu-se present aceia care locuiau aceiași provincie¹⁾. Nu se făcea nică o distincție între mobile și imobile.

In ce privește efectele, trebuie să spunem că prescripțunea nu este ca usucapiunea un mod de a dobândi proprietatea; ea e numai un mijloc de apărare prin care se poate respinge o acțiune. Mai tîrziu însă se

---

¹⁾ C. Just. 7, 33. De *praescript.* 12, pr. În epoca clasică, după unitate juristică, "se considerau prezentei acei care locuiau același oraș, după altii aceiași provincie. Această din urmă doctrină a triumfat și a fost admisă de Justinian.

acordă, în asemenea circumstanță, beneficiarului prescripțiunei o acțiune în revendicare utilă¹⁾.

Stim că modurile de constituire ale servituzilor admise de dreptul civil sunt mancipațiunea²⁾, *in jure cessio*, legatul *per vendicationem* și *adjudicatio* (numai în cazul cind *judicium e legitimum*). Toate aceste moduri sunt inaccesibile peregrinilor și nu se pot aplica la pământurile provinciale, ele sunt de pur drept civil. Singurul mod de constituire de servituzi pus la dispozițiunea peregrinilor sunt pactele și stipulațiunile, *pacta et stipulationes*, care consista dintr-o convențiune prin care se stabilea o servitute și dintr-o stipulațiune, prin care acela care constituia servitutea promitea beneficiarului să nu îl impiedice în exercitarea ei. Adesea stipulațiunea era întovărășită de clausă penală. Mulți autori cred că, prin acest mod de constituire, stipulantul sau beneficiarul nu dobindește un drept real, ci numai un drept de creață contra aceluia care a promis prin stipulațiune³⁾. După o altă doctrină, expusă mai întâi de Savigny, pactele și stipulațiunile dedeaශ naștere unuශ drept real în profitul stipulantului, așa că acesta putea să intenteze acțiunea *confessoria*⁴⁾.

1) Cod. Just. 7,39 De praescript. trig. 8, pr. Constituțunea vorbind de această revendicare zice: *hoc et veteres leges....sanciebant*. Cea ce ne face să credem ca reforma a fost introdusă cu mult mai înainte, probabil prin al III-lea secol.

2) Gaius, 2, 29, vorbește de mancipațiunea servituzilor prediale rustice care sunt *res mancipi*, iar la paragr. 33 (aceiași carte despre mancipațiunea cu deducțiune de servitute pentru cele-lalte servituzi).

3) Accarias, *Précis de dr. rom.* I, p. 705; Glasson, *Hist. du droit et des inst. de la France*, I, p. 432; Wangerow, *Lehrbuch der Pandekten*, I, parf. 350.

4) Dernburg, *Pandekten*, (4 aufl.) I, § 25', No. 15 și urm.; Paul Girard, op. cit., p. 361, nota 3.

Partizanii primului sistem pleacă de la principiul că stipulațiunea nu poate da naștere unui drept real ci numai la drepturi personale. În acest sens el citează textul din Codul lui Justinian : *Traditionibus mancipacionibus et usucaptionibus dominia rerum, non nudis pactis transferruntur*¹⁾. În al doilea sistem, se obieectează că această regulă se aplică la proprietate, *dominia rerum*, care e un lucru corporal în dreptul roman, iar nu la servitul, lucruri incorporale. În adevară, ipoteca, un dreptul real pretorian, se stabilește prin simplul pact, de asemenea superficia și emfiteosa. De sigur că tot așa se proceda și pentru servitul. Gaius ne spune în comentariul său că, pentru dreptul provincial, pactele serveau să stabilescă serviturile²⁾.

In ce privește obligațiunile se aplica peregrinilor dreptul lor național³⁾, dacă erau din aceeași cetate. Tot după aceiași lege se determina și capacitatea persoanelor de a se obliga. Când însă peregrini erau din ținuturi diferite, precum și în raporturile dintre cetăteni și peregrini se aplica dreptul gâtărilor, *jus gentium*. Si, după cum știm, cea mai mare parte din contractele romane erau considerate de dreptul gâtărilor. Așa erau contractele consensuale, cele reale și contractele nenumite. Numai contractele formaliste: *nexum*, stipulațiunea, contractul *litteris*, erau interzise peregrinilor.

---

1) Cod. 2, 8. *De pactis*, 20.

2) Gaius II, 31, Cf. Dig. 7, 1, 25, 7 ; 8, 3, 33, pr. și 36.

3) Gaius ne spune de mai multe ori (III, 96) : *obligentur... nam apud peregrinos quid juris sit, singularum civitatum jura requirentes aliud in alia lege reperiemus*; III, 120 ; III, 134.

Stim că *nexus* nu mai fu întrebuințat de timpuriū¹⁾, iar stipulațiunea cu timpul a fost întinsă și peregrinilor; căci alătură de vechea formulă *spondesne?* *spondeo*, rezervață cetătenilor romani se găsesc altele ca *promittis?* *promitto*, *dabis?* *dabo*, *facies?* *faciam*, care pot fi întrebuințate de toată lumea²⁾.

Peregrinul putea deci să se oblige sau să devină creditor prin mijlocul unui contract verbal, de asemenea putea să stingă o obligație printr-o acceptație. Obligația Sponsorului și a fide-promisorului nu trecea la moștenitor, *sponsioris et fide-promissoris heres non tenetur*, ne spune Gaius³⁾, dar el adaugă că dreptul local poate să dispue într'alt fel.

Al treilea contract formal, contractul *litteris* nu a fost nică-o dată accesibil peregrinilor. În lipsă de *codices*, peregrini împrumutaseră de la Greci *chirographa* și *syngraphae*⁴⁾. *Chirographum* era scris și semnat de debitor, pe cind la *syngraphae* se cerea ca actul să fie redactat în două exemplare, semnate de ambele părți, fie-care parte păstrând cîte unul, întocmai cum în

1) De la al V secol de la fond. Romei. *Nexus* prezenta avantajul de a fi executoriu fără judecată. Creditorul putea să proceze la execuțarea asupra persoanei numai în virtutea contractului. Acest avantaj i s-a retras prin legea Poetilia Papiria din anul 428. De la această dată, *nexus* căzu în părăsire, ne mai prezentând nici un avantaj și fiind fără complicat.

2) Gaius III, 92, 93, 96, 119. Cp. Paul, *Sent.* II, 3, 4, care nu face nici o deosebire între formele rezervate cetătenilor și cele-lalte permise peregrinilor. Probabil această diferență dispăruse cu timpul.

3) Gaius III, 120.

4) Gaius III, 134: *Praeterea litterarum obligatio fieri videtur chirographis et syngraphis, id est quis debere se aut daturum se scribat; ita scilicet si eo nomine stipulatio non fiat. Quod genus obligationis proprium peregrinorum est.*

dreptul modern art. 1179 din condica civilă cere pentru contractele sinalagmatice.

Aceste scrisuri serveau oare ca să formeze obligația, sau erau întrebuijăte numai ca un mijloc de probă? Gaius nu e destul de clar în această privință. Se poate să fi servit numai ca titluri probatorii, de oare ce în dreptul roman a trebuit cu acest caracter.

In afara de textele juridice, s'a găsit, la sfîrșitul veacului al XVIII-lea, în vechia Dacie (Transilvania), în minele de la Alburnus major (Verespatak), o prețioasă colecție de titluri, privitoare aproape numai la materia contractelor. Ele sunt scrise pe tăblițe de lemn unse cu ceară și dispuse în triptic, adică fiecare act este scris pe trei tăblițe¹⁾. Actele sunt scrise cu o literă cursivă majusculă, care de abia a fost descifrată în 1840 de Masman²⁾.

D. Mommsen a publicat inscripțiunile de pe aceste tăblițe în al III volum din *Corpus inscriptionum latinarum* și le-a însoțit de un comentariu foarte

1) Aceste tripticuri sunt compuse din 3 tăblițe de lemn dreptunghiulare, atașate în sensul lungimii, așa încât să se poate deschide ca o carte care are 3 foi sau 9 fețe. Cele patru fețe interioare aveau un strat de ceară neagră pe care se scria cu un stilet; paginile 1 și 6, care erau exterioare, rămâneau fără scriitură. După un senzual consult din timpul lui Nerone (Paul, *Sent.* 5, 25, 6), actul trebuia să fie redactat în dublu exemplar. Pentru aceasta o *interior scriptura* are loc pe pag. 2 și 3, care sunt apoi legate printr-un fir. Fiecare tăbliță are 2 mici deschizături pe unde se trece un fir ca să lege tăblițele 1 și 2. La pag. 4 firul este potrivit ca să primească peste dinsul peceșilor martorilor. La dreapta peceșilor, se scriu numele martorilor. Așa în cât paginile 2 și 3 rămân inchise. Pe paginile 4 și 5 se scrie actul din nou, aceasta e *scriptura exterior*. Acest al doilea exemplar rămâne deschis și poate fi consultat, pe cind primul e protejat contra reliei credințe a părții care-l posedă prin peceșile martorilor și el nu îl poate deschide de către prezența lor.

2) *Libellus aurarius sive tabulae ceratae et antiquissimae*, 1840.

savant¹⁾. Pe aceste tăblițe, au fost scrise contracte de societate, de împrumut, de depozit, de închiriere de servicii, intervenite între locuitorii din Alburnus major. Nu trebuie să credem însă că aceste tăblițe de ceară ne înșăfătează obiceiurile juridice ale peregrinilor din acest ținut; ele conțin acte făcute, în conformitate cu dreptul roman, de contractanți, din care cea mai mare parte sunt Piruști (*Pirustae*), originari din Dalmatia, foarte pricepuți la lucrările miniere și care fuseseră aduși de Traian în Dacia, probabil pentru ca să exploateze numeroasele sale mine, mai ales cele de aur²⁾.

Studiind formulele acestor contracte, se observă că ele sunt copiate după niște modeluri redactate mai dinainte în Italia. D. Mommsen a ajuns la această concluziune observând unele greșeli de limbă sau de drept, care provin din copierea prea servilă a unui model. Astfel într'unul din aceste acte³⁾, unde se vorbește de vînderea unei mici sclave de 6 ani se vede: *si quis eam puellam partemve quam ex eo*, de sigur pentru că s'a copiat un model unde era *hominem partemve ex eo*. Într'un alt titlu, unde se vorbește de vînzarea unei jumătăți de casă *dimidiam partem domus*⁴⁾, se face mențiune de mancipație în profitul unui strein, de și peregrini nu puteau dobîndi prin acest mod și nicăi pămîntul provincial nu putea să fie înstrenuată prin mancipație, rezervată numai cetățenilor⁵⁾.

1) C. I. L. III, p. 931—959.

2) Karlowa, *Römische Rechtsgeschichte*, I. 795 și urmărt.

3) C. I. L. III, p. 937.

4) C. I. L. III, p. 944; Girard, *Textes de dr. rom.*, p. 761.

5) Girard în *Nouv. Rev. hist. de dr.*, 1883, p. 559 și în *Rev. internat. de l'enseign.*, 1889, p. 245 și urm.

De sigur notarii sau scriitorii de acte dintr-o localitate aşa de puşin însemnată şi aşa de îndepărtată, necunoscători de modul cum trebuia alcătuit un act juridic, copiau în mod cît se poate de servil modele ce aveau de la Roma.

Aceste tablete sunt foarte importante pentru dreptul roman, căci numai cu ajutorul lor ne putem face ideie de modul cum erau întocmite actele juridice descrise de jurisconsultii romani; pentru dreptul local însă, pentru obiceiurile juridice speciale, ce am putea constata în Dacia, ele nu prezintă mai niciodată o însemnatate.

Teoria delictelor şi a quasi-delictelor se aplică de asemenea la peregrini. Cum însă unele acţiuni cereau, în formula lor, calitatea de cetăţean roman pentru parte, a trebuit să se introducă în formulă o ficţiune, care atribuia peregrinului reclamant sau pîrît calitatea de cetăţean. Gaius ne spune aceasta pentru *actio furti* şi *actio legis Aquiliae*¹⁾ şi probabil se făcu acelaş lucru pentru *actio injuriarum* pînă ce deveni o acţiune pretoriană, cit despre acţiunea *bonorum vi raptorum*, creată în 678 de pretorul peregrin M. Terentius Lu-cullus, ea se aplică şi peregrinilor, fiind creată chiar de pretorul peregrin.

În ce priveşte actele de ultimă voinţă, putem spune că testamentul roman e cu desăvîrsire interzis peregrinilor. El nu pot niciodată testeză, niciodată să fie instituit moştenitor, niciodată să servească ca martor într'un asemenea testament²⁾. Pot însă, ne spune Ulpian, să testeze-

1) Gaius IV, 37.

2) Pentru a avea cineva *factio testamenti*, adică capacitatea de a face testament sau a fi instituit moştenitor, trebuia să aibă *commercium* şi noi ştim că *jus publicum* determină persoanele cărui acest drept şi

și să fie gratificați într'un testament făcut *secundum civitatis suaes leges*¹⁾. Numai printr'o măsură de favoare, militarii cetățenii romani puteau institui ca moștenitor în testamentele lor simplu peregrinul²⁾.

In vechiul drept roman, nu se cerea *factio testamenti* pentru a da sau a primi *mortis causa*, mai tîrziu această condiție fu cerută așa în cît peregrini nu mai putură figura nicăi în donaționea *mortis causa*, dar el puteau să facă liberalitatea de acest fel, dacă legea țărei lor permitea aceasta³⁾.

Dacă peregrini romani nu puteau fi instituiți moștenitor printr'un testament, el puteau, cel puțin pînă în al II-lea secol d. Chr., să fie gratificați de un cetățean printr'un *fideicomis*. Se știe că la început *fideicommissum* nu era de cît o simplă rugăciune, fără valoare juridică. Un *pater familias*, voind să gratifice o persoană căreia nu putea să-l lase prin testament, instituia ca legatăr sau ca moștenitor pe un prieten care avea *factio testamenti* și în care avea încredere, cu rugăciunea de a le da persoanei pe care vroia să o gratifice⁴⁾. De la August însă fideicomisul devine obligatoriu⁵⁾. De aci în colo beneficiarul putu să ceară executarea fideicomisului mai întîi la consulii, apoi la un pretor special însărcinat cu judecarea fideicomiselor.

---

care nu îl aș. În acest sens trebuie să interpretăm legea 3 din Dig. XXVII, 1, *Qui testamenta facere possunt: Testamenti factio non privati sed publici juris est.*

1) Reg. 20, 14.

2) Gaius II, 110.

3) Vezi Glasson, *Etude sur les donations à cause de mort*, No. 56 și 65.

4) Gaius II, 285; Accarias, op. cit. I. n. 405.

5) Inst. 2, 28, *de fideicom.*, 1.

Sub Adrian însă un senatus consult opri de a se mai face asemenea liberalități în profitul peregrinilor, sub pedeapsa de confiscare în profitul fiscului¹⁾.

In ce privește succesiunile *ab intestat*, peregrinul nu putea să succedeze unui cetățean roman, căci dreptul succesorral e pur civil. Cite despre succesiunile peregrinilor, ele erau regulate de legea cetăței de unde era defunctul, *secundum civitatis suaे jura*. Așa într'un papyrus grec, conservat în muzeul din Berlin, se găsește copia unei sentințe dată în anul 135 d. Chr. la Arsinoe (Egipt). Dintr'însa se vede că reprezentăjunea, în dreptul egiptean, nu era admisă în linie directă de căt în succesiunile masculine. Pentru a modifica această stare de lucruri, Adrian dădu un decret prin care se permise Egiptenilor de a succede prin reprezentăjune și în succesiunile feminine²⁾. Această existență a unui drept național o constatăm aproape în toate provinciile Orientului prin cartea de drept siro-roman, alcătuită în Orient probabil pe la finele secolului al V și care se pare că a fost un cutumiar în care se reproduce obiceiurile juridice mai vechi³⁾. Această operă ne arată un întreg sistem de succesiune *ab intestat*, cu desăvîrșire deosebit de acela al dreptului roman⁴⁾.

1) Gaius II, 285—287.

2) Papirusul acesta e publicat în colecținea de papir, a muzeului din Berlin, fasc. I, 1892 No. 19, precum și în *Textes de dr. rom.* de P. Girard, p. 788 El a fost comentat între alii de Th. Reinach în *Nouv. Rev. hist. de dr.* 1893, pag. 1 și urm. și de Mommsen în *Zeitsch. der Savigny-Stiftung*, 1893, p. 1 și urm.

3) Esmein, *Un traité de dr. syro-rom.* în *Mélanges d'hist. du droit*, p. 403 și urm.

4) Bruns und Sachau, *Syrisch-römisches Rechtsbuch*, p. 306. Acest sistem pe care Bruns a căutat să-l reconstruiască prezintă particularitățile

Ar fi interesant să știm dacă se putea aplica peregrinilor sistemul pretorian al *bonorum possessiones*. În lipsa de texte, răspunsul nu e tocmai ușor. Cicerone, ne spune, e adevărat, că *bonorum possessiones* figurau în edictul provincial¹⁾, dar e îndoelnic dacă aceste regule se aplicau la toti locuitorii sau numai la cetătenii romani. După d. Glasson²⁾, *bonorum possessio*, ca și ereditatea civilă, făcea parte din drepturile rezervate numai cetătenilor; 'căci, la Romanii, moștenitorul trebuind să continue persoana defunctului, penații și cultul său privat, nu putea să fie de cît un cetătean. Este probabil însă că se aplica sistemul de *bonorum possessiones*, cînd era vorba de un defunct peregrin și față de moștenitorii tot peregrini³⁾.

După ce am arătat pe scurt starea dreptului civil în provinciil, să spunem cîteva cuvinte de modul cum peregrinii puteau obține cetătenia romană. Se putea cîștiga calitatea de cetătean sau prin efectul legel⁴⁾ sau prin naturalizare, care putea să atrifice toate drepturile civile și politice sau numai cele civile fară drepturile politice (*civitas sine suffragio*). Sub imperiu, naturalizările erau foarte numeroase⁵⁾; inscripțiunile ne arată, în adevăr, persoane purtînd gentilicele *Claudius*, *Fla-*

---

următoare: un ordin zis parantelor, agnații preferați cognaților, cognații paterni preferați celor materni, privilegiul masculinității, etc.

1) *In Verrem*, II lib. I, 45, 46.

2) Glasson, *Hist du dr. et des Inst. de la Fr.* I, p. 435.

3) Accarias, *Précis de dr. rom.*, p. 1219, (ediția 4-a).

4) Așa se poate cita legea Acilia *repetundarum* din 631—632 care acorda orl-cărui peregrin cetătenia romană, dar ar fi dovedit un magistrat roman ca delapidator de bani publici și ar fi săcăt ca el să fie condamnat.

5) Aurelius Victor, *De Caesaribus romanis* 16, ne spune că împăratul Marcu Aureliu acorda într'un mod foarte larg naturalizarea.

vius, Ulpius, Aelius, Aurelius. Aceştia sănt peregrini cari aū obținut naturalizarea și aū luat gentiliciul împăratuluł care le-a acordat-o. De ordinare, favoarea aceasta era concedată militarilor, cari nu aveau dreptul de cetate, cum erau buni-oară soldați din trupele auxiliare, cărora li se acorda cetătenia, de cele mai multe ori, în momentul liberărel din serviciu, (*honesta missio*), după cum ne probează diplomele militare ce s'aū găsit¹⁾). Uneori, după cum a demonstrat Mommsen²⁾, naturalizarea era acordată soldaților în momentul intrările în serviciu, în cazul cind erau înrolați pentru legiuiri; căci trebuie să stim că numai cetătenii puteau fi înrolați în trupele legionare. Cum însă sub imperiul recrutarea deveni mai dificilă³⁾, împărați fură nevoiți să facă apel la peregrini și, pentru a se pune de acord cu legea, ei le acordau cetătenia înainte de înrolare.

Tocmai în anul 212, împăratul Antonin Caracala, printr'o constituīune celebră, acordă calitatea de cetățean tuturor locuitorilor din vastul său imperiului⁴⁾. Dispozițione care a fost luată de oare-ce cetătenia romană nu mai avea un așa mare preț, fiind deja destul de răspîndită, și, mai ales, după cum ne spune Dione Cassiu⁵⁾, dintr'un interes fiscal: împăratul voind să

1) C. I. L. III, p. 843—919.

2) Hermes XIX, p. 1—79.

3) Capitolin, *Marcu Aureliu* 21, ne istorisește că împăratul Marcu Aureliu fu nevoie să înroleze chiar sclavi pentru războiul Marcomanic, de oare-ce oamenii liberi întrebuințau toate mijloacele pentru a scăpa de serviciu.

4) Dig. 1, 5, *De Statu hominum*, 17: *In orbe romano qui sunt ex constitutione imperatoris Antonini cives Romani effecti sunt.*

5) Dio Cas. 77, 9.

întindă în tot imperiul impozitul *vicesima hereditatium*¹⁾, care era plătită numai de cetătenii.

Cu toată importanța acestei Constituțiuni, autorii antici ne vorbesc foarte puțin despre dinsa²⁾.

De sigur calitatea de cetățean roman nu mai oferea așa mari avantajii, drepturile publice cărui aparțineaște cetătenilor erau aproape nule și o mare parte din dreptul privat era comun cetătenilor și peregrinilor.

Constituțiunea lui Caracala nu a adus niciodată o schimbare în condițiunea pământurilor, deosebirea între pământul italic și cel provincial rămase până la Justinian.

Măsura luată de Caracala este, ori ce să zice, un mare act în istoria omenirei. Pentru prima oară, în lumea antică, comunitatea națională se întindea la un imperiu așa de vast, la oameni așa de diferenți prin origină, prin moravuri, prin limbă și religie. Cu 2 secole înainte, cetățenia romană era un privilegiu, pe care îl posedau foarte puțini față cu masa numeroasă de peregrini. Numai grație doctrinelor filosofice, și încetul cu începutul, s'a putut săvîrși această mare revoluție în moravurile așa de particulariste ale celor vechi.

S-ar crede, că, în urma acestei concesiuni generale a cetățeniei romane, diferența de legislații ce am

1) *Vicesima hereditatium* era un impozit asupra succesiunilor. August, care l'a reorganizat prin legea *Julia hereditatium*, a fixat suma, pe care trebuia să o plătească ori ce moștenitor, fie testamentar, fie *ab intestat*, la 5%, din valoarea succesiunii (Dio Cass. 77, 9). Pliniu cel Tânăr ne spune că impozitul lovea numai pe cetăteni (*Panegiric. lui Traian*, § 37).

Asupra acestui impozit indirect vezi Naquet, *Les imp. ind. chez les Rom.*, p. 89 și urm.; Marguardt, *Les antiquités romaines*, X, p. 338.

2) Afară de Dion Cass. Vezzi *Vita Severi* 1; Nov. lui Just. 78, cap. 5.

constatat între peregrini și cetățeni a disparut. Cu toate acestea lucrul nu s'a petrecut astfel: cartea de drept siro-roman ne arată existența obiceiurilor particulare pînă în al V-lea secol al erei noastre. Acest fapt ne arată într'un mod neîndoelnic că legile naționale au dăinuit multă vreme după această constituțiune, cel puțin în țările Orientului, care nu au fost niciodată cu desăvîrșire cîștigate de civilizațiunea romană.

ADOPȚIUNEA FRATERNA SAU INFRĂȚIREA STUDIU COMPARATIV

In legislațunea romană, adopțiunea se poate defini: o instituție destinată să stabilească artificial *patria potestas* în profitul unei persoane în stare de a o avea. Ea nu poate să serve, ca să formeze o altă rudenie¹).

Acelaș lucru îl constatăm și în legislațiunile moderne. După codul nostru, combinind articolele 309, 310, 312 și urm. c. civ., putem defini adopțiunea: un contract solemn, care crează între adoptant și adoptat o legătură asemănătoare cu acea care rezultă din paternitate și filiație²).

Nu găsim dar, în aceste legislații, ideea că adopțiunea poate să formeze artificial legătura de *infrățire*³; cu toate acestea modul acesta de adopțiune a existat în stare de obicei la foarte multe popoare, între altele și la noi.

---

1) Girard, *Droit romain*, p. 162.

2) Baudry-Lacantinérie, *Droit civil*, p. 56.

3) P. Viollet, *Hist. du droit civil franc.* p. 482.

Constatarea acestuia mod de adopțiune la mai toate popoarele unde îl găsim, forma, în care se celebrează, și efectele lui vor face obiectul studiului nostru.

Pentru o mai bună expunere a subiectului, îl vom împărți în două paragrafe: în cel dinții vom trata modul de formăjune al acestei adopțiuni; în cel d'al doilea vom expune efectele ce ea produce.

I.

In acest paragraf vom urma pe cît e posibil ordinea istorică arătînd rînd pe rînd popoarele, la care putem constata această instituție, adresîndu-ne pentru a o studia, cînd la mărturia istoricilor, cînd la dovezile ce pe icî pe coleau ni le oferă monumentele archeologice, literatura populară sau constatările sociologilor.

Acest obicei îl găsim la Scîi, popor de rasă arică, care locuia Sud-Vestul Rusiei. Herodot în cartea IV, paragraful 70, ne spune, că Scîi, cînd faceau un tractat de profundă amicitie cu cine-va, varsau vin într'o cupă de pămînt, apoi, cei ce voiau să contracteze amicitie, își faceau cite o tăetură la deget, lasau de curgea sînge, înmoiau sabia sau săgeata în cupă; în fine, pronunțînd o lungă formulă, beau din conținutul cupei.

Lucian, în Dialogurile sale¹⁾, pune să povestească acest obicei pe scutul Toxaris.

In săpăturile ce s'aș făcut în Kerciu în 1831, s'a găsit, între alte obiecte, o curioasă placă de aur. Această placă, păstrată la Ermitagiul imperial din St. Petersburg, însăși sează chipurile a două Scîi cară beau din aceiaș cupă.

---

1) Lucian Dialog. Mort. 41.

Această scenă, după toate probabilitățile, ne reprezintă exact acelaș obicei.

Dintre istoricii romani, Salustiu, în istoria conjurațiunii catilinare, ne spune că șeful conspirațiunii, Catilina, înainte de a-și da pe față planurile sale, voind să-și unească printr-o legătură durabilă pe complicii săi, recurse la această băutură amestecată cu vin¹⁾). Din acest pasaj, vedem că practica aceasta era cunoscută și Romanilor, și, că, de cite ori voia să se facă o legătură durabilă pe viață și pe moarte între două persoane, se recurgea la dinsa.

Un alt istoric roman, de la începutul secolului al II-lea, marele Tacit²⁾, ne spune că această practică există la Armenii și la alte popoare din Asia. Cind voia să se statornicească o alianță, o legătură puternică între două persoane, era un obicei la aceste popoare ca fiecare să se înțepe la un deget de la mîna dreaptă și apoi să sugă singe unul de la altul.

Un rescript al împăraților Dioclețian și Maximian din anul 285, oprește adopțiunea fraternă³⁾): Nec apud peregrinos fratrem sibi quisquam per adoptionem facere poterat. Si mai departe spune textul că adopțiunea aceasta nu va produce absolut nicăi un efect. De aci vedem, că practica aceasta se răspândise foarte mult, căci altfel de ce s-ar fi căutat să se pună o stavilă prin această constituție. După cum constată Mitteis⁴⁾, instituționea aceasta era foarte cunoscută în orientul imperiului.

1) Sall. *Catil.* 22.

2) Tac. *Ann.* 1, 2, 47.

3) Cod 6, 24, 7. Rescriptul acesta e reprodus în Basilice 35, 13, 17 și de Harmenopol 5, 8, 92.

4) Mitteis, *Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Kaiserreichs*, p. 217.

La popoarele Nordului, la vechii Scandinavă, găsim de asemenea înfrățirea. Cînd două sau mai multe persoane voiau să stabilească între dinsele strînsă legătură, să pună la mijloc averile lor, să 'și asigure ajutor în timpul vieței, răsbunare după moarte, recurgeau la rituri simbolice, care stabileau între dinsele o frăție închipuită. Intr'o veche cronică scandinavă, găsim curiosul ritual ce se obișnuia în această ocasiune. Acei ce vroiau să se înfrățească, făiau o brazdă, pe care o ridicau cu lancea și ei se așeazau sub brazdă amestecindu-și singele lor. Apoi fie-care jura pe zei că va răsbuna pe cel-l'alt ca pe fratele său. Toate aceste acte formează ficțiunea de rudenie: Pămîntul e mama comună, faptul că ei se unesc la sinul ei, amestecindu-și singele, produce frăția și apoi luarea zeilor de martor este o întărire a alianței contractate. Această ingenioasă explicare e datorită d-lui Pappenheim¹).

In timpul evului mediu, găsim de asemenea această practică la foarte multe popoare. Trebuie însă să facem o observație. Biserica creștină, care în tot acest interval a exercitat o înrăurire netăgăduită, a influențat și acest mod de adoptiune. De aceea, în această perioadă, vom găsi două feluri de înfrățiri, una care are loc în biserică fără comunicare de singe și prin citire de rugăciuni speciale, și alta prin comunicare de singe în afară de biserică, pe care o găsim la popoarele încă necreștine, sau la poporul de jos.

Vom vorbi mai întîi despre înfrățirea prin comunicare de singe, vom trata apoi despre cea creștină.

---

1) *Die altdänischen Schutzgilden*, 1885, p. 21—22.

Infrățirea prin comunicare de sînge există în timpul evului mediu la Greci. Baldovin, conte de Flandra, împărat al Constantinopolului, (citat de Du Cange¹) ne spune că Grecii recurgeau la acest mijloc pentru a încheia amicitie cu popoarele străine²). Sire de Joinville³ istorisește, de asemenea, că împăratul Constantinopolului și cu oamenii săi de arme au făcut o alianță cu regele Cumanilor. Acesta din urmă ceru, pentru ca să existe o siguranță și o încredere reciprocă mai mare, «que chacun de leur gens de part et d'autre se fissent saigner et que de leur sang ils donnassent à boire l'un à l'autre en signe de fraternité en disans qu'ils estoient frères et d'un sang et ainsi le convint faire entre nos gens et les gens d'iceluy Roy et meslèrent de leur sang avec du vin et en beuvoient l'un à l'autre et disoient lors qu'ils estoient frères d'un sang». Alberic în 1187 (apud Du Cange) ne spune că un asemenea obicei există și la Sarazinii.

La Francezii găsim practica aceasta în timpul cavalerismului. În romanul lui Lancelot du Lac, trei cavaleri se înțeapă la braț și amestecă sîngele lor pentru a se înfrății⁴.

La Bulgari, persoanele care voesc să contracteze o

1) Histoire de St. Louys IX du nom roy de France écrite par Jean Sire de Joinville, sénéchal de Champagne enrichie de nouvelles observations et dissertations historiques par Charles du Tresne, sieur du Cange, conseiller du Roy. 1668, Paris. Dissertation XXI.

2) Haec est quae spurcissimo gentilium ritu pro fraterna societate sanguinibus alternis ebibitis cum infidelibus saepe ausa est amicitias firmare ferales.

3) Cit. apud Du Cange.

4) Ste Palaye. *Mémoires sur l'ancienne chevalerie* 3-me partie p. 227

alianță fraternă prin comunicare de sănge, își fac tăieturi pe brațe sau mîină, și fie-care lasă să pice cîteva picături de sânge pe rana celuilalt¹⁾.

La noi, în literatura populară, găsim foarte dese aluziuni la înfrățire. Așa, în balada Mihul Copilul²⁾ găsim:

Acela să vie
Cu mine în frăție,
Ca să vitejească,
Numele să-i crească.

In poesia Balaurul găsim:³⁾

Tinere Hușean,
Viteaz Moldovean,
Pasă de mă scoate
Din gură de șearpe,
Din sudori de moarte,
Că te-oî prinde frate
Și 'tî-oî ținea parte
De-acum pîn' la moarte.

In poesia Balaurul din colecțiunea Alexandri, vedem:⁴⁾

Apoi mări, cît trăia
Frați de cruce se prindea
Și impreună voinicea
Pe balauri de stîrpea.

Editorul adaogă nota următoare: «A se prinde frații de cruce e o datină antică, ce impune dorința de a și da viața unul pentru altul.

«Legătura acestei înfrățiri se făcea prin amestecătura săngelui. Cind două bărbați se decideau a se înfrății,

1) Volkov, *Mélusine*, 1891, pag. 199.

2) Colecția Alexandri, Socec, 1896, p. 107.

3) Colecția G. D. Teodorescu, 1885, p. 444 vers. 424.

4) *Poezii populare ale Românilor*, 1866, p. 12.

«trebuia să și facă pe brațul drept cîte o tăetură în formă de cruce și să își unească singele lor. Acest obicei mistic, carele în epoca de astăzi e aproape de tot căzuț, se ține negreșit de oare-care tradiții de pe timpul cruciadelor sau poate chiar de tainele introducerii creștinismului la România»¹⁾

In basmele noastre se află de asemenea amintit acest mod de adoptiune. Așa, în basmul *celor 3 frați de cruce*²⁾, găsim : Un unchiș avea un băiat anume Vișan, care făcindu-se mare, plecă de acasă să să hrănească singur. In cale întilni pe Strîmbă-leme și pe Fărîmă-pietre, cu care, după ce 'l birui, se prinse *frații pînă la moarte*. De asemenea în basmul Spată lată și Inimă putredă³⁾, în basmul Busuioc verde⁴⁾, în basmul Porumbul Raiului⁵⁾ etc.

O chestiune importantă, ar fi de cînd datează la noi acest obicei al infrățirii de cruce. După d. Hasdeu⁶⁾, această datină ne-ar veni din contactul cu Cumanii : «Ni se pare necontestabil, zice ilustrul nostru filolog, că țărani români, poate și Albanezii, au căpătat această instituție anume de la Cumanii, combinînd-o însă mai tîrziu, pentru ca s'o apere contra censurii bisericestîi, cu datina de tot diferită a frației prin cruce, pe care au conservat-o pură, fără amestec de singe, Slavii, Grecii și vechia boerime română».

Argumentele aduse în sprijinul acestei teorii sint ur-

1) Alexandri, *ibidem*.

2) Seineanu, *Basmele române*, 1895. Buc., p. 570.

3) Idem, p. 609.

4) Idem, p. 326.

5) Idem, p. 548.

6) Hasdeu, *Oltenescele*, Craiova, 1884, p. 83.

mătoarele: *a)* constatarea că frăția de cruce prin amestec de sînge nu e nicăi romană, nicăi greacă, nicăi slavă, ci păgână din evul mediu; *b)* faptul că găsim la Cumană această obicei, după cum ne spune Joinville; *c)* constatarea istorică, că Cumanii au lăsat urme numeroase în țările noastre.

Fie-mi permis de a nu admite această conjectură, căci mi se pare cam silit, cam arbitrar a zice că datina aceasta ne vine de la Cumană, cind aceiași instituție am văzut-o descrisă la Scită, popor așezat la N.-E. Daciei, și de la care Daci, dacă admitem că nu o aveau, ar fi putut să o împrumute; căci, după cum arată Tarde, imitația joacă un rol foarte important în comunicarea și desvoltarea instituțiunilor, mai ales la popoarele primitive.

Dar chiar de nu ar fi luat-o de la Scită, ar fi putut s'opia de la cuceritorii romani. Știm că coloniștii romani veniți în Dacia în mare parte erau originari din Asia, și în genere din provinciile orientale ale imperiului¹).

---

1) Eutropius VIII, 6, zice: *Trajanus, victa Dacia ex toto orbe romano-infinitas eo copias hominum transtulerat ad agros et urbes colendas; Dacia enim diuturno bello Decebalii viris fuerat exhausta.* — Pe de altă parte un text din Capitolin (M. Ant Philos II : Hispanis exhaustis italica allectione contra Trajani praecepta consuluit), ne spune, că Traian a oprit colonizările cu oameni din Italia din cauza depopulării acestei țări. Monumentele epigrafice, cele mai sigure dovezi în această privință, confirmă perfect teoria ce susținem; căci, într'adevăr, dacă găsim în Dacia cîteva inscripții votive dedicate divinităților din provinciile occidentale ca Nephalonia galică, Dea Celestis din Catargina, ele sunt foarte rare; cea mai mare parte însă sunt divinități orientale. Așa privind în C. I. L. III și Supl. se poate vedea că existau în Dacia adoratori de al lui Malagbel, Babelahamon, Manavaț, Benefal, divinități siriane (C. I. L. III 7954) Isis, Serapis, Azizus, Jupiter Dolicheno, Soli invicto Mitrae, etc. În orașul Napoca găsim un colegiu de Asiatici și altul de *Galatas consistentes* (v. pag. 56)

Știm apoi, din textele citate din Salustiu și Tacit, că alii Romanii cit și popoarele din Siria, cunoșteați acest mod de înfrățire (voi vorbi mai târziu despre înfrățirea din Siria, care e foarte interesantă și care ne e cunoscută mai ales prin cartea de drept siro-roman), iar constituțiunea lui Dioclețian, care cauță să oprească această formă de adopțiune, e o probă mai mult de răspândirea acestei instituții în provinciile Orientului și probabil și în Dacia.

Obiceiul acesta se găsește încă la foarte multe popoare: aşa la Unguri, la Cetățeni, la Tătarî (vezi Hasdeu, *Olteneștele*). Post, în remarcabila sa operă «Ethnologische Jurisprudenz», ne spune, că acest mod de adopțiune este pretutindeni răspândit, aşa îl găsim la Indienii din Guiana, la o mulțime de triburi din America de Nord¹⁾, la popoarele din Oceania ca Melanesieni, și Polynesieni, în Madagascar, la popoarele negre din Africa²⁾.

Adopțiunea fără comunicare de singe sau înfrățirea creștină nu putea fi de cît bine văzută de biserică. Spiritul creștin recomanda în adevăr iubirea aproapelui: Iubește pe aproapele tău ca pe tine însuți, zic textele sfinte. Căușind dar să desvolte sentimentul de afecțiune între creștini, creștinismul primitiv a încurajat prin aceasta și instituția înfrățirii, probabil însă modificind-o încă din primele timpuri. În locul vechei practice, unde amestecarea singelui era punctul prin-

1) Vezi asupra acestei adopțiuni la pieile roșii: Letourneau, *L'évolution du mariage et de la famille*, p. 357. Cite odată un clan întreg adoptează un alt clan.

2) A. H. Post, *Grundriss der ethnologischen Jurisprudenz*, 1894, 1, p. 93 – 99.

cipal, se introduce obiceiul creștin al înfrățirii, ce are loc în biserică în fața preotului, care recită rugăciuni speciale.

Că aceasta a fost evoluțiunea urmată de instituțiunea noastră, se poate dovedi cu ajutorul mai multor documente ce posedăm chiar de la noi, din țara românească. În toate găsim citații din textele sfinte. Așa, într'un document din prima jumătate a veacului al XVII-lea (1645) vedem: «Chiriac postelnicul, se gîndi la sufletul său precum se cuvine tuturor pravoslavnicilor creștini, după spusele Evangeliu, a iubi pe aproapele lor ca pe sine însuși, de oare-ce într'unul sintem botezați, și prin urmare frați creștinesci sintem. Din această pricina și Chiriac postelnicul, înțelegind în toate cele ce sunt scrise în Sf. Scriptură, că cel ce va lua crucea și va veni după mine, acela este vrednic de mine, a făcut Chiriac postelnicul legătură de frăție cu boerul domniei mele, Constantin Clucerul, ca să fie frații de suflet nedespărțiti»¹⁾.

Infrățirea aceasta, sub formă creștină, o găsim la Bizanțiu. El îl dădură numele de ἀδελφοποίητα²⁾. Ea se făcea sub forma unuia jurămînt prestat înainte a se împărtăși. Codinus ne raportează înfrățirea împăratului Justinian I cu patriciul Severus; de asemenea patriciul Nicetas se înfrățește cu Sf. Ioan, patriarhul Alexandriei³⁾. Leon Grămaticul ne spune de înfrățirea împăratului Basile Macedoneanul cu Ioan: ἐλθὼν ἐν τῇ ἑκατησίᾳ ἀδελφοποίησεν. Constantin Porfirogenitul, raportând această adopțiune, o numește πνευματικὴ ἀδελφότης. Pamphilio.

1) I. Bogdan, *Cinci documente istorice slavo-române*, Buc. 1889, p. 19.

2) Se mai numește și ἀδελφοποίησης sau ἀδελφοποιησία.

3) Du Cange, op. cit.

Constanzo, în opera sa *Istoria Siciliei*, povestește despre o înfrățire dintre marele amiral și arhiepiscopul de Palermo. El ne spune că această legătură, nu a fost numai întărită prin jurăminte solemne, dar încă prin prețiosul corp al Domnului, din care unul a luat o parte și altul alta: și fece con l'arcevesco Fratello in Christo portândosi la sacra Eucharistia nella Communione. Toate aceste cazuri sunt citate de Du Cange. Un alt exemplu de asemenea înfrățire găsim într-o scriere greacă a lui Demetrios Chomatenos, episcop al Bulgariei, în a doua jumătate a veacului al XII-lea; un altul se găsește într-o cronică slavonă din al XVI-lea secol. Ambele casuri sunt citate de Krauss¹⁾.

Dacă căutăm astăzi acest obicei la diserite popoare îl găsim practicindu-se destul de des la Rușii, mai ales în districtul Elissavetgrad, gubernia Ekaterinoslav, după cum afirmă Volkov²⁾.

Modul cum se procedează la această înfrățire, e următorul: două oameni, care se cunosc bine și vor să se înțeleagă asupra înfrățirii (pobratimstvo). După aceea se duc la unul dintr-înșii și, în fața unei icoane, fac jurământul de înfrățire, apoi sărută icoana, se îmbrățișează și schimbă cadourile între dinșii, în fine mănincă și beau împreună. Înfrățirea se face și între femei tocmai în același chip.

1) F. Krauss, *Sitte und Brauch der Südslaven*, Wien, 1885, pag. 625, în Nomocanonul lui Manuel Malaxa din al 16-lea secol, găsim un titlu περὶ ἀδελφοποίης unde se zice πολλοὶ ἐγένοντο ἀδελφοὶ εἰς τὸ δῆμον εὐαγγέλιον.

2) *Mélusine*, 1891, p. 194.

La Sîrbî, obiceiul de a se înfrățî se păstrează sub o formă mult mai religioasă și se găsește răspindit încă astăzi. Sînt mai multe gradațiuni în modul de a contracta această legătură frătească. Incepe printre simplă promisiune ce să fac reciproc cel două contractanți de a păstra o amicizia fraternă și merge pînă la o ceremonie religioasă.

Descrierea acestei ceremonii ne este dată de Krauss¹⁾. Înfrățirea se face în biserică. Cu această ocazie preotul recită o rugăciune specială. S'a căzut mai multe formulare de acest fel datînd din al 11-lea și al 12-lea secol²⁾. Intr'una din aceste rugăciuni, care e din al 16-lea secol, se zice: «Să vă iubiți unul pe altul fără minciună și înșelăciune după exemplul Sfântului Sergiu». După aceea se citește din evanghelie scrisoarea Apostolului Paul către Corintieni, precum și un lung pasajul asupra iubirii din Apocalips³⁾.

In Bosnia și în Dalmatia, înfrățirea se face de asemenea în biserică⁴⁾.

De și obiceiul de înfrățire la Sîrbî a conservat un mai mare număr de trăsuri arhaice de cît în Rusia, este imposibil de a nu recunoaște perfectă analogie ce există între aceste obiceiuri. Cu toate că fraternizarea nu se face în biserică și nu se petrece înaintea unuia preot, în Rusia ; toate actele principale însă, care o caracterizează, ca rugăciunea, actul de a săruta Sf. Imagine și de a se îmbrățișa, schimbul de icoane și alte cadouri, faptul

1) Op. cit., p. 628 și urm.

2) I. Bogdan, op. cit. pag. 19 și trimiterile în nota 2.

3) Kraus, op. cit.

4) Stanislas Ciszewski, *Künstliche Verwandtschatt bei den Südslaven*.

că beaŭ vin din aceiașι cupă, masa comună, se găsesc în ambele țări.

Mi se pare foarte admisibilă teoria susținută de distinsul profesor rus Maxim Kovalevsky, cum că datina aceasta a avut de la început un caracter primitiv religios, a evoluat apoi într'un rit creștin, într'o ceremonie creștinească, săvîrșită mai ales în biserică. Puțin cîte puțin însă perdu acest caracter după cum se observă în Rusia.

La noi, înfrățirea se făcea de asemenea în biserică. Un important hrisov, din al XVI-lea secol, din timpul domniei lui Alexandru Vodă Mircea (11 Sept. 1577), ne arată că fiul lui Popa Nan s'aștăpa înfrățit cu Voila în sfînta biserică, făcîndu-se tot una¹⁾). Un caz de înfrățire de care am cunoștință, s'a oficiat acum vre-o 7 ani într'o biserică din București.

Probabil că după săvîrșirea ceremoniei, urma o masă unde se ospătau cel înfrățit. Așa cel puțin rezultă din documentul mai sus pomenit, unde se vede că Voila a cheltuit aldămaș 230 asprii și un porc gras.

Un călător francez, contele De Lagarde, într'o publicațiu foarte importantă pentru țara noastră, -- căci ne dă amănunte asupra societății bucureștene de la începutul veacului al XIX-lea²⁾. — ne face cunoscut un alt mod de înfrățire.

La pag. 364, el ne povestește cum a plecat din Bu-

1) *Arh. ist. a Rom.* I p. 143.

2) *Voyage de Moscou à Vienne par Kiev, Odesa, Constantinopole, Bucarest et Hermanstadt ou lettres adressées à Jules Griffig par le conte de Lagarde, membre des académies de Varsovie, Cracovie et Nâples, Paris 1824 în 8°.*

curăști cu contele Dudescu, mare logofăt; ajunsă la Brașov, Dudescu îi propune să se înfrățească. Dar să lăsăm pe francezul nostru să povestească el însuși această acțiune : «Lorsqu'après le diné le chancelier et moi avec nous cochers eûmes signé notre contrat de transport, le comte me dit : Depuis 6 jours nous voyageons ensemble, quinze autres vont se passer sans que nous nous quittions. Suivons donc, si vous m'en croyez, une ancienne coutume valaque en nous faisant *fraté de crucé*, frères de la croix.

Aussitôt il mit dans un vase une petite croix d'ivoire qu'il porte toujours sur lui, il y ajouta du pain et du sel, puis il me dit : Repetez avec moi pe cruce, par la croix, pe pita, par le pain, pe sare, par le sel, nous jurons d'être toujours frères et de nous donner assistance dans toutes les circonstances».

Obiceiul înfrățirii duhovnicești era răspândit în țările noastre încă de prin al 16-lea secol, după cum se poate vedea din documentul mai sus pomenit, precum și din cunoștința ce avem că chiar Domnul Ștef. Tomșa s'a înfrățit cu o rudă a lui Iacob Basilie Despota, împărțind cu dinsul o turtă în formă de cruce¹⁾.

Savantul profesor, d-l Bogdan, în importanta sa publicațiune *Cinci documente istorice slavo-române*, citează la pagina 17, un text din Kekaumenos, autor bizantin, din care ar rezulta că Români și Macedoneni cunoștea înfrățirea spirituală încă din al 11-lea secol²⁾.

1) Sommer, *Vita Iacobi Despotas Moldavorum*, 1587, pag. 56, citat ap. Hasdeu, *Olteneștele* p. 84.

2) Τὸ τῶν βλάχων γένος... ποιοῦντες ἀδελφοποιήσεις καὶ συντεκνίας καὶ σοργομένοι διὰ τούτων ἀπατᾶν τοὺς ἀπλουστέρους οὐδέποτε δὲ ἐφίλαξ πίστην πρόστεκτον.

In privința originelui acestuia obiceiului noștrum Româniilor, d. Bogdan crede că ne vine de la Bulgarii, «de la care am primit înfrățirea de cruce, ca o ceremonie religioasă împreună cu întreg cultul bisericesc. — De la Greci nu am putut-o primi, de oarece nu am fost în contact direct cu dinșii; de la Ruși n' am putut-o primi de oarece o constatăm din primele timpuri ale evului medieval la frații noștri din Balcani. Un obicei așa de răspândit, cum nici expune Kekaumenos în secolul XI, a trebuit să se introducă la noi cel puțin cu 2—3 veacuri mai înainte și fiindcă acest timp, veacul al 9-lea, corespunde cu timpul întemeierii liturgiei slavone în Bulgaria, care a trecut mai tîrziu la noi, e natural a pune în legătură introducerea acestei liturgii cu introducerea frației de cruce».

S-ar putea răspunde opiniei susținute de d-l Bogdan, că probabil creștinismul a existat la noi cu mult înainte de secolul al 9-lea. Ca probe, s-ar putea cită numeroase cuvinte din terminologia bisericească care sunt de origine latină¹⁾. Și, în ceea ce privește pe Români din Macedonia, de sigur că el așa primit creștinismul cu mult înainte de convertirea Bulgarilor. Încă de pe la finele secolului al 3-lea, creștini erau foarte numerosi prin nordul peninsulei Balcanice, ca probă, avem singeroasele persecuții ale lui Galeriu. După Constantin cel mare, creștinismul se răspindește foarte mult prin provinciile dunărene. La Tomi, găsim prin secolul al V-lea, al VI-lea și al VII-lea episcopii creștini. Orașul roman, Tra-

---

1) Cum de ea, biserică, altar, templă, popă, etc. Vezi și Xenopol, Istoria Românilor, I.

janenses Tropaenses, descoperit de d-l Gr. Tocilescu, ne dă dovada că încă de pe acele vremuri, al 4-lea sau al 5-lea veac, populația era complet creștinată. Se găsesc case formate cu blocurile de piatră provenite din temple dărimate; se găsește apoi o bazilică creștină. Ceva mai mult, Paulinus Nolanus (353—431 d. Ch.), episcop de Nola, adresează a 15-lea din poemele sale, către Nicetas, episcopul Daciei, ad Nicetam *episcopum Dacorum*¹⁾. Citez de la versul 245 :

Te patrem dicit plaga tota Boraе
Ad tuos fatus Seytha mitigatur
Et sui discors fera te magistro
Pectora ponit
Et Getae currunt et uterque Dacus
Qui colit terrae medio vel ille
Divitis multo bove pilleatus
Accola ripae

Dacă am admite, că Români și-au devenit creștin înainte de al 9-lea veac, apoi ei ar fi putut împrumuta înfrățirea spirituală de la Bizantini, la care există, cel puțin cu 3—4 secole mai de vreme.

Inainte de a termina acest capitol, în care am căutat să expui chipul în care se stabilește această legătură de înfrățire, trebuie să spun câteva vorbe despre o formă particulară pe care o constatăm în Siria și în o mare parte din Orientul imperiului roman.

Până acum am vorbit numai de înfrățirea prin comunicare de singe și de cea spirituală; într'o foarte

---

1) Migne, Patrologie, vol. 61, pag. 483; vezi și vol. 52, pag. 875.

importantă carte asupra dreptului roman-sirian¹⁾ se vorbește despre *înfrățirea prin scris*²⁾.

Acest tratat de drept siro-roman a avut o influență foarte durabilă în Orient. El a fost compus, după părerea d-lor Sachau și Bruns, admisă și de d. Esmein³⁾ prin al 5-lea secol al erei creștine. El are caracterul unuia *cutumier*, adică a unei adunări de «cuțume», de obiceiurile juridice dintr-o regiune. Chestiunile de drept sunt tratate prin întrebări și răspunsuri cum se găsește și în cutumierele din alte țări. Această carte e foarte importantă pentru că ne arată cum în imperiul Roman obiceiurile juridice locale au dăinuit multă vreme, cu toate că împăratul Caracala acordase cetățenia Romană tuturor locuitorilor din imperiu.

Acest mod de înfrățire se stabilește deci mai întâi ca oră-care contract, printr'un acord de voințe, care trebuie însă apoi constatat prin scris. Scrisul este o condiție esențială: Wenn Jemand eine Schrift der Verbrüderung mit einem anderen zu schreiben wünscht sauă într'altă parte: Wenn ein Mann Bruderschaft sc hreiben will mit einem anderen, etc.⁴⁾.

1) Ed. Sachau und G. Bruns, *Syrisch—römisches Rechtsbuch*, Leipzig, 1880, p. 254.

2) Wenn Jemand eine Schrift der Verbrüderung mit einem anderen zu schreiben wünscht damit sie geeint werden und alles was sie haben und was ihnen zukommt, gemeinsam besitzen und erben, etc. op. cit. p. 144

3) Esmein, *Journal des Savants*, Mai 1880, articolul e publicat și în *Mélanges d'histoire du droit et de critique*. (Paris, Larose 1886), pag. 403—415.

4) Textul acestui important tratat de drept siro-roman il posedăm în mai multe manuscrise: 2 în limba siriană, 1 în limba armeană și 1 în cea arabă. Toate oferă un text puțin deosebit. Așa ultima frază Venn ein Mann e dată de un manuscript siriac, ce există la Londra; cea-l-altă care

II.

In primul paragraf am arătat originea contractului și modul lui de desvoltare, în cel de al douilea voi să căuta să tratez chestiunea din punct de vedere juridic, să analizez efectele produse de acest contract. Pentru a ne conforma cu metodul urmat pînă acum, vom împărți acest capitol în două paragrafe. Vom vorbi în primul despre efectele infrâșirii în privința persoanelor, în cel de al doilea de efectele infrâșirii în privința bunurilor.

Intr'un mod general, efectele pactului de infrâșire sunt în primul loc afecțiune, asistență, devotament pînă la moarte. Așa, dacă ne uităm în *Chanson de Geste* vedem, că Roland se înfrătește cu Olivier; iubirea și devotamentul lor sunt fără margini, ne spune versul 1376.— Nică unul din companioni nu putea intra într'o nouă infrâșire fără consimțîmîntul celuilalt. Ba încă companionul avea nevoie de consimțîmîntul fratelui său pentru a se putea căsători¹⁾.— Fratele trebuea să dea ajutor fratelu său împreună cu toată familia sa; deci un pact între două persoane devine un punct de plecare al unei vaste asociații.

De regulă frăția era o legătură pentru întreaga viață. Pentru a o face să încezeze, o ruptură de credință, un «defi» era necesar. *Les chanson de Geste* oferă diverse

---

e începutul aceluiaș paragraf (Wenn Jemand eine Schrift) se găsește în manuscrisul armean.— O traducere latină a cestei opere a fost dată de Land în *Anekdota syriaca*, I, p. 128.

1) Flach. *Le compagnonnage dans les chansons de geste*, publiés dans les études romanes dédiées à Gaston Paris (1891). Studiul acesta a fost retipărit în *Les Institutions de l'ancienne France*, II, 435—485.

exemple. Se pare că inexecutarea clauselor contractului aduce de plin drept resolvirea lui. Așa, dacă unul din compoñenți a rupt credința, cel-l alt e liberat; de ordinar însă *le defi* e expres. E celebră scena unde Olivier rănește pe Roland fără să-l recunoască și unde eroul rănit privește pe fratele său și apoi blind îl întreabă : *le fîtes-vous exprès. Je suis Roland qui tant vous aime. Vous ne m'aviez pas defié, que je sache* (chanson de Roland, vers 2000).

La Slaviĭ de Sud¹⁾ frații de cruce își datoresc iubire și credință mai mult chiar de cît frații naturali. Despre iubirea lor găsim o mulțime de exemple în proverbele și poesiile populare.

La vechiul scandinavă frăția stabilea de asemenea o strînsă legătură, înfrățijîl își datorau ajutor în timpul vieței, răsbunare după moarte²⁾.

La noi în basme și în poesiile populare găsim mai tot-d'a-una expresiunea *se prinseră frații pînă la moarte*. — Tot-d'a-una fratele de cruce trebuie să dea tot ajutorul posibil frateluř său. Un important document de la Matei Basarab de la 2 Febr. 1645 publicat de d. Bogdan³⁾ ne vorbește de înfrățirea a două boeră «care aŭ devenit, ne spune documentul, frații nedespărțiti pentru toată viața lor; iar după moartea lor fiil lor după buna lor voe, fără nici o silă». Un altul din 1577 ne spune că *s'a ū înfrățit făcîndu-se tot una*⁴⁾.

Un document curios e acel publicat de d. Hasdeu în Archiva istorică I, 2, 29. Se vorbește de înfrățirea

1) Vezî Krauss, op. cit.

2) Pappenheim. *Die altdănișchen Schutegilden* 1885, p. 21—22.

3) I. Bogdan. *Cinci documente*, p. 33.

4) *Arh. istor. a Rom.*, I, 143.

a două mănăstiri, Bisericii și o mănăstire de sub Ceahlău; frații se obligă să trăi în iubire creștinească și să primi frățește unii pe alții și să se cinsti. Înfrățirea este întărită de jurământ¹⁾.

In chansons de Geste, înfrățirea vedem că produce o *comunitate universală* între companioni. Mai ales în Chanson de Dauré et Bélon, acest punct e foarte bine pus în lumină²⁾. Ducele *Beuve* e un puternic și bogat senior, pe cind vasalul său contele *Gui* nu posedă de cât un castel, castelul d'Aspremont. Cu toată această inegalitate de averi, ducele propune să se înfrățească. Din pactul încheiat între dinșii reese că amîndoî vor avea drepturi egale asupra bunurilor reciproce, cu toate că unul are mult de cât cel-l-alt.

Ce va deveni această comunitate la moartea unuia din companioni? Va fi ea împărțită între supraviețuitor și moștenitorul mortului sau se va lua de o parte și de alta proprietatea bunurilor puse în comun? Cu alte cuvinte, proprietatea deplină sau numai usufructul a fost pus în comunitate?

Din cazul citat, se poate vedea, în versurile ce urmează, că însă-și proprietatea era pusă în comunitate. La moartea unuia în frații, comunitatea se dizolvă și se împărțea din două între supraviețuitor și moștenitorul defuncțului. Supraviețuitorul e considerat chiar ca

1) Înfrățirea e recunoscută în mod legal în Cambogia, ne spune d. Adhémar Leclerc în opera sa *Recherches sur la législation cambodgienne* Paris, 1890, pag. 60. Ea se contractează în mod solemn. Ceremonia se numește *Chamnang-day*. Înfrății se numesc *klo*. Rudenia care rezultă fiind recunoscută de legă face obstacol la căsătoria între un *klo* și rudele celui-l-alt pînă la al 4-lea grad. Vezi și *Codes cambagiens*, pag. 277.

2) *Daurel et Bélon*, édit. Mayer vers. 9, 15.

moștenitor al defuncțuluļ; el e primat numai de descenții și vine în concurs cu frații defuncțuluļ. Așa în cît de multe ori putea să moștenească întreaga avere¹⁾.

In vechiul drept scandinav, înfrățirea ne apare de asemenea producind efectul unei comunități, averile comune împărțindu-se la moartea unuia, din înfrățile între moștenitorii săi și supraviețuitor²⁾.

In dreptul cambodian, rudenia prin înfrățire e considerată de legislator ca echivalentul rudeniei colaterale a verilor, și prin urmare dacă se contractează împrumuturi între înfrății și ca și între veri, dobînda nu poate depăși o treime din ceea ce se plătește de ordinar în asemenea caz³⁾.

La popoarele slave înfrățirea este tot-d'a-una însotită de donaționi, care sunt reciproce⁴⁾. In privința însă a unuļ drept de moștenire, ce ar putea să existe între înfrății nu avem texte tocmai sigure. D. Kovalevsky îmi comunică că dreptul cutumiar rus admite, că în cazul cînd cineva nu are familie poate să adopte ca frate un strein, care îl va moșteni în caz de absență a rудelor de singe.

La noi de asemenea donaționi reciproce însotesc înfrățirea. Așa în document din 1577, ni se spune că Voilă dete fraților săi adoptivii *un cal negru, mare și bun*, iar el îl deteră luļ moșie, o falce din părțile lor din Toplița; — într'un alt document, de pe vremea luļ

1) Flach, *Les Institutions de l'ancienne France* (Paris, Larose 1893, tome II, pag. 450).

2) Pappenheim, loc. cit.

3) Ad. Leclerc. *Recherches sur la legisl. cambodgienne*, p. 60 ; cod cambodgd. p. 183.

4) Vezi Volcov. *op. cit.*; Krauss, *op. cit.*

Matei Basarab, din 2 Februarie 1645, se spun următoarele : «spre înfrățire a dăruit Chiriac postelnicul fratelu său de suflet Constantin Clucerul 500 stinjeni drept ocină ca să-l fie lu moșie în veci ; iar Constantin Clucerul a dăruit fratelu său de suflet Chiriac postelnicul 70 banii gata ungurești și un cal bun. Din aceste documente reiese că înfrățirea era însoțită de donațiuni reciproce. Cu toate acestea, în unele hrisoave nu găsim daruri reciproce. Așa într-un document din 1620 (*Arh. istoric*, I, p. 139) se vede că se înfrățește Fătul, împreună cu fiul său Neagoiu, cu Vasile. Fătu și Neagoiu fac daruri lui Vasile, care la rindul său nu răspunde în acelaș chip. Trebuie să observăm însă că postelnicul Mușat care indemnă la această înfrățire pe Făt și Neagoiu, le face daruri și numai lor, nu și lui Vasile. Probabil, acesta din urmă era vr'o rudă a postelnicului, pe care acesta vroia să-l vadă în relațiuni de frăție cu Făt și Neagoiu ; — și care, probabil, nu dispunea de avere proprie.

O chestiune foarte importantă este următoarea : frațele adoptiv poate el veni după obiceiul pământulu la succesiunea fratelu său de adoptiune ?

Răspunsul la această chestiune ni-l dă un foarte important document din 17 Iunie 1600, publicat de d. Gr. Tocilescu în *Revista pentru Istorie, Archeologie și Filologie* din 1884, p. 213.

In acest act se spune, că două boerăi, frații Giurgiu și Drăghici, se înfrățesc cu nepoata lor, călugărița Maria, peste toate averile și agoniselelor lor, ne spune documentul, ca să fie trei frați nedespărțiti în veci, și încă așezat între dinșii mare jurămînt : «care dintre dinșii

va voi să strice această înfrățire și întocmire, să fie blestemat și anatema, și oră căruți dintre dinșii se va întimpla moarte, ori lă Drăghici Postelnicul, ori fratele său Giurgiu, ori călugăriței Maria, și ori care dintre dinșii va răminea viu, acela să stăpinească toate averile lor, apoiați atunci să întimplat lui Giurgiu și lui Drăghici moarte. Mai nainte de a muri însă, nu a rămas niciodată un fiu din trupul lor, ci au rămas toate averile în mijlocul călugăriței Maria»¹⁾.

Cu toate că din cuprinsul documentului vedem că mai erau alte rude succesibile, cum Jupineasa Dragna, soră cu defuncții, toată averea a fost luată de călugărița Maria. Dragna se înfrățește și dinca cu călugărița Maria «peste toate satele și țiganii și peste toate averile și bunurile ei, ca să fie doar frații nedespărțiti în vecinătate, și care dintre dinsele va răminea în viață în urma celei-lalte să țină aceste averi. Călugărița de teamă că nu cumva rudele sale să nu se amestecă, după moartea sa, în averea ce se cuvenea asociatei sale Dragna, face testament în favoarea acesteia.

Din acest hrisov vedem că înfrățirea în unele cazuri, dacă nu în toate, conferea un drept de moștenire. Frații adoptiv era primat numai de copiii defunctului, dar aceasta probabil, numai cind intervenea un contract între dinșii, prin care se stabilea un fel de *societas omnium bonorum* între înfrății, cum de altfel am văzut că stații lucrurile în dreptul roman-sirian²⁾.

* * *

1) Documentul e important încă și prin faptul că e unul din rarele acte din vremea domniei lui Nicolae Vodă, fiul lui Mihai Viteazul.

2) Vezi pasajul relativ la dreptul roman-sirian și nota unde e reprodus textul relativ la aceste chestiuni.

In urma acestuia studiu, credem că se poate conchide, că acest obicei a existat mai în toate părțile cu un caracter primitiv religios, a evoluat mai apoi într'un rit creștin, după aceea, puțin cîte puțin, pierdu acest caracter și dispără aproape în întregime din practică în timpurile noastre. N'a lăsat urme de cît în cîntece, proverbe și în limbă în general.

Intr'o societate, unde Statul nu poate să asigure indivizilor protecțunea drepturile lor, și în care talionul apare ca singurul mijloc de apărare contra arbitrariului și a violenței, este natural ca cineva să nu caute să se despartă de al săi, dorește din contră să trăiască cu dinșii o viață comună, căutind să reziste inimicilor prin sforțările comune. Și, dacă familia naturală bazată pe rudenie lipsește, omul simte nevoia de a și constitui în mod artificial o familie, de aci adopțiunea de copil și înfrățirea.

Faptele, ce ne înfățișează istoria și etnografia comparată, confirmă perfect această judecată. Înfrățirea s'a dezvoltat, s'a practicat și a continuat să existe numai la popoarele, la care nu a dispărut încă nică organizația de familie sau de clan, nică vendeta, și care, găsindu-se în stare de armament general și perpetuu, nu au încă o putere publică destul de tare pentru a proteja pe cel vătămat și a exclude talionul.

Cind puterea publică este destul de tare pentru a asigura ordinea în societate, înfrățirea începe să decadă. Va mai subsista încă cîtă-va vreme, susținută de tradiție și de spiritul creștin, aşa de favorabil acestei instituții.

DIVORȚUL ÎN VECIUL „DREPT ROMÂN”

Una din cele mai interesante chestiuni, ce se poate prezenta în studierea drepturilor familiare, de sigur este chestiunea de a se ști dacă căsătoria se poate desface, sau dacă, din contră, trebuie să o considerăm ca o indisolubilă. Chestiunea merită cu atit mai mult atenție, cu cît vedem că în dreptul popoarelor occidentale, pînă mai deunăzi, căsătoria a fost considerată ca indisolubilă; chiar astăzi încă, Spania și Austria — pentru catolici — nu admit divorțul.

În studiul de față, ne propunem să studiem divorțul în vechiul nostru drept, și să arătăm cară erau regulele juridice, la care era supusă această importantă materie.

Pentru a putea înfățișa chestiunea în mod clar, pentru a legitima diferența de legislație ce există, putem zice în mod general, în vechiul drept, între popoarele Europei occidentale și între cele orientale, trebuie să facem o mică excursiune istorică și să arătăm care a fost firul conducător în toată această materie. La popoarele antice în general găsim divorțul, aşa la Ebrei, el era permis în mod destul de larg. Legea ebraică declară, că bărbatul, dacă nu găsește în femeea sa calitățile la care

se aştepta, are dreptul de a-ă trimite o scrisoare de divorț și de a o da afară din casă¹⁾). Cum însă Israeiliștii în general nu știau să scrie și cum scrisoarea de divorț trebuia neapărat să proceadă la isgonirea femeii. Acel ce voia să divorțeze trebuia să se adreseze la un preot, la un levit, și această intervenție dădea oare-care garanții femeii, căci preotul putea refuza de a scri scrisoarea, dacă bărbatul nu avea un motiv serios. În caz de adulter al femeii, bărbatul era dator să ceară desfacerea căsătoriei; aceiași obligație exista și în cazul cînd, după 10 ani de viețuire împreună, nu au avut niciodată un copil. Femeea de asemenea putea cere divorțul însă numai cînd bărbatul o maltrata peste măsură, sau cînd el ducea o viață neregulată.

La Greciști antici, de asemenea găsim divorțul existind atât pentru bărbat cât și pentru femei.

La Romanii dreptul de a divorța era chiar de esență căsătoriei, adică după cum ne spune jurisconsulții romani, — erau nule ori-ce convențiuni, prin care să ar fi interzis divorțul sau ar fi obligat pe soțul care ar recurge la dînsul să plătească o sumă oare-care, clausă de alt-fel așa de răspindită în dreptul roman și cunoscută sub numele de *stipulatio poenae*. La finele republiecilor și mai ales sub imperiu, divorțurile erau așa de dese încît Seneca ne spune că multe femei socoteau anii nu după numele consulilor, cum era obiceiul, ci după al bărbătașilor pe cari îi schimba în fiecare an²⁾.

1) Glasson. *Le mariage civil et le divorce*, Paris, 1890, II édit., p. 145.
Mayer *Die Rechte der Israeliten, Athener und Römer*, 1876, vol. II, 85.

2) Seneca, *De benef. III, 16*; Vezî și Juvenal, Sat. XI, vers 229; Paul., Dig. 50, 16, 240.

Divorțul avea loc sau prin consimțămînt mutual, *bona gratia*. Acesta este adevăratul divorț, pentru care nu se cere nică o formalitate și divorțul prin voința unui singur soț *repudium* sau *repudiatio*. După legea *Julia de adulteriis* trebuia ca repudiul să fie făcut în prezența a 7 martori, cetăteni romani puberi, pentru ca să se fixeze astfel în mod precis data divorțului.

Vedem dar că legislațiunea romană admite în mod cît se poate de larg desfacerea căsătoriei.

Acum trebuie să analizăm un alt factor, care a avut o influență decisivă asupra legislațiunii matrimoniale: E vorba de creștinism.

Biserica creștină a avut într'adevăr o înriurire considerabilă asupra căsătoriei, mai ales în Europa Occidentală. Din primele timpuri, biserica avea reguli diferite de dreptul civil roman în ceea ce privește căsătoria. Legislațiunea canonica în această materie s'a desvoltat mai întâi paralel cu dreptul secular, mai apoi dreptul civil e înlocuit prin cel canonic și multă vreme cunoașterea proceselor relative la căsătoria era rezervată tribunalelor ecclasiastice. În timpul modern, biserică a fost constrinsă a părăsi acest teren și silită să revie la vechia-traditie.

La început, regulile formulate de biserică nu aveau nică o sancțiune. Biserică creștină nu era încă recunoscută, ba încă creștinismul era chiar un obiect de persecuție. Căsătoriile contractate după legile Statului erau deci perfect valabile. Biserică însă exercita o acțiune disciplinară asupra fidelilor, căci, după cum știm, primii creștini erau organizați în formă de comu-

nitate¹⁾. Singura sanctiune a sentințelor date de autoritatea eclesiastică asupra căsătoriilor ori divorțurilor contrarii regulelor stabilite era exclusiunea din comunitatea credincioșilor. Părinții bisericii arată adesea opozițiunea ce exista uneori între legile civile și dispozițiunile acestea stabilite de comunitatea creștinilor. Așa Sf. Ieromiū în epistola 37 ad Oceanum zice : *Aliae sunt leges Caesarum, aliae Christi, aliud Papinianus, aliud Paulus noster praecipit. Apud illos viris impudicitiae frena laxantur, et solo stupro et adulterio condemnato, passim per lupanaria et ancillulas libido permittitur; quasi culpam dignitas faciat, non voluntas. Apud nos quod non licet foeminas, aequae non licet viris et eadem servitus pari conditione censemur.* Adesea părinții numesc legile civile, legile din afară, *oi ἔξωθεν νόμοι*.

După Constantin cel mare, încetul cu încetul, situația aceasta se modifică : Statul conserva ca și mai înainte juridicțiunea asupra căsătoriei, cu toate acestea nu se poate contesta că, în această perioadă, creștinismul influențează mult legislațiunea imperiului²⁾. Așa, avem legi restrictive în privința copiilor naturali și în privința divorțului. Se restrângere libertatea divorțului, dar dreptul de a divorța nu fu desființat. Il găsim și în Codul Theodosian (De repud. III, XVI, 2) și în Novelile lui Justinian, c. IV, Nov. 22 ; Nov. 117, c. X. Divorțul însă prin consumări mutual fu desființat

---

1) Pliniu cel tânăr către Trajan. Cart. 10, ep. 101, unde vorbește de creștini.

2) Esmein, *Le mariage en droit canonique*, I, p. 6.

de Constantin cel mare¹⁾, mai tîrziu însă fu din nou restabilit²⁾ și în fine desființat de Justinian³⁾.

Tribunalele Statului sunt singurele competente pentru a judeca causele matrimoniale ca și cele-lalte procese.

Dacă în Codul Justinian vedem că episcopii pot să judece afaceri diverse și în special afaceri matrimoniale, însă *numai când ar fi alești de părți ca arbitri*⁴⁾, nu e mai puțin adevărat că tribunalele imperiale aveau competența generală, putind judeca afacerile matrimoniale ca și cele-lalte pricină.

Biserica din primele timpuri tindea spre absoluta oprire a divorțului, spre indisolubilitatea căsătoriei. Mai multe pasagii din Evangheliu și mai ales din scrisorile Sfîntului Paul ne dovedesc aceasta⁵⁾. Toți părinții bisericii opresc divorțul afară de Matei, care îl admite în casă de adulter, *ob fornicationem*: „*Dico autem vobis quia quicumque dimiserit uxorem nisi ob fornicationem et aliam duxerit moechatur*⁶⁾“. Tertulian⁷⁾ admite, bazîndu-se pe textele citate din evanghelistul Matei, că numai bărbatul are dreptul de a cere divorțul pentru adulter, căci după cum am văzut textul zice: *quicumque dimi-*

1) Cod. Th, III, XVI, 1, Constitut. din anul 321.

2). Cod. Just. V, 17, 8. Constituțione din timpul lui Teodosiu cel Tânăr și Valentinian al II-lea, din anul 429.

3) Nov. 134, cap. 11. Compară Glasson, *Le mariage civil et le divorce*, p. 205. Justin al II-lea însă restabili divorțul prin consumul mutual. Novela 140.

4) L. 16 și 28, C. I, IV. *De episcopali audience*; 33 Cod. I, IV; 29 C. V, IV.

5) Matei XIX, 7—9; X, 11, 12, Luca XVI, 18. Paul epist. către Roman VII, 1—3, I Corinenți, VII, 10, 11, 49.

6) Matei 19, 7—9.

7) Tertul. *Adversus Marcionem*, IV, 34 (edit. Oehler, p. 248).

serit uxorem suam. De aceeași opinie e și Lactanțiu în opera lui *Divina Institutio* (VI, 23) precum și Sf. Grigorie din Nazianza¹⁾. Sf. Augustin combată această teorie în opera sa *De adulterinis conjugiis*²⁾. El spune, că prin această doctrină se violează unul din marea principii ale dreptului creștin: egalitatea între soț. Sf. Augustin combată de asemenea și o altă teorie care susține că cel doil din soț fiind egali și de oare ce evanghelistul Matei admite divorțul pentru bărbat, femeia putea să repudieze și dinsa la rîndul ei pe soț în cas de adulter. El consacră teoria indisolubilității căsătoriei susținind că textul din Matei nu e de cît o opinie separată³⁾; pe cînd toate cele-l-alte texte atât din epistolele lui Paul cât și din Evangheli sunt concepute în sensul indisolubilității. Biserica creștină, se zicea, a ridicat căsătoria la rang de sacrament pentru ca să reprezinte pe pămînt unirea lui Iisus Christos cu biserică, unire care e indisolubilă, deci și căsătoria trebuie să fie indisolubilă.

Acum, după ce am arătat doctrina bisericilor creștine în această privință, lesne se poate urmări desvoltarea ulterioară a acestor idei și deosebirea ce se manifestă în această privință între popoarele din Occidentul și cele din Orientul European.

1) Grigore din Nazianza, *Oratio* 31. Vezî Perrone, *De matrimonio christiano*, Roma, 1858, III, p. 296.

2) *De adulst. conjug.* I, 8 (edițunea Vivès, t. XXI, p. 596): Si hoc modo *intelligendum est ut quicumque causa fornicationis dimiserit et aliam duxerit, non moechetur, non videtur iu hac causa par forma esse mariti et uxorisi, quandoquidem mulier etsi, causa fornicationis discesserit a viro et alli nupserit, moechatur; vir autem, si eadem causa uxorem dimiserit et aliam duxerit non moechatur.*

3) *Op. cit.* I, 6; I, 11; II, 2; II, 10.

In Occidentul, Europiⁱⁱ după căderea imperiului roman de Apus, papalitatea prin tradiⁱjune rămăsese sub protecⁱjunea și intru cⁱ-va sub dependen^a fmpăraⁱilor din Orient; dar această protecⁱjune devinea, în fapt, din ce în ce mai puțin eficace. Trebuie apoi să constatăm că influen^a creștinismului și autoritatea bisericii fură cu mult mai puternice asupra barbarilor inculⁱ și naivⁱ, de cit asupra Romanilor civilizaⁱ și sceptici. Cind imperiul de Occident, ne mai putind rezista invaziunilor continue ale Barbarilor, căzu, printre ruinele instituⁱnilor romane, un singur organism rămase în picioare, neatins și poate mai tare ca toate : Biserica creștină. În fie-care eparhie episcopul era primul personaj^u și reprezentantul natural al populaⁱunii romane. Numaⁱ biserica aproape înfățișa pentru lumea de atunci tradiⁱja, știn^a și civilizaⁱunea romană¹⁾.

Regii barbari văzură că nu puteau să guverneze populaⁱunile romane fără ajutorul bisericii, de aceea o asociară la guvernămînt și-l dădură chiar cîte-va atrbute din puterea publică, între altele dreptul de jurisdicⁱune.

In societatea feodală biserica păstră și-și întinse încă drepturile și privilegiile dobîndite. În această perioadă de anarhie și de perturbare profundă, ea își conservă organizarea-ⁱ puternică și tradiⁱunile ei. Influen^a bisericii se manifestă mai ales în ceea ce privește jurisdicⁱunea. În al XII-lea secol ea avea o competen^a foarte mare, statuind în afaceri civile și corecⁱonale. Afacerile matrimoniale erau fără nică o contestare rezervate tribunalelor eclesiastice. În această stare de lucruri neapărat bisericii i-a venit foarte ușor să-și aplice în privin^a

---

1) Esmein, *Cours élém. d'hist. du dr. fr.*, pag. 162.

divorțului doctrina ce am analizat și care din al XII-lea secol e admisă ca indisutabilă. — Așa Beaumanoir, celebru autor din al XIII-secol, (cap. XVIII n. 6 și 7), ne spune că căsătoria e indisolubilă, divorțul este complet interzis. — Din al X-lea secol doctrina bisericii distinge căsătoria consumată *matrimonium consumatum* sau *sponsalia de praesenti* de căsătoria numai prin consumămint, *matrimonium ratum* sau *sponsalia de futuro*. Căsătoria consumată nu se poate desface în nici un chip. Căsătoria numai prin consumămint se poate desface în caz cind unul din viitorii soți s'a călugărit, sau a comis o crimă sau e atins de o boală incurabilă. Conciliul de la Trenta (1541—1563) confirmă aceste principii, restrânge însă cauzele de desfacere ale căsătoriei neconsumate numai la una, intrarea unuia din soți în viața monacală.

Am arătat pînă aici cum s'a dezvoltat și consolidat de biserica creștină apuseană principiul indisolubilității căsătoriei, — să vedem acum cum ideea aceasta nu s'a putut dezvolta în biserica răsăriteană unde divorțul a existat tot-d'a-una. În adevăr, în Orient unirea intimă se menține între imperiu și biserică. Impăratul bizantin era șeful statului și al bisericii. Dreptul matrimonial fu guvernă de legile civile și de canoane combinate într'un sistem unic. — În timp de mai multe secole tribunalele însărcinate de a judeca afacerile matrimoniale, erau compuse jumătate din ecclastică și jumătate din laică. În 1086 împăratul Alexis Comneanu acorda episcopilor cunoașterea exclusivă a cauzelor matrimoniale. Biserica orientală obține deci jurisdicția ca o concesiune din partea împăratului și o exercită sub autoritatea lui. Ca

ătare ea trebuea să-și asimileze dreptul imperial. Or că de mare era tendința împăraților de a reforma legile în sensul creștin, și continuă de a considera divorțul ca un rău necesar, că o concesiune inevitabilă făcută slăbiciunii omenești¹⁾). Această legislație elimina, ceea ce este drept, divorțul prin consumăre mutuală, dar de abia la finele secolului IX²⁾). — Divorțul pentru cauze determinate fu însă menținut, el era admis pentru adulterul femeii, pentru atentat din partea unui soț contra vieții celuilalt. — Legislația bizantină admite ca presupușcarea de adulter : absența femeii din casa conjugală fără autorizația bărbatului, frecuentarea teatrului, a circulu sau a arenelor, fără autorizarea și fără stirea bărbatului. — Divorțul era admis de asemenea în cazul cind bărbatul avea concubină, în caz de avort comis de femei, conversiunea la creștinism a unui soț, cel-l-alt rămînind pagină, impotența bărbatului, absența prelungită, nebunia, intrarea într'un ordin religios, ridicarea la rang de episcop.

În sistemul dreptului roman ca și în acel al legilor ebraice, divorțul era un act privat. El emana de la soțul care vroia să se divorceze, cel-l-alt soț putea să se adreseze la judecător, dacă repudiul intervenise în cazuri nepermise de lege și în afară de condițiunile cerute. — Biserica de timpuri stabilă principiul că nimeni nu va putea divorța, fără ca episcopul sau sinodul să fi statuat asupra cazului. Conciliul de la Agda, din 506, pune în mod clar acest principiu³⁾.

* * *

1) Zhishman, das Eherecht der orientalischen Kirche (Wien 1864), p. 118.

2) Știm că acest divorț a fost desființat de Justinian (vezi pag. 112, n. 3, reînființat apoi de Justin al II-lea și în fine desființat în mod definitiv în al IX-lea sau al X-lea secol. Vezzi Zhishman, op. cit., p. 106).

3) Bruns, C. XXV, p. 151.

După ce am făcut istoricul divorțului în mod general, să intrăm acum în analiza acestei instituții în vechiul nostru drept.— Vom împărți studiul nostru în 3 paragrafe: în cel *dintîi* vom arăta diferențele cauze de divorț; în cel de *al doilea*, efectele divorțului, atât în ceea ce privește pe soții cât și pe copiii; *al treilea* paragraf va fi consacrat studierii jurisdicțiunilor competențe de a statua asupra divorțului în vechile noastre pravile,

PARAGRAFUL I.

Cauzele de divorț.

In vechiul nostru drept, divorțul nu are loc de către cauze determinate; desfacerea căsătoriei prin consumămint mutual, *bona gratia*, nu era admisă. Prin cauze determinate, trebuie să înțelegem faptele considerate că constituiesc o infracțiune gravă la obligațiunile ce nasc din căsătorie. Aproape aceleași fapte, cu mică variație, bine înțeles, servesc ca motiv de divorț în mai toate vechile noastre pravile. Aceste acte, care îndrituesc pe unul din soții de a cere divorțul, sunt foarte numeroase. Așa în pravila lui Vasile Lupu găsim mai multe titluri relative la această chestiune. Cel *dintîi* e intitulat: „*Pentru care vine se despart căsării, ce se zice bărbatul de femeie*“, unde ni se spune, că divorțul e admis pentru *preacurvie* sau, cum am zice astăzi, pentru adulterul, atât al bărbatului cât și al femeiei. Dispoziție superioară celei coprinse în art. 229 c. c. fr. unde se stabilește o deosebire între adulterul bărbatului și acel al femeii. Simplul adulter al femeii îndrituesc pe bărbat să ceară divorțul, pe cind femeea

nu are dreptul de a cere desfacerea căsătoriei, de căt numai în cazul cind adulterul bărbatului are ca circumstanță agravantă faptul întreținerii concubinii în casa conjugală. Măsură cu desăvîrșire arbitrară și injustă. În zadar, Demolombe caută să o legitimeze zicind că moravurile și legile cer femeii o podoare mai mare de căt acea pe care o cer bărbatului și că adulterul femeii poate avea ca urmare de a introduce în familie copii streini¹⁾). Amândouă soții au jurat fidelitate, amândouă sunt egală vinovați cind vor călca cuvîntul dat. Legiuitorul nostru din 1864 bine a făcut că, în această privință, a urmat tradițunea. Art. 211 c. civ. zice într'adevăr: «Bărbatul sau femeea poate cere despărțenie pentru caușă de adulter».

Intr'un paragraf *g*, legea se ocupă de casul cind bărbatul ar permite femeii să aibă o conduită imorală. În casul acesta condica îl numește *hotru* sau *codoș* și-i interzice dreptul de a cere divorțul pentru adulter.

Divorțul este asemenea admis în cas de sodomie (pederastie). În privința acestei practice contrari naturei, putem spune că legislațunea noastră veche se arată foarte severă. În condica Matei Băsărab²⁾ vedem că, pe lîngă că divorțul este admis, acel ce a practicat pederastia cu soția sa, poate fi condamnat la moarte. În condica V. Lupu, găsim cu toate acestea o dispoziție cu mult mai echitabilă, anume că în cas de sodomie femeea poate cere de la juridicțunea bise-

---

1) Demolombe, *Cours du Code Napoléon*, IV, p. 463 vezî și Montesquieu, *De l'esperit des lois*, cartea 26, cap. 8.

2) În colecțunea I. Bujoreanu, III, Pravila Matei Basarab p. 267, zac. 10.

ricească ca să pronunțe un fel de separație de corp, un *divortium a toro et mensa*, pentru un interval determinat, cu scop de a corige pe bărbat (Pravila L. pg. 36, gl. fi, a).

Vechiul nostru drept admitea, ca și cel bizantin¹⁾, desfacerea căsătoriei, în cazul cînd bărbatul dovedea că femeia nu a fost virgină. Se considera ca o eroare asupra calităților persoanei susceptibilă de a atrage anularea căsătoriei²⁾. Dimitrie Cantemir³⁾ ne dă foarte multe detaliuri în această privință, el ne spune în mod categoric că în acest caz căsătoria era desfăcută iar zestrea atribuită bărbatului. Codul Calimach în

1) Πειρα, 49, 9 (Πειρα e o colecțiune de diverse dispoziții de drept bizantin de prin al II secol. — Ea e publicată de Zachariae de Lingenthal în *Jus Graeco-romanum*, vol. I); Harmenopol IV, 15, 10.

2) Zachariä de Lingenthal, *Geschichte des griech. röm. Rechts*.

3) Scrisoarea Moldovei, p. 264 : A treia zi după nuntă vin părinții fetelor împreună cu toate rudeniile lor (la ginere acasă), care venire se chiamă «cale pe mare», pentru că în acea călătorie, după cum se întâmplă, sau se împărtășesc părinții de cinstă multă, sau de rușine multă; căci dacă se află fiica lor fecioară, atunci nu numai sunt toate bune, ce încă își ospătează cu o masă frumoasă, la care se aduce după aceia cămașa miresei pe un blid cu semnele fecioriei și o arată pe la toți; aceasta însă se face numai între oamenii cel proști, iar la cel cinstiți (boerii) se arăta numai la socii.

Iar dacă fiica lor 'sl-a stricat fecioria mai dinainte, atunci a doua zi după mîncare, chiamă mirele la sine pe toate rudeniile lui și le arată că nu s'a găsit mireasa fecioară. Atunci căuta căruțele cele mai rele, cu curele rupte și înhâma pe părinții miresei în loc de caș, iar pe mireasă o pun în căruță... și aşa o duc înapoi ca pe o curvă și nimenei nu poate să le facă smintea în drum ; căci îndrăsnind cine-va să-l sloboadă din mînele lor, atunci unul ca acela osebit de bătrăi, se mai pedepsește și de judecătorul locului ca un călcător de pravile și obiceiurile țărei. Zestrea miresei toată o oprește bărbatul și toată cheltuiala ce a făcut-o la nuntă o împlinescă cu porunca judecătorilor de la părinții (fetei) . . . . . iar bărbatul are voie să se însoare cu alta.

paragr. 143 al. 5 zice că însotirea se desleagă cu ne-păgubire dacă bărbatul nu va afla fecioară, pe aceea pe care a primit-o ca pe o fecioară și *vă vădi îndată aceasta fără să o mai cunoască*. Dovada se facea prin experți; doctori sau moașe.

In următorul aliniat adaogă tot ca o cauză de divorț, faptul că femeia a fost găsită *îngreuiată din să-mîndă streină*, fără ca bărbatul să fi cunoscut acest lucru mai dinainte. Dispozițiunea inutilă căci în previsiunile aliniatului precedent Codul Caragea prevede de asemenea anularea căsătoriei în acest caz (Cap. 16, paragr. 6, al. 6, P. III).

In Codul nostru actual s'ar putea oare admite desfacerea căsătoriei pentru motiv de lipsă de virginitate? Credem că nu s'ar putea cere anularea căsătoriei pe motiv de eroare față cu dispozițiunile art. 162 din Condica noastră civilă care admite că numai eroarea asupra persoanei fizice poate îndritui pe soț să ceară anularea căsătoriei contractate, iar nicăi de cum eroarea asupra calităților fizice sau morale¹). Chestiunea e însă controversată în cazul cind soțul ar vroi să ceară divorțul pe motiv de injurie gravă (art. 212 C. c.).

Mare parte din doctrină și din jurisprudență consideră că numai faptele posterioare celebrării căsătoriei pot legitima o cerere de divorț²). Acest principiu reeșind,

1) În acest sens vezi Tribunalul Prahova în *Dreptul 68/95*.

2) Laurent, *Principes de droit civil*, III. No. 192; Demante, *Cours anal. de code civil*, II; Duranton, *Droit civil*, II, No. 561—562; Dalloz, 88, 3, 165; *Le Droit*, 10 Maiu 1891.

Contra: Demolombe, *Cours de Code Napoléon*, III, pag. 488; Curet, *Code de divorce*, No. 33; Frémont, *Traité de divorce*, No. 80; Pouille, *Le divorce*, p. 120 și urm.

după partizanii acestui sistem, din chiar natura acestei cauze de divorț. Portalis zice, în adevăr, că în art. 231 C. c. fr. (212 C. c. rom.) e vorba numai de violarea datorilor conjugale. Si nu se poate zice că acela care nu era încă căsătorit, nu și-a îndeplinit datoriile sale, căci el nu le avea.

Prin faptul chiar că art. 212 întrebuiștează expresiunea *căsătoriștilor* pot..... să ar părea că rezultă că insulta trebuie să fie posterioară căsătoriei. Si apoi pentru a putea califica un fapt, trebuie să ne punem în momentul pertracărel și cum greșala femeii a fost, în cazul nostru, anterioară celebrărel, nu se poate socoti drept insultă față de soț. Să ar putea zice că femeia e culpabilă cel puțin de reticență, de faptul că a tăcut, nu a spus nimic viitorului său soț înainte de celebrarea căsătoriei; însă și acest fapt e anterior căsătoriei și femeia nu avea niciodată o datorie din punctul de vedere legal față de viitorul soț.

Pravila Vasile Lupu ca și Matei Basarab admit divorțul, cind ambii soți fiind eretici în momentul celebrării căsătoriei, unul dintr-inși a devenit mai tîrziu ortodox (Prav. Vas. L. pg. 36, gla. k, prf. a). Cind deosebirea de religie există în momentul celebrării, căsătoria era lovitură de o nulitate absolută, măsură care a existat tot-dăuna în vechiul nostru drept.

Faptul deosebirii de religie între cel două soți nu constituia în biserică creștină primitivă o împedicare dirimantă. Ce e drept, ea îndemna pe creștin să nu se căsătorească cu păgini, cu eretici sau cu israeliți. Citeva conciliu, precum cel din Cartagena¹), cel din Chal-

1) Sinod Cartag. canon. 24.

cedonia¹⁾ și Laodicea²⁾), a căutat să opreasă aceste căsătorii, și a stabilit penitențe pentru cei care ar viola acele dispoziții. Impedicarea, ce stabilisce însă pentru căsătorii, e tot proibitivă. Sub influența bisericii, legislația lui Justinian oprește căsătoria între creștini și israeliți³⁾. Căsătoria între creștini și eretici era valabilă, logodna însă putea fi ruptă *propter sectae diversitatem*⁴⁾.

Sub Justinian al II-lea se caută să se opreasă cu desăvîrșire celebrarea căsătoriei dintre creștini și eretici. Un conciliu fu convocat la Constantinopol în anul 692 (cunoscut sub numele de *conciliul quinisext* sau *conciliul trullan*). El complectea ză sinoadele V și VI⁵⁾, care proclama nulitatea absolută a unor asemenea căsătorii. Deosebirea de religie constituie după canonul 72 al acestui conciliu o impedicare dirimantă. Acest canon se poate rezuma astfel: Căsătoriile între ortodoxi și heterodoxi sunt oprite sub pedeapsă de excomunicare și trebuie să fie desfăcute. Nu se va aplica aceste regule dacă ambii soți au fost eretici și unul dintr-inși a devenit ortodox⁶⁾.

1) Sinod. din Chalcedonia can. 14.

2) Sinod. Laodicea, can. 31.

3) Cod. Just. leg. 6. De Judaeis.

4) Cod. Just. leg. 6. De episcopali audientia, I, 4 ; leg. 5, De Sponsalia.

5) Acest sinod e considerat ca ecumenic numai de biserica răsăriteană.

6) Acest rezumat e dat de Hefele, Conciliengeschichte, trad. fr. de Delarc, Histoire des Concils, IV, p. 220. — Dăm și textul acestui canon în întregime, aşa cum se află în celebra operă a lui Joseph Simonius Assemanus, Bibliotheca juris orientalis canonici et civilis, Romae, 1762, I, 408 și 120, căci ne va servi pentru a combate o teorie susținută de Curtea de Apel din Iași:

Non licere virum orthodoxum cum muliere haeretica conjugi, neque vero orthodoxam cum viro haeretico copulari, sed et siquid ejusmodi ab ullo ex omnibus factum apparuerit, *irritas nuptias existimare et nefas-*

Căsătoria între ortodoxi și heterodoxi nu poate fi menținută, după cum observa comentatorii bizanțiini, căci comunitatea, pe care căsătoria trebuie să o stabilească între soții, se întinde la tot ce privește dreptul divin, *matrimonium est divini et humani juris comunicatio*¹⁾. Cu toate că Prochiron, Epanagoga²⁾ și Bascilicalele se mulțumesc de a reproduce în această privință Codul lui Justinian, dreptul canonic oriental însă consideră aceste căsătorii ca lovite de o nulitate absolută. În momentul celebrării căsătoriei nu a putut să existe *comunicatio divini juris* și căsătoria nu a putut să se formeze. Această dispoziție severă a trecut și în vechile noastre legiuiri. Incepind cu pravilele Matei Basarab și Vasile Lupu și probabil și mai înainte, pînă la punerea în aplicare a codului civil, tribunalele noastre au considerat ca nule asemenea căsătorii. Ceva mai

---

rium conjugium dissolvi: Neque enim ea quae sunt miscenda, misceri nec ove cum lupo, nec peccatorem fortem cum Christi parte conjugi oportet, Si quis autem ea quae a nobis decreta sunt, transgressus fuerit segregetur. Sin autem aliqui, qui adhuc sunt infideles et in Orthodoxorum gregem nondum relati sunt, sint inter se legitimo matrimonio conjucti, deinde hic quidem eo quod est honestum electo ad lucem veritatis accurerit, ille vero erroris vinculo detentus fuerit, nolens divinos radios fixis oculis intueri fideli vero placeat cum infideli coabitare ne a se invicem separantur. Ex divini enim Pauli sententia sanctificatus est vir infidelis in muliere et sanctificata est mulier infidelis in viro.

1) Vezi Balsamon, Zonara și Aristene (din al XII Secol) în Bevereg. Pandectae Canonum Sive Synodicum 1672, I, p. 151—283; Nomocanonul lui Photiu, XII, 13; Harmenopol edit. Heimbach, p. 485 nota 2 și Zacharia Von Lingenthal, *Gesch. des Griech. röm. Rechts*.

2) Prochiron este un mic cod avînd 40 titluri, (din anul 870). El a fost publicat de Zachariae de Lingenthal sub titlu Ἐπίχερος Νόμος, în 1837, la Heidelberg.

Epanagoga e de asemenea un mic cod, de prin al IX-lea secol, rămas însă în stare de proiect. A fost publicat tot de Zachariae în *Collectio librorum juris graeco-romani ineditorum*.

mult, Pravilele Matei Basarab și Vasile Lupu admis în casul acesta, pentru a dovedi și mai bine inexistența căsătoriei, că soții se pot despărți el singur fără să se mai adreseze la judecător¹⁾.

Se poate cere divorțul după pravila Vasile Lupu, în cas de rău tratament, după cum ne spune Condica : «Cind o va bate fără seamă și-i va face rane de arme» (gl. 21). Bărbatul poate, după această condică, să-și bată femeea, însă cu *blîndețe*, *iar nu cu vrâșmășie* (gl. 23). Această dispoziție ne reamintește un pasaj din Beaumanoir, unde celebrul autor al cutumei din Beauvoisis ne spune că bărbatul își poate bate femeea *convenablement*. Condica în parag. 6 face o clasificare.

1) În urma acestora, nu putem admite modul de a vedea al Curții de Apel din Iași în afacerea Bedmar (ședință din 22 Iunie 1895; «Dreptul», 60, 24 Sept. 1895). Marchizul Bedmar, catolic, se căsătorește cu Lutzica Palladi, ortodoxă. Chestiunea era de a se ști, dacă această căsătorie, făcută sub imperiul legiuirii Calimah, trebuia să fie considerată ca absolut nulă sau numai anulabilă, având deci posibilitatea de a fi validată. Curtea consideră că e vorba numai de o nulitate relativă, căsătoria e numai anulabilă. Pentru a susține aceasta, Curtea se bazează pe canonul 72 citat, însă numai pe partea finală (căci se sfîntește bărbatul necredincios prin femeia credincioasă și femeia necredincioasă prin bărbatul credincios ; această parte însă nu se referă de loc la cazul nostru, așa încât Curtea face o rea aplicare a canonului). Intr'adevăr, canonul 72 prevede două spețe : prima cind, în momentul contractării căsătoriei, soții sunt deosebiți ca religie, cum e cazul de față, *irritus nuptias existimare et nefarium conjugium dissolvi*, ne zice textul. Cu alte cuvinte, căsătoria e absolut nulă. A doua speță e cind ambi soții fiind eretici în momentul celebrării căsătoriei, unul a devenit ortodox posterior acestei celebrări. În cazul acesta, căsătoria nu se va despărții fără voia soțului care a devenit ortodox, *fidieli vero placeat cum infideli cohabitare ne a se invicem separantur* și textul dă ca motiv că se sfîntește bărbatul necredincios prin femeia credincioasă, etc. Motivul acestei deosebirile ce stabilăște canonul 72 e lesne de găsit. Intr'adevăr, biserică creștină vroia să opreasă căsătoria unui creștin cu o persoană de altă religie și pentru aceea stabilăște o nulitate absolută. Pe de altă parte nu vroia să pună nici o stăvilă cverziiilor și de aceea se îndep-

Bălaie cu vrășmăsie său fără de măsură, care poate legitima o cerere de divorț e aceea care se face cu toiacul său cu ciomagul și mai ales cind se sfârîmă lemnul, de asemenea cind o va lovi cu lemnul în cap sau în obraz.

Ar fi de întrebăt dacă aceste argumente baculine, de care ne vorbesc texte, trebuie să fie repetate pentru că să constituie o cauză de divorț său dacă un simplu act de asemenea cruzime ajunge. Paragraful 8 din același titlu ne dă răspunsul la această chestiune : «Nu se chiamă bărbatul vrășmaș mueril săle de o va bate numai o dată, iar de o va bate de-a-pururea și de mai multe

---

părtează de la această rigoare în speța a două; căci într'adevăr, de multe ori un eretic sau un păgin ar fi renunțat de a se converti, dacă ar fi știut că căsătoria contractată cu soțul său, — care poate nu vroia să-și schimbe religia, — va fi desfăcută și copiii săi vor fi tratați ca copii naturali. Partea finală, pe care se intemeiază Curtea, se referă numai la a două speță, lucrul e clar și în sensul acesta sunt toți comentatorii. Dar lucrul se mai poate dovedi și alt-fel. Dacă am admite modul de interpretare al Curții atunci ar rezulta că canonul 72 stabilește numai o împedicare proiitivă într'adevăr, s-ar opri celebrarea unor astfel de căsătorii, dar căsătoriile deja săvîrșite, *matrimonium consumatum* nu s-ar fi putut despărții, căci s-ar fi răspuns că se sfîrșește bărbatul necredincios, etc. și cu toate acestea avem texte formale în Condica Calimah care ne vorbesc de nulitatea căsătoriei în ăasul acesta. Așa art. 91 care ne spune că o astfel de căsătorie nu e permisă, art. 109 și 114 cari dispun că autoritățile bisericicești vor trebui *ex officio* să cerceteze și să desfacă asemenea căsătorii.

În Condica Calimah, vedem că e vorba de o proibițiu de ordine publică și de o nulitate absolută. Este de ordin publică căci din prf. 118 și 1618 vedem că Condica stabilește pedepse contra soților vinovați, prf. 208, 215 și 220, ne arată că copiii născuți din asemenea căsătorii nu au drepturi de familie; iar paragr. 948 le refuză dreptul la succesiunea părinților. Că nulitatea e absolută, reiese chiar din faptul că căsătoria aceasta era contrară ordinil publice, că aceasta e spiritul dreptului canonic, tradiția în vechia noastră legiuire, precum și textele enumerate din Condica Calimach, care ne dovedesc aceasta în mod foarte clar. Vezi și concluзиile răposatului procuror general de la Casătie, G. Filitti, în *Dreptul*, 1896, p. 441.

oră fără de vină, atunci se va zice că este cu vrășmășie asupra ei».

Femeea deci nu putea cere divorțul, după vechile noastre pravile, pentru rău tratament, de căt atunci cind bătaia ar fi fost aşa de violentă în căt ar fi putut rezulta dintr'insa moarte (parag. 3) și încă și atunci o singură bătăie nu ajunge! ¹⁾.

Nu se poate spune că vechea noastră societate era tocmai galantă. Sexul frumos avea de sigur de multe ori să se plingă de argumentele puțin cam sumare ale consorțiilor lor, pentru cănsul bătaia era legală. Vechiul nostru proverb «femeea nebătuță e ca moara neferecată» e un resunet al drepturilor ce-să arogaseră bărbăti și-l consfințiseră chiar în mod legal.

O dispoziție curioasă, care merită să o relevăm, relativă tot la violența bărbatului, e următoarea : Cind femeea se va teme de răul tratament al bărbatului, sim în Pravila Vasile Lupu (gl. kd § 1, Bujoreanu, p. 39), ea poate cere de la judecător, ca acesta să constrângă pe bărbat ca să se oblige din să garant (chezas) că nu o va mai maltrata. Cind bărbatul nu va găsi cauțiune, judecătorul poate să admită ca suficient jurămîntul bărbatului —, *cavatio juratoria* din dreptul roman. Cu toate acestea însă ne spune condica la glava gk § 7 «bărbatul poate să-să bată muierea pentru vina ei, *măcar de ar avea și zapis să nu o bată*» ²⁾.

In caz de nebunie a bărbatului, femeea poate cere desfacerea căsătoriei (gl. 21 parag. 6).

1) Aceleasi dispoziții se găsesc și în Pravila Matei Basarab gl. 183, 184, 185, 186.

. 2) Vez și în Pravila Matei Basarab identică dispoziție.

Aceiași dispoziție găsim și în Pravila Calimah (§ 143, al. 4). Numai nebunia întâmplată în momentul contracțării căsătoriei poate da naștere imediat la desfacerea ei; altminterile se cere un interval de încercare care e de 5 ani, cind e vorba de bărbat și numai de 3 ani pentru femei. De ce această deosebire? Poate că, în concepția autorilor acestor dispoziții, femeea e datoare să dea bărbatului o îngrijire mai mare, de către pe care bărbatul la rîndul său e dator față de femeie.

Pravila lui Matei Basarab admite de asemenea divorțul pentru caz de adulter atât al bărbatului cât și al femeii. În acest caz (glav. 244 parag. 55 pag. 233) se permite bărbatului care ar prinde soția pe soția sa în flagrant delict să ucidă atât pe dinsa cât și pe complice. La parag. 18 același lucru se permite și femeii care ar prinde pe soțul său în flagrant delict. Dreptul bărbatului se atesta mai mare în paragr. 55, căci luî i se permite de a-și ucide soția adulteră, chiar de a scăpat în momentul surprinderii. — Glava 219 permite divorțul în caz cind unul din soții vroiește să intre în viața monahală chiar fără voia celuilalt. În vechiul drept francez unul din soții nu putea să intre la călugărie fără consimțimintul celuilalt și aceasta din cauza că căsătoria nepuțindu-se desface, soțul rămas laic nu se putea recăsători, dacă căsătoria era consumată, *matri-monium consumatum*. Soțul, care răminea în lume avea, în primele timpuri, dreptul de a se recăsători¹⁾.

---

1) Sinodul din Compiègne cap. 38: *Si quis vir dimiserit uxorem suam et dederit comitatum pro religionis causa infra monasterium Deo servire aut foras monasterium dederit licentiam velare sicut diximus propter Deum, vir illius accipiat mulierem legitimam. Similiter et mulier faciat.*

Mal tîrziu însă prin Sinodul de Verberie (anul 768) se decise că acela care a permis soțului său de a se călugări nu se mai poate căsători.

Codul Câlimach (§ 143, al. 2) admite de asemenea desfacerea căsătoriei cînd ambele părți vroiesc a intra în viață monahală. Chiar cînd numai unul din soți are acăstă dorință, el poate să o aducă la îndeplinire. În cazul acesta legea consideră pe soțul călugărit ca și cum ar fi murit și în consecință atribue soțului rămas în lume, în averea celui-lalt, porțiunea determinată prin paragrafele 957—961 din acel Cod. Aceiaș dispoziție găsim și în Condica Caragea (III, 16, 6). Condica (gl. 220) admite despărțenia în cazul cînd femeea își va bate bărbatul, precum și cînd unul din soți e hoț dovedit (221). — Glava 226 conține o dispoziție, care ni s'ar părea curioasă astăzi dar care se poate explica prin existența și importanța rudeniei spirituale introduse de biserică creștină. Dacă soțul și soția își vor boteza singură copilul,adică ca naș și nașă, atunci trebuie să se despărță, căci aு devenit frați sufletești. De alt-fel această măsură nu e de cît reproducerea legii 26 din cod, de nuptiis, prin care Justinian oprește căsătoria între naș și mama finului său. Dispoziție de care, după cum știm, multă lume se folosea pentru a oblige divorțul în urma Constituțiuni din 740, care stabilește măsură restricțive în ceea ce privește despărțenia; căci, pentru a elude această lege severă, soții care voiau să se despărță nu aveau de cît să-să boteze el singură copilul și atunci se naștea rudenie religioasă în gradul oprit¹⁾.

1) C. 53, Syn. Trull. Cf. Zachariä von Lingenthal, Geschichte des Griechisch. römischen Rechts. Berlin, 1892 p. 70 et suiv.

Ca și în dreptul roman rudenia rezultând din adopțiune constituia cauza de împedicare de căsătorie. Prin urmare dacă cineva adopta pe ginere-său, atunci acesta trebuia să se despartă de fiica sa, de oare ce soții deveniseră frați (gl. 227).

Impotența de asemenea poate servi ca motiv de divorț, dacă în interval de 3 ani de la căsătorie, bărbatul nu și-a îndeplinit datoriile conjugale (gl. 217). — Dreptul roman distingea între impotent, *spado*, și între castrat, *qui virilitatem amiserat*. Căsătoria contractată de cel dintîi era valabilă, a celui de al doilea era nulă. — Dreptul nostru vechiș nu face nicăi o deosebire de asemenea natură; impotența care durează de cel puțin 3 ani din momentul celebrării căsătoriei, poate servi ca motiv de divorț pentru femei. Dreptul canonic occidental consideră impotența ca o împedicare dirimantă a căsătoriei. Pentru aceasta însă ea trebuie să fi existat în momentul celebrării căsătoriei, să fie perpetuă și incurabilă¹⁾. — Jurisprudența franceză stabili pentru a dovedi impotența o practică foarte curioasă numită *congrès*, care era o probă judiciară. Soții trebuiau să încerce de a îndeplini actul sexual înaintea experților anume însărcinați. Congresul era neapărat ordonat de justiție în procesele unde impotența fiind pretinsă de o parte, era negată de cea-lăltă. El a existat în Franța în tot secolul al XVI-lea și o mare parte din XVII-lea. Tocmai în 1677, în urma

1) Vezî constituția papală Sixtus-Quintus adresate legatului papal din Spania (22 Jun. 1587) și care tratează de impotență ca motiv de desfașare a căsătoriei (Schulte et Richter, p. 555). Vezî Esmein, *Le mariage en droit canonique*, (Paris, 1891) II p. 273.

unuș proces celebru al marchisului de Langey, congresul fu desființat¹⁾. În vechiul nostru drept nu am avut congresul. Pentru a se putea dovedi neputința se recurgea la expertiză. Se numea de consistoriu expertă, doctori or moașe, care să constate impotența (paragr. 116 cod. Calimach). Cind însă soțul recunoștea, divorțul se admitea fără expertiză²⁾. Codul Calimach (§ 86) face o deosebire între neputință vremelnică și aceea de-a pururea. Cind e vorba de o neputință incurabilă a unuia dintre soții, se poate cere desfacerea căsătoriei, dacă această infirmitate există mai înainte său chiar *în timpul căsătoriei* (§ 86 și 116), dacă însă unul din soții suferă de o neputință vremelnică, atunci se *păsuește căsătoria, întru nădejdea* vindecării acestei neputințe. Art. 143 spune că se desface căsătoria, dacă bărbatul sau femeia suferă de neputință timp de 3 ani. Admițind desfacerea căsătoriei pentru neputință vremelnică, codul Calimach se îndepărtează de la dispozițiunile codulu lui austriac, pe care l'a avut ca model. În adevăr, în această legiuire, conform tradițiunile canonice, în paragr. 60 se admite desfacerea căsătoriei, însă numai pentru neputință permanentă, și care există în momentul celebrării căsătoriei; neputință vremelnică sau chiar incurabilă, însă

1) Esmein, op. cit., pag. 275—284.

2) Pravila bisericiească din 1851, cap. IV, § 9, 1. Vez și în Condica de despărțenie a Mitrop. din București conserv. la Academ. ms. 638, mai multe zapise sau acte în care soții sunt chemați în judecată și recunoaște impotență și în urma căreia se da *cartea de despărțenie*. Așa pe fila 1 verso avem un asemenea zapis de la Stroe Darsoreanu. În Condica 642 fila 38, avem un document din timpul lui Dositei (1794 Aug. 3), unde vedem că Mitropolitul dă ordin protopopului George ca să cerceteze, într-o pricină de divorț cerut de femeie, dacă bărbatul e neputincios. În fața protopopului soțul dă zapis că e neputincios.

venită posterior celebărării, nu formează o cauză de desfacere a căsătoriei¹⁾:

Andronache Donici (Cap. 30, 15) ne spune că se admite despărțenia, când *bărbatul se va afla fătă* (impotent), trecând trei ani fără a se putea împreună. Codul Caragea (Cap. XVI § 6, Partea III admite ca și legiuirea moldoveană, desfacerea căsătoriei pentru cauză de neputință, care ar dura mai mult de trei ani.

Dispozițiunile acestea admise de vechile noastre practice ni se par bune întru cît corespund definițiunii că ele dau căsătoriei. În adevăr, în § 63, (art. 44 c. austr.) din codul Calimach precum și în § 1, Cap. XVI, P. II codul Caragea ni se spune că unul din principalele scopuri ale căsătoriei este procreația. Așa fiind și din momentul ce acest scop nu poate fi atins, din cauza unei împedicări de mai bine de 3 ani, e foarte natural că tocmeala căsătoriei să fie desfăcută.

În dreptul actual, după condica noastră civilă, s'ar putea oare cere desfacerea căsătoriei pentru cauza de neputință? Credem că această infirmitate nu ar putea servi ca motiv de anulare a căsătoriei, chiar dacă ar fi existat în momentul celebrării, și în această privință, împărtăşim în totul părerea savantului jurisconsult, d. Dim. Alexandresco²⁾. În adevăr textul art. 162 c. c. este categoric, el admite anularea numai când e vorba de erore asupra persoanei fizice, iar nu erore asupra calităților.

1) Vezî în această privință decisiunea Curții de casărie din Austria din 14 Mai publicată în *Dreptul* 54/1900 și urmată de o savantă adnotație datorită d-lui D. Alexandresco.

2) *Dreptul* №. 54/900.

Credem însă că se poate cere divorțul pe motiv de neputință în baza art. 212 c. c. Infirmitatea aceasta a unuia din soți constituind față de cel-l'alt o cruzime, putându-l expune chiar la diferite suferințe morale și trupești¹⁾.

Se putea cere desfacerea căsătoriei și în casul cind unul din soți era atins de epilepsie. Boala însă trebuia să fie anterioară căsătoriei, altmintrele, adică dacă starea aceasta patologică e posterioară celebrării căsătoriei, divorțul nu se admite (gl. 234).

Nu se permite (gl. 229) că va a se însura mai mult de 3 ori, a 4-a căsătorie se socotește afară din lege, se poate cere despărțenie ori-cind, textul o numește *viața porcească*. Dispozițiunea a fost luată întâi în dreptul bizantin de Basile Macedoneanul, care decise că a 4-a căsătorie va fi absolut nulă și că a treia va fi supusă la pedepse canonice²⁾. Acestea ca și dispozițiunile precedente sunt mai multe cause de nulitate ale căsătoriei, de asemenea și în casul cind unul din soți nu are vîrstă legiuitoră, 12 ani pentru femei, 14 pentru bărbat.

In *condica Ipsilante* nu se găsește nicăi o dispoziție relativă la divorț, legislațiunea anterioară e deci lăsată în vigoare. In paragr. 121 și 122 din *condica Calimah* se arată casurile cind divorțul va fi admis: 1) Cind se alcătuește un complot contra siguranței statului, la care bărbatul ia parte, femeia poate cere divorțul. Dispoziție ce am arătat că există în dreptul bi-

---

1) În acest sens, *Cas.* I, Bul. 1871 p. 230; Trib. Iași *Dreptul* 32/1890.

2) Prochiron IV, 25. Vezî Zachariä von Lingenthal op. cit.

zantin; 2) în cas de adulter; 3) în cas de condamnare a unui soț pentru crimă; 4) dacă va merge femeea la vre-un spectacol fără stirea bărbatului; 5) dacă unul din soții a căzut în patima beției.

Condica Caragea, în partea III, cap. XVI, paragr. 6 ne spune că divorțul e admis: 2) cînd se va face împotriva legii, adică cînd un om liber se va căsători cu o roabă sau un creștin se va căsători cu o femeie de altă religie; 2) în cas de impotență în timp de 3 ani din ziua contractării căsătoriei; 3) cînd vor voi să se călugărească; 4) cînd bărbatul va dovedi că femeea nu a fost virgină; 5) în cas de adulter; 6) cînd bărbatul întreține concubină; 7) cînd bărbatul *neguțatorește cinstea* nevestei; 8) incompatibilitate de moravuri, după 3 ani de căsătorie.

In *pravila bisericăescă din 1851* se admite divorțul pentru adulter, dacă însă bărbatul a permis adulterul femeii, atunci nu poate cere divorțul, femeia are însă dreptul de a-l cere (cap. IV, § 3); în cas de eresie; pentru sodomie; pentru rău tratament al femeii; impotență și în cas cînd femeia își bate bărbatul.

PARAGRAFUL II.

Efectele divorțului.

Vom împărți acest paragraf în două părți, vom vorbi în prima parte de efectele divorțului în privința soților, cea de a doua va fi consacrată efectelor produse în privința copiilor.

I. Divorțul pronunțindu-se, căsătoria e considerată ca desfăcută; femeia își reia libertatea; datoriile născute din căsătorie dispar. Aceasta e efectul principal, efectul

cel mai însemnat, pe lîngă care se mai adaogă unele măsuri luate ca pedeapsă contra soțului culpabil. Căsătoria trebuie socotită ca desfăcută din momentul ce președintul Consistoriului pronunță divorțul; din acest moment dar nu mai poate fi vorba de adulter, datoria de fidelitate încetind; tot de atunci începe să curgă termenul de un an, ce femeea trebuie să lase ca să treacă înainte de a se recăsători, *propter turbationem sanguinis*, însă acesta numai cînd divorțul va fi pronunțat contra bărbatului; ea are chiar dreptul de a trece într-o nouă căsătorie, 40 de zile după ce a născut, în cazul cînd era însărcinată în momentul cînd a intervenit divorțul (129 cod. Calimach); — cînd însă despărțenia s'a pronunțat contra femeii din cauză de adulter sau atentat contra vieții bărbatului, femeia perde dreptul de a se mai căsători, căsătoria fiind însă desfăcută pentru alte motive însă tot din pricina femeii, ea nu se poate recăsători mai înainte de a trece 5 ani (Calimach, § 148, Andr. Donică, 30, § 10).

Căsătoria fiind desfăcută, divorțați perd titlul de soț și prin urmare toate avantajele, ce le conferea acest titlu, adică dreptul de succesiune, ce se acorda soțului în viață de (Partea IV, Cap. III, § 17, K) Condica Caragea (inchrisis, usufruct — o parte de copii) și de paragr. 959, 960 și 961 din Cond. Calimach.

In cas de adulter al femeii, paragr. 124 din codul Calimach, dispune că femeia culpabilă se va închide într-o monastire, bărbatul are voie, ne spune paragr. 125, ca în termen de 2 ani să-și reia soția. După expirarea acestui termen, femeea va rămânea în monastire

pentru toată viața. Dispozițiune identică găsim și în vechiul drept francez.

În Codica Caragăea (P. III, cap. XVI, § 42) nici se spune că femeia în cazul cînd ar fi atentat la viața bărbatului, atunci acesta are drept să ia în deplină stăpînire jumătate din zestrea soției, dacă nu aș copil, altmîntrelea numai în usufruct, iar femeea se închide la mînăstire de călugărițe timp de 2 ani. Cînd bărbatul ar fi vinovat de această crimă, atunci el trebuia să întoarcă femeiei întreaga ei zestre precum și o sumă care ar reprezenta $\frac{1}{2}$ din valoarea zestrei, iar bărbatul se închidea de asemenea 2 ani în mînăstire. Pentru caz de adulter al femeii, pravila lui Caragea stabilea numai pedepse pecuniare (§ 43) pentru femeie, complicele ei însă era pedepsit cu surghiun timp de 2 ani (P. V, Cap. X, § 5). Pravila Andronache Donici prevede închiderea în mînăstire numai pentru cazul cînd femeea ar părăsi casa bărbatului, fără motiv temeinic și înțîntind cerere de divorț, îl-ar fi fost respinsă ca neîntemeiată.

Articolul 277 din actualul cod civil român dispune că soții, cărăi se vor despărți, nu vor mai putea să se căsătorească împreună, dispozițiune identică cu aceea a art. 295 din codul civ. fr. În 1816 divorțul a fost desființat în Franța și restabilit tocmai în 1884. Prin această lege se modifică art. 295 și se admite că soții divorțați pot să se recăsătorească, dar că un nou divorț nu mai este admis. În vechile noastre legislații găsim relativ la această chestiune un paragraf în Condica Calimach (paragr. 123): «Dacă despărțiti soții, împăcindu-se, vor voi să se unească iarăși, nu se opresc și se socotesc una și aceiași însotire că și cînd nu ar fi des-

părții». Restricțiunea stabilită de codul civil francez, vechea redacție, precum și de codul român, este împrumutată din opera lui Montesquieu, *de l'esprit des lois*, care a găsit-o în legile mexicane. Montesquieu crede că legea care oprește căsătoria între soții divorțați, consacra ză principiul indisolubilității căsătoriei mai bine de cît legea, care ar permite-o¹⁾). Treilhard în expunerea de motive desvoltă aceiași idee, el zice: «Le divorce ne doit être prononcé que sur la preuve d'une nécessité absolue, et lorsqu'il est bien démontré à la justice que l'union entre les deux époux est impossible: cette impossibilité une fois constatée, la réunion ne pourrait être qu'une occasion nouvelle de scandale. Il importe que les époux soient d'avance pénétrés de toute la gravité de l'action qu'il vont intenter, qu'ils n'ignorent pas que le lien sera rompu sans retour, et qu'ils ne puissent pas regarder l'usage du divorce comme une simple occasion de se soumettre à des épreuves passagères, pour reprendre ensuite la vie commune, quand ils se croiraient suffisamment corrigés»²⁾.

Cu toate acestea, dispozițiunea din vechile noastre legiuiri mi se pare cu mult preferabilă. Și într-adevăr, nu mi se pare admisibil, cel puțin pentru marea majoritate a cazurilor, ca divorțul să se facă din calcul sau din caprițiu. Aproape mai tot-d'auna el intervene atunci cînd soții cred că viața lor comună nu mai e posibilă și în cugetul lor ei cer divorțul pentru tot-d'auna. Dar, dacă mai tîrziu ei recunosc greșelile făcute, se căesc și doresc să se unească din nou, pentru ce legea î-ar opri?

1) *De l'esprit des lois* XVI, 15.

2) Treilhard, *Exposé des motifs*, No. 33 (Locré t. V, p. 311).

Noua căsătorie e în interesul copiilor, în interesul soților, cari probabil aștăzi au avut o puternică iubire unul pentru altul și prin aceasta chiar în interesul societății¹⁾.

In privința bunurilor, dacă divorțul este pronunțat contra femeii, aceasta pierde dota (paragr. 124 codul Calimach) și darurile făcute de bărbat înaintea nunții *donatio ante nuptias* (Cap. II, paragr. 9, c. Caragea), cari revin bărbatului în plină proprietate (Andron. Donici, 30, 16, adăugă «afară numai cind zestrea a fost constituită de un strein sau de tata, cind fiica nu ar fi avut vîrstă legiuitoră, sau în caz de convențiune contrarie), dacă nu așa copil, altminterile numai în usufruct (paragr. 130, cod. Calimach); iar dacă despărțenia e pronunțată contra bărbatului, (Cal. § 131), femeia își va relua dota și darurile dinaintea nunții în plina proprietate, precum și o sumă din averea bărbatului, ce ar reprezenta ca valoare o treime din darurile nuntești, aceasta în cazul cind va avea copil, în cazul fusă cind nu ar fi fost copil din acea însotire, atunci soția avea drept numai la usufruct asupra darurilor nuntești. În același sens glăsuește și Andronake Donici, cap. XXX, § 16. Dispozițiunea aceasta e o fidelă reproducere din legile bizantine. Impăratul Ioan Comneanul dădu o constituție, prin care hotărî ca dota femeii adultere, aparținând primul loc copiilor ei din căsătoria desfăcută, apoi copiilor dintr-o precedență căsătorie și bărbatului, — în casul acesta împărțeala se facea *pro numero virorum*, în părți egale, — în fine, în lipsă de copil, bărbătul ia tot²⁾). Dintr-un document, ce pose-

1) Laurent, *Principes de droit civil* (III édit.), III, p. 332.

2) Coll. IV, nov. 51, cf. Zachariă V. Linghental, op. cit.

dăm de la M. Şuțu, Domnul Munteniei în 1784, vădem că unuia, anume Ioniță Roată, culpabil de adulter, i s'a luat întreaga avere ca pedeapsă. Mai întii s'a scos zestrea soției și darurile dinaintea nuntii, apoi averea s'a împărțit în 3, o treime s'a dat cutiile milelor și 2 treimi copiilor lui. (V. A. Urechiă, Istoria Românilor, I, 378).

O dispoziție mai curioasă e aceea coprinsă în Pravila Vasile Lupu (glava 16, parag. 11, pag. 34). Cind femeea văduvă va avea relaționi trupești mai înainte de a fi trecut un interval de un an de la moartea soțului, *pri-stavă*, adică moștenitorii, pot obține de la judecată ca femeea să-să piardă zestrea, care li se va atribui lor; după trecerea anului de jelire însă, dacă femeea ar avea o conduită ușoară, ea va perde numai donațiunile făcute de bărbat, care în cazul acesta se vor atribui fiscului¹⁾.

In Cartea lui Andr. Donici, 30, 11, ni se spune că dacă femeia se va mărita înainte de a trece anul *jăleniei*, va perde nu numai darurile dinaintea nunței, și ceea ce îi va fi lăsat bărbatul, care se va cuveni copiilor defunctului, pe lîngă aceasta ea va trebui să dea jumătate din averea ei proprie, în cazul cind nu ar fi copil, averea aceasta se va cuveni ruedelor: frate, nepot sau părinți, bunică; în cazul cind nu vor fi nici asemenea rude, averea se va atribui *cutiel obștiei* (vezi și C. Harmenopol, 4, 6).

II. Articolele 302 din c. civ. fr. și 282 c. civ. rom. dispun, că copiii vor fi încredințați soțului, care a obținut divorțul. Legea presupune, că soțul innocent este mai demn de a dirige educaținea copiilor, de căt cel

1) Dispoziție identică e și în Pravila Matei Basarab, glava 215, paragraf. 11.

care a violat datorile conjugale. O astfel de presupunție nu găsim în vechea noastră legislație de către Condica Calimach (paragr. 133). Condica Caragea stabilește în paragr. 7, cap. XVI, că în caz de despărțenie fetele vor fi tot-dă-una încredințate mumei, iar băieții de vor fi mică vor fi lăsați la mumă, iar de vor fi mari, se vor încredința tatălui. Tatăl era dator să îngrijească de hrana copiilor, el trebuia să servească pentru acest scop o pensiune alimentară mumei, dacă însă el va dispune de mijloace foarte restrinse, iar mama ar avea oare-care stare, atunci ea va fi datoare să contribue la întreținerea copiilor în măsura veniturilor sale. Condica Calimach admitea (parag. 134) și, după cum se poate vedea din sentințele anterioare ce posedăm, tribunalele chemate să se pronunțe asupra chestiunilor de despărțenie au admis mai tot-dă-una principiu stabilit de art. 302, al. II civ. fr. și 282 civ. rom.adică, încredința copilului unuia sau altuia din părinți, după interesul și avantajul, ce aceasta prezenta pentru copil.

Divorțul pronunțindu-se nu produce absolut nicăun efect în privința dreptului succesorral ce copilul așa asupra averii părinților precum și asupra dreptului ce există reciproc în profitul tatălui și mumei asupra averii copiilor. Ceva mai mult, o dispoziție comună din codul, Calimach (parag. 124) și c. Caragea (III, 16 § 42 și 43) stabilește că dacă divorțul e pronunțat contra femeiei pentru cauză de adulter, ea își pierde jumătate din zestre și donația unea făcută de bărbat înaintea nunții (donatio ante nuptias), care trec copiilor în nuda proprietate, bărbatul având usufruct asupra lor (parag. 130 Cal.), iar de nu sunt copil, bărbatul va lua totul în plină proprietate

PARAGRAFUL III.

Jurisdicția competentă.

Am văzut, studiind istoria divorțului, că în imperiul bizantin, împăratul Alexis Comneanu printr-o constituție din 1086 acordă episcopilor cunoașterea exclusivă a cauzelor matrimoniale. Pravilele noastre vechi inspirate direct de leguiurile bizantine, au conservat acest principiu. Așa, găsim în pr. Matei Basarab ca și în Vasile Lupu mai multe paragrafe, unde nu se vorbește de județul bisericesc; nu se determină însă cum va fi compus acest tribunal. Judecătorul bisericesc de drept comun era episcopul, de unde numele lui de judecător ordinar, *judex ordinarius*, cum era numit în Occident. Multă vreme el distribuia dreptatea în persoană, asistat de cîțiva asesori, în urmă fiind ocupat prea mult le detine la cîțiva subalterni sarcina de a judeca în numele lui. În Franța constatăm în al XII-lea secol că episcopii încep să distribue justiție printr-un delegat special numit *official*. Aceste tribunale sau *officialités* joacă un mare rol în al XIII-lea și al XIV-lea secol. Competența lor era foarte întinsă¹⁾. Chestiunea, care ne interesează pe noi este de cînd datează consistoriile (tribunale analoage cu les *officialités* din Franța) în biserice orientală și prin urmare și la noi.

Matei Blăstares, un călugăr din al XIV-lea secol, autor al unei cărți asupra dreptului canonici, în interpretarea ce face canonului XX apostolic vorbește de dicasterii

1) Paul Fournier, *Les officialités au moyen âge*, p. 4 și urm.; A. Esmein *Histoire du droit public français*, p. 284 și urm.

saă consistoriil. El zice : Τὸ γοῦν λέγενι καθαιρνίσθαι τὸν κληρικὸς μὴ καραδεχόμενον εἰς δικάστηριον ἢ εἰς ἐνοχὴν δι’ ἀπυρίαν¹⁾ adică să zicem că se caterisește un preot fără să fie admis (spre a se justifica) înaintea dicasteriei saă a consistoriului.

Deci dicasteriile existau în biserică greacă în al XIV-lea secol și probabil că s'a introdus și la noi încă din primele timpuri. Însă nu era nimic regulamentat. Judecător era numai episcopul saă Mitropolitul, care era ajutat în instruirea pricinilor de clericii ce se aflau atașați pe lingă episcopie, și pe care îi vedem numiți în crisoave *cucernicii clericii*. Posedăm numeroase sentințe de divorț de pe la finele veacului al XVIII-lea, de unde se poate vedea modul cum se instruiau aceste pricini și cum erau alcătuite sentințele. Reproducem una dintr'însele în întregime, fiind de alt-fel destul de scurtă :

Dositei, Milosti Boji Archiepiscop i mitropolit al Ungro-Vlahiei.

Înfățișindu-se amândouă părțile și înaintea smereniei noastre, citind și această cercetare ce s'a făcut de *cucernicii clericii*, dovedite fiind faptele și urmările lui cele rele, la care nici înșuși nu putu să tăgădui. Deci, după porunca pravilei, hotărîm ca să fie despărțiti unul de către altul, și pentru zestreia ei, ori cind va da mina lui Tudorache, dator să fie a o împlini pînă la un ban și copilul să rămiie al ei, aceasta scriem. 1794, Aug. 8²⁾.

Cunoaștem o altă sentință din timpul Mitropolitului Grigorie (1783), mult mai bine alcătuită. Femeia Pa-

1) In colecțiunea lui Πάλλη καὶ Πότλη, Σύνταγμα τῶν θείων καὶ οἱρῶν κανόνων, tom. VI, Atena 1852—1859, pag. 27 și 28; vezi și Canonul III al sinodului din Sardica.

2) Ms. Acad. 641, fila 97 verso.

trania făcuse plângere la Mitropolie încă din 1780 că să fie despărțită de soțul ei Radu, pe motiv că e neputincios. Mitropolitul, conform pravilei, l-a dat termen de aşteptare 3 ani. La expirarea acestuia termen, femeia cere din nou divorțul și mitropolitul dispune chemarea ambelor părți. În ziua înfațășării lipsește însă soțul, iar soția afirmă că el a părăsit casa de 3 ani și nu i se mai știe de urmă. I se cer martori pentru a dovedi aceasta, cără fiind ascultați de *cucernicii clericii*, mărturisesc că a căuș cunoscut pe Radu ca neputincios și că e adevărat că a plecat de acasă de 3 ani, Martorii au fost apoi audiați și de Mitropolit sub prestare de jurămînt. Documentul zice apoi: «dovedindu-se astfel acest lucru să căutat pravila la list. 210, glava 217: despartu-se nunta, dacă vor trece 3 ani și nu se va putea bărbatul să se amestece cu muierea lui, etc., căreia poruncă urmând și noi, am despărțit pe Pătrana de bărbatul ei și prin această carte, ce să a dat la mîna ei, l-am dat voie și blagoslovenie să ia alt bărbat cu cununie¹⁾.

Din aceaste sentințe vedem procedura ce se urma în materie de divorț. *Cucernicii clericii* erau însărcinați să examineze diferențele cauze supuse Episcopului și să facă un raport (*anafora*) către Ierarh²⁾. Aceștia în urma raportului dedea sentința care trebuia totdeauna să fie întemeiată pe un text din pravilă (Măteil Basarab pentru Muntenia). Dacă însă nu era

1) Manuscr. Academ. 638 fila 121. Vezi la fila 136 *verso* o altă sentință, de divorț între Mușet Săpunarul și soția sa Ilia, pentru adulter. Ea e dată în contradictor.

2) *Ierarh* sau *clericarh* însemnează șeful unei eparhii, fie el episcop sau mitropolit.

complex lumenat, dacă era puncte asupra cărora există qare-care îndoială, el însărcina pe protopopul județului respectiv să facă o cercetare asupra chestiunel ce nu era lămurită. Un document tot din 8 August 1794, emanând tot din cancelaria mitropoliei din București, ne arată această procedură. Documentul glăsuește astfel :

Înfățișindu-se înaintea noastră amândouă părțile, fiind față și Gh. Bucur Damgiu, mărturia lui Stan, citind și anaforaua *cucernicilor clerici*, măcar că Maria zice, că nu este odihnita pînă nu va face jurămînt numitul Gheorghe. Dar fiind că primii cu sufletul său înaintea noastră, că mărturia îi este dreaptă și că nu are nici un interes, cum și *cucernicul protopop Petre ne arată*, că după porunca noastră mergind la Dumnealui Paharnicul Toma Călinescu de aú întrebăbat pentru această pri-cină și i-a spus etc.¹⁾

Prin urmare vedem că autoritatea judiciară bisericească, competență în materie de divorț, era în vechiu, nostru drept Cleriarhul în eparhia căruia soții își aveau domiciliul. Consistoriile nu aveau de căt un rol secundar, ele serveau, după cum am zis, să examineze afacerea și să supună un raport Ierarhului. Acest lucru il constatăm și în Condica Calimach (paragr. 113 și 114). Pentru prima oară consistoriile aú fost constituite în mod regulat prin Regulamentul Organic²⁾. Pînă aci ele era numai de formă, totul depindea de Ierarhul respectiv; autorul Regulamentului Organic nu puteau lăsa puterea bisericească neînmurită, mai ales cînd ei veneau din-

1) Ma, Academie, 641, fila 96 verso.

2) Erbiceanu în Bis. Ortod. Rom., XXII, p. 481.

tr'o țară, unde biserică era supusă de fapt Statului¹⁾. După Regulamentul Organic, avem pravila bisericească din 1851, care în Cap. II, § 7 și 1, ne vorbește de *dicanicescul consistoriu* ca instanță judecătoarească. Mai departe ni se spune că: «Consistoriul, primind reclamațiile împricinaților cu rezoluția Chiriarhulu Eparhie, va face chemările obicinuite în canonul 27 al Soborului din Cartagena în 2 soroace, după care nevenind pîrîtul va da hotărîre în lipsă». (Cap. II, § 7 și 5).

Ca să stabilim procedura urmată înaintea consistoriilor, posterior acestor reforme, lucrul e ușor, avînd documente suficiente.

Soțul, care voia să ceară desfacerea căsătoriei, trebuia să adreseze o cerere Chiriarhulu respectiv, acesta punea o rezoluțune, prin care trimitea reclamațiunea în cerceitatea consistoriului. Acesta (fiind compus din 3 clerici: 1 președinte și 2 membri) căuta mai întîi să împace soții, ce vroiu să divorțeze. Mai în toate sentințele de divorț din acea epocă găsim consideranțele: «Considerind că toate consiliile judecății n'aă putut reuși întru nimic, ca să poată îndupleca pe numitul (a) la restabilirea căsniciel sale».

Proba faptelor asupra căroror e bazată cererea de divorț, rămîne supusă regulelor de drept comun. Sunt mai multe dispozițuni în vechile noastre legislații particulare acestei instituții. Așa mărturisirea adversarului, care în procesele ordinare constituie proba cea

---

1) Vezi adresa lui Neofit, locotenentul mitropolitan din București către președintul sau guvernatorul rus (1832, Febr. 10) publicată de d. Constantin Erbiceanu, documente inedite privitoare la istoria națională, în Biserica ortodoxă română, an. XVII, p. 481.

mai puternică, nu are mare valoare în materie de divorț într-o legislație, care nu admite separația prin consimțimînt mutual. căci nimic nu ar fi mai ușor soților de cît a ajunge la acest rezultat, dacă mărturisirea adversarului ar avea puterea să silească pe judecător să admită despărțenia. Cap. IV, § 9, 1 din Pravila bisericească din 1851 (I. Bujoreanu I, 715) stabilește o excepție, că, dacă femeea cere divorțul pentru cauza de impotență a bărbatului, și dacă bărbatul recunoaște aceasta, divorțul se admite, — caz prevăzut și de pravila Vasile Lupu.

De cele mai multe ori faptele, pe care se intemeiază cererea de despărțenie, vor trebui să fie dovedite prin martor. Ascultarea martorilor, după dreptul francez, poate să aibă loc în două moduri. În materie de divorț ca și în materie sumară, ea avea loc înaintea tribunalului (243 civ. fr.); în cele-lalte cazuri însă ancheta este făcută de un judecător delegat (art. 255 pr. c. fr.). Acest judecător primește depozitările și face un proces-verbal, care va fi citit în ședință. La noi, în regulă generală, audierea martorilor are loc înaintea tribunalului (art. 185—210 c. pr. civ. și pentru divorț art. 236 c. c.). Care din aceste două sisteme e mai preferabil? Se învinuește cel dintîi că e pagubitor pentru mersul justiției, căci prin obligațiunea, ce are tribunalul de a asculta tot martorii, se perde un timp considerabil. Cel de al doilea procedeu are de asemenea nu neajuns căci nu permite tribunalului să țină socoteală de un element, care are mare importanță pentru a determina valoarea mărturisirilor: atitudinea fiecărui martor, fizionomia sa în momentul depozitării. Cu toate acestea legislatorul francez din 1886 a considerat că, chiar în-

materie de divorț, al doilea procedeū prezintă mai mare avantajiu și a revenit la dreptul comun¹⁾.

După ce am arătat aceste două sisteme, să vedem acum care dintr'însele era urmat în vechile noastre legiuiri. Din sentințele date de consistoriū, putem constata că cel de al doilea procedeū e consacrat de vechea noastră procedură în materie de divorț. Intr'o sentință din 27 Noembrie 1864 vedem: «Considerind că de și acei trei martorî din dovada de la 14 Noembrie 1863 n'aū primit a săvîrși legiuitorul jurămînt, susținînd numai în simplitate arătările Dumnealor, precum se declară prin răspunsul orînduitului membru, registrat la No. 1228 din anul trecut, afară de cei-l-alți doi martorî aî Dumneaei subscrisi în dovada de la 30 Noembrie aceeaș an, cu care s'a îndeplinit procedura»²⁾.

Din acest act, vedem că consistoriul delega unul din membriū săl pentru a procede la audițiunea martorilor. Aceştia mai înainte de a'st face depozițiunea, trebuiau să jure, altmintrelea, adică dacă un martor nu voia să depună jurämînt, el era ascultat numai ca simplu informator.

După regulele de drept comun, atît astă-zî cît și în vechea noastră legislație, rudele nu pot fi martorî. — Legea modernă însă limitează această incapacitate. Așa codul nostru de procedură civilă, în art. 191, dispune, că nu pot fi ascultați ca martorî: rudele în linie dreaptă ale uneia din părți, frați și surorile, unchi și nepoți, afini în acelaș grad. Codul francez e mai îngăduitor de cît al nostru (c. pr. fr., art. 268). În dreptul nostru vechi, principiul era cu mult mai sever:

1) Baudry-Lacantinerie, *Précis de droit civil*, I, pag. 425.

2) Vezî Dosarul de căsnicii ale mitrop. din Buc. No. 296.

«toate rudele și toți oamenii din casele lor» erau incapabili de a servi de martori (Prav. Mat. Bas. glav. 23 și în instrucțiunile ce urmează pravila bisericească din 1851 în Bujoreanu, colecț. de legi vechi și noui, I, pag. 731). — Aceste regule însă nu pot să se aplique în materie de divorț; căci aproape toate faptele pe baza cărora se cere desfacerea căsătoriei nu se pot dovedi de căi prin mărturia oamenilor din casă de oare-ce în cele mai multe cazuri ele său petrecut în locuința soților și dacă nu s-ar permite reclamantului de a se folosi de asemenea mărturii, el nu ar putea fi în stare să facă dovada ce i se cere: *quoniam quae domi geruntur non facile per alienos testes possunt comprobari*. Pravila bisericească din 1851 Cap. IV, § 9, 1, dispune că, în materie de divorț, *rudele vor fi admise ca martori*. — Codul nostru civil (art. 234) ca și cel francez (art. 245) exclude însă și cu drept cuvînt copiii și în general descendenții; căci e într'adevăr neomenos și imoral de a forța pe un copil, care poate are afecțiune egală pentru ambele lui părinți, să vie ca să depue contra unuia din ei.

Articolul 241 din Codul nostru civil ca și art. 259 fr. prevăd că, în cazul cînd despărțenia e cerută pentru motiv de violență, asprime său insulte grele judecătorii au posibilitatea de a nu admite îndată despărțenia; el vor putea autoriza pe femeie de a părăsi domiciliul conjugal în timp de un an, bărbatul fiind dator să serve o pensiune, alimentară în acest interval. — Dacă, după expirarea acestui termen, soții nu se vor împăca, soțul reclamant va putea continua mai departe procedura divorțului. Măsura aceasta o găsim în vechile noastre pravile numai în caz de sodomie. Cind femeea cere despărțirea pentru această

cauză, judecătorul poate permite femeii de a părăsi domiciliul conjugal pentru un anumit interval, fără a pronunța divorțul. (Pravila Vasile Lupu, gl. 19, § 1) Pentru cele-lalte cazuri, obiceiul consacrase aceiaș măsură, după cum se poate constata din documentele ce posedăm¹⁾, această măsură era des întrebuițată de tribunale.

Cererea de divorț, după cum am zis, trebuie să fie adresată mai întii Ierarhului respectiv, care o trimită consistoriului. Acest tribunal, compus din 3 membri deleagă unul dintr'înșii pentru a asculta martoriș și a face un raport, ce era citit în ziua înșașirii. Dacă consistoriul, după ascultarea raportului și a părților, crede că cererea este justificată, el poate admite divorțul imediat, sau poate să dea un termen de încercare. Andronache Donici (Cap. XXX, 16) ne spune că consistoriul poate să întrebuițeze diverse mijloace pentru a face pe soții să se împace. Se întrebuițău diferite pedepse contra soțului vinovat pentru a-l aduce la calea adevărului. De multe ori însă măsurile luate erau un adevărat scandal. La expirarea termenului acordat, dacă soții nu s'aștăpăcat, judecata trebuie să pronunțe divorțul. — Sentința, iscălită de președinte și de cel două membri, era citită părților, care trebuia să o semneze, făcind mențiune că *așa au zis jurnalul*. Sentința dată de dicasterie trebuia să fie întărită de Ierarh. Aproape în toate sentințele consistoriului din București, găsim finală : «Pe baza acestuia ziar, formindu-se cuvenita sentință se va supune la întărire I. Prea Sf. Sale Părintelui Mitropolit».

In contra sentinții date de consistoriu se putea apela la Ierarh, care examinează afacerea singur sau o tri-

¹⁾ Manuscript. Acad. 633, fila 82 *verso*.

mite înaintea consistoriului, pentru a fi judecată din nou. — E de observat, că acelaș consistoriu va fi chemat să judece, căci nu era de cît unul de eparhie.

După legea organică a Curții de Casătie din 1861, (art. 2), sentințele date de Tribunalele bisericicești erau supuse controlului acestei Înalte Curți.

Inainte de a termina acest studiu, trebuie să zicem cîteva cuvinte de divorțul prin consimțimint mutual, *bona gratia*. — Știm, că acest divorț, eliminat din legislația bizantină încă din al IX-lea secol, nu există nicăi în vechiul drept român. Condica Câlimach coprinde cîteva dispoziții penale pentru cazul cînd soții, de comun acord, s'ar despărți fără hotărire judecătoarească. În cazul acesta, ne spune paragraful 136 din citata condică, ambiș soții se vor închide la o mînăstire, iar ceea ce privește averea lor, dacă vor avea copil, aceștia vor avea drept la $\frac{2}{3}$ din averea fie-cărui soț, iar o $\frac{1}{3}$ va lua mînăstirea unde a fost închis soțul; dacă nu aveau copil, ci numai părinți, aceștia luan (dacă nu erau culpabilii pentru această desfacere nelegiuită a căsătoriei) $\frac{1}{3}$ din averea copilului lor, $\frac{1}{3}$ se dădea cutiești milelor și $\frac{1}{3}$ mînăstirile respective; de nu aveau nicăi părinți, $\frac{1}{2}$ din avere se dădea cutiești milelor și $\frac{1}{2}$ mînăstirile (§ 137, 138 și următoarele). Dacă mai înainte de a se inchide la mînăstire, soții ar fi dispuși să restabilească din nou viața comună, nu li se aplică nicăi o pedeapsă; dacă una din părți nu ar vroia să se împace, rămîne singură pedepsită (§ 141). În Condica Caragea se admitea despărțenia, dacă soții, după 3 ani de viețuire împreună nu se potriveau la caracter (III, 16, 6).

* * *

In rezumat deci, vechia noastră legislație admite

divorțul însă numai pentru cauze determinate; iar dreptul muntean și pentru incompatibilitate de moravuri după o încercare de conviețuire de trei ani. Dacă facem o comparație între dreptul roman anterior lui Justinian și vechile noastre legiuiri, constatăm o foarte mare deosebire. La Romană, căsătoria fiind considerată ca un pur contract civil, se putea desface prin voința ambelor părți sau prin voința unuia din soți, fără să fie nevoie de nicăi o judecată. În vechiul nostru drept, de și găsim o definiție brutală, ca cea dată de Condica Caragea: «Nunta este tocîmeala unirii bărbatului cu femeea spre facere de copil» (cap. XVI, § 1), nu putem spune că aceeași concepție ca în dreptul roman există și în dreptul nostru. Căsătoria nu mai este un pur contract civil; prin influența bisericăi ea este o taină, un mister. Legislația bizantină dispune, că divorțul nu va fi considerat de către fiind pronunțat de autoritatea competentă și oprește despărțirea prin consensum mutui.

Am arătat, în prima parte a acestuia studiu, grație căruia complex de circumstanțe divorțul a fost menținut de biserică orientală, pe cind disparea cu desăvîrșire în Occident din al XI-lea secol. Admis în Franța cu punerea în aplicare a Codului civil în 1804, suprimat prin legea din 8 Mai 1816, el nu fu restabilit de către prin legea din 27 Iulie 1884.

Cite lupte, cite puternice sbuciumări!

Pe cind la noi, codul civil din 4 Decembrie 1864 nu face de către să lărgească în citeva puncte această instituție și să schimbe jurisdicția competență. Această legiuire, eminamente laică, ia divorțul din competența tribunalelor bisericicești pentru a îl trece la tribunalele civile. (art. 216 c. c.).

INSTITUȚIA JURĂTORILOR

Maș în toate legislațiunile, fie antice, fie moderne, constatăm că jurămîntul e considerat ca un mijloc de probă; importanța sa însă e maș mare sau maș mică, după cum sistemul juridic e maș mult sau maș puțin perfect.

Jurămîntul aparține la acel fel de probe, pe carl Montesquieu le numește *probe negative*, la care se recurge tot-d'a-una cînd proba pozitivă a faptului e greu de stabilit. Și se poate înțelege foarte ușor, că această greutate e cu atît maș mare, cu cît organizațiunea politică și judiciară e maș imperfectă. Așa, în vechiul drept german, în vechiul drept slav, precum și în vechile noastre legiuiri, jurămîntul joacă un rol cu mult maș important, de cît acela care îl e rezervat în dreptul roman și în legislațiunile moderne¹⁾.

Inainte de a intra în studiul acestei instituții, credem că e necesar de a indica care e concepționarea ce în diferite timpuri s'a avut despre jurămînt, cu alte cuvinte, cum s'ar putea el defini.

---

1) Malpurgis în *Archivio giuridico*, 1875.

Pothier¹⁾, ne spune, că jurămîntul este un act religios, prin care o persoană declară că se supune la răzbunarea lui D-zeu, sau că renunță la misericordia sa, dacă nu va îndeplini ceea ce a promis.

Pentru Cicerone²⁾, jurămîntul este o afirmație morală, o afirmație religioasă.

Concepțiunea lui Cicerone ni se pare cu mult superioară concepțiunei lui Pothier. Pentru Cicerone, jurămîntul este o afirmație morală, sancțiunea sa e în conștiința individuală; pentru Pothier, sancțiunea este în răzbunarea divină. Religiunea lui Pothier e religiunea temerei, aceea a lui Cicerone e religiunea simțului moral, a sentimentului de datorie³⁾.

Trebue însă să constatăm că concepțiunea lui Cicerone tocmai prin faptul că e superioară, că denotă un înalt sentiment de datorie, e foarte rară. La mai toate popoarele, de care vom avea a ne ocupa, vom constata o concepție identică cu aceea pe care o formulează Pothier.

Dacă observăm diversele grade ce putem avea în percepțiunea despre lucruri, vom constata neapărat două: 1) că noi putem să cunoaștem un lucru, putem deci avea în cea privește acel lucru, știință sau cunoștință, *veritas, scientia*; 2) putem avea asupra acelui lucru numai credință, opiniune personală, *credulitas*. Printr'o analiză psihologică, se poate vedea imediat că între a crede și a ști există o mare deosebire. Într'adevăr cind cred ceva despre un lucru, am

1) Pothier, *Traité des obligations*, No. 103.

2) Cicero, *De officiis*, III, 29.

3) Laurent, *Droit civil*, XX, No. 222.

o opiniune personală, întemeiată pe simple presupuneri, și prin urmare susceptibilă de mai multe grade; iar cînd știu ceva despre un lucru, am un adevăr, care nu admite nicăi o clasificare: cine-va știe său nu știe un lucru. Jurămîntul poate deci să fie dat asupra cunoștinței pe care o avem despre un fapt, *jusjurandum veritatis*¹⁾ sau asupra simplei credințe ce avem despre acel fapt *jusjurandum de credulitate*. Se poate dar zice: *aut de veritate aut de credulitate juratur.*

Stim că în dreptul roman există principiul *actori incumbit probatio* și *actore non probante reus absolvitur*, adică reclamantul trebuie să probeze faptele ce împuță adversarulu, și, dacă el nu poate să facă această probă, pîrîtul trebuie să fie achitat.

Aceste principii nu sunt însă cunoscute de vechiul drept german; în această legislație acuzatul trebuia să se justifice, fie prin jurămînt, fie prin judecata lui D-zeu. Proba pozitivă, chiar dacă era cunoscută, era subordonată probei negative.

Întrebuițarea probelor negative era fondată pe principiul dreptului german *facti proprii unusquisque praesumitur melius scire veritatem*²⁾, de unde s'a admis ca o consecință principiul: *Nemo enim tanquam actor ad alienum factum probandum debet admitti*³⁾.

Berthman Holweg⁴⁾ zice că omul liber fiind chemat

1) Astăzi, în general, se admite jurămîntul de *veritate*; cu toate acestea se pot cita cazuri, unde jurămîntul de *credulitate* este admis. Se poate deferi văduvei sau moștenitorilor aceluia care a făcut faptul, pentru dovedirea căruia se deferă jurămîntul (art. 1906 Cod. civ.).

2) Legg. Norm. II. 63, 1.

3) Ibid., 63, 5.

4) *Der Civilprozess des gemeinen Rechts*, IV, p. 36 și urm.

în justiție, nu se simțea satisfăcut dacă adversarul lui nu putea să probeze faptul imputat; el se credea atins în onoarea sa prin această simplă insinuațiune, și considera ca o datorie a sa de a'și proba inocența, luind de martor divinitatea, dar, dacă refuza să facă această probă, era considerat ca culpabil, *culpabilis judicetur*. O asemenea concepție a trebuit să existe și în vechiul drept român. Găsim proba în cuvînt *rău*, derivat din latinescul *reus*, pîrît. Acest cuvînt a luat în limba română un înțeles pejorativ, avînd semnificația ce în franțuzește se dă prin expresiunile *mauvais*, *méchant*, *malhonnête*. Prin singurul fapt că cineva era tradus în justiție, era considerat ca neonest; dar în vechiul nostru drept nu s'a ajuns pînă acolo în cît să se impue pîrîtului, ca în vechiul drept german și slav, obligația de a'și proba inocența sa mai înainte ca reclamantul să'șî fi probat alegațiunile sale. Principiul sănătos și rațional al procedurei romane, că reclamantul trebuie să probeze, era adînc infiltrat în spiritul Românilor, el nu a putut fi modificat prin influența slavă.

Jurămîntul, acest gen de probă, juca un mare rol nu numai în procesele penale, dar încă și în afacerile civile; căci trebuie să observăm că la popoarele cu o civilizație primitivă, toate judecățiile aveau un caracter penal; iar pe de altă parte, dreptul penal avea un caracter de drept privat; condamnația era tot-d'a-una o amendă care servea drept sanctiune și care avea un caracter penal. Această concepție o constatăm în dreptul roman primitiv și în dreptul vechiului german. O puternică dovdă în acest sens e cuvîntul german *Schuld*, care însemnează și datorie și greșală (culpă), precum

și legile germanice, unde se întrebuițează cuvintele *culpabilis judicetur*, vorbind de afaceri pur civile¹⁾.

Noi constatăm deci că la Germani, la Slavi, precum și la un mare număr de popoare, carl nu au depășit încă un oare-care stadiu de civilizație, acuzatul preșind jurămînt că este innocent, trebuie să fie absolvit²⁾. Dar aceasta prezinta un neajuns: acuzatul era în adevăr judecător în propria-î causă și singur judecător, el putea foarte bine să nu spună adevărul. Pentru a înlătura acest inconvenient, se admise instituția conjuratorilor.

După unii autori, această instituție a conjuratorilor ar fi fost introdusă prin influența bisericei. Astfel Mayer³⁾ și Malblanc⁴⁾ cred că la vechi Germani numai prin influența bisericei creștine se introduce jurămîntul care e numit *purgatio canonica* prin opoziție la ordalie, care e desemnată prin numele de *purgatio vulgaris*.

Această conjectură însă ni se pare că nu are absolut nici o bază. În adevăr, jurămîntul a existat în legea Salică, în care nu se vede nici o urmă de creștinism, a existat la vechi Romani, la Greci, etc.; pe de altă parte instituția conjuratorilor se găsește la popoare din Oceania și din Africa⁵⁾, carl nu au fost încă ciștigate la creștinism.

Legile germanice, legile slave și legislațiunile unuia

1) *Malpurgis, loc. cit.*

2) Al. Post, *Grundriss der ethnologischen Jurisprudenz* II, Oldenburg, 1895, p. 495 și urm.

3) Mayer, *Geschichte der Ordalien*, p. 29. Vezî *Malpurgis, loc. cit.*

4) Malblanc, *Doctrina de jurejurando*, p. 459.

5) Post, *loc. cit.*

foarte mare număr de popoare pentru a evita pericolul ce ar fi putut să rezulte din faptul că se lăsa decizunea cauzei jurământului unei singure părți, a cărui cerut ca acest jurământ să fie întărit prin jurământul altor persoane numite în isvoare *conjuratores, sacramentales, consacramentales, aydones, aidi*, la noi *jurători*.

La început acești *conjurători*, acești *jurători*, sunt rude ale acuzatului cărui jură înaintea judecătorului pentru a corabora acuzatului.

Fundamentalul acestei instituții poate fi căutat în starea socială. În adevăr, în societatea fondată pe comunitatea familială, unde legăturile de familie sunt foarte puternice, individul nu poate să comită un act fără ca familia să nu știe, aşa încât tribunalul putea foarte bine să se adreseze la rudele acuzatului pentru a descoperi adevărul; căci ele sunt în stare de a cunoaște cum ruda lor și-a întrebuințat timpul. Si rudele nu pot să ascunză adevărul, căci trebuie să presteze jurământ și ideia religioasă e aşa de puternică încât se preferă sacrificarea unuia membru din familie și salvarea onoarei și proprietății colectivității, căci sperjurul, după credința populară, e pedepsit de divinitate¹⁾.

Maș tîrziu, când ordinea socială se schimbă, când organizarea pe clan și proprietatea familială dispărură mărturisirea rudelor, cu scopul de a proba că cutare persoană nu a comis actul ce îi se impută, perdu rațiunea de a fi; rudele adesea separate printre o mare distanță nu mai puteau fi martori oculari ai acțiunilor membrilor din familie. În aceste condiții, jură-

¹⁾ În acest sens Kovalewski, *Coutume Contemporaine et loi ancienne*, 1893, pag. 440 și urm.

mîntul conjurătorilor suferi oare cărî modificărî. De unde pînă acum ei spuneaă adevărul, ei trebuieă de aci înainte să se mărginească a afirma ceea-ce cunoșteaă, adică buna reputație a acuzatuluă; ei se mărgineauă a afirma că el e incapabil de a nu spune adevărul înaintea tribunaluluă; ei juraă decă că jurămîntul acuzatului e adevărat. Cu alte cuvinte, jurămîntul conjurătorilor s'a transformat dintr'un *juramentum de veritate* într'un *juramentum de credulitate*.

* * *

După această expunere generală a chestiunei, ne propunem a analiza documentele ce posedăm asupra acestei instituții în țara noastră.

Pentru buna înțelegere a subiectului, trebuie să observăm că nu trebuie să se confundă jurătorii cu martorii. Martorii afirmă fapte pe cările cunosc, pe cind jurătorii întăresc numai afirmațiunea părței, care trebuie să presteze jurămîntul. Aceste două mijloace de probă au co-existat în vechia noastră procedură.

Un document foarte vechi, din al XV-lea secol, din timpul lui Ștefan cel mare, ne vorbește de un proces în revindicare de moșie. Reclamantul invocă în sprijinul cererii sale un act de la Domnul Ștefan și Iliaș, fiul lui Alexandru Cel Bun; dar acest act, care se află în depozit la popa rus, arseșe într'un incendiu. Preotul rus trebui să presteze jurămînt asupra autenticității actului și jurămîntul său a fost întărit prin jurămîntul a 6 jurători¹⁾.

---

1) Archiva istorică III, p. 148.

Am văzut cum instituțiunea jurătorilor se poate explica prin organizarea familială și am constatat că la început conjurătorii sunt rude cu partea care face apel la jurământul lor¹⁾. Mai tîrziu, cind organizarea de trib sau de clan a început să se părăsească, conjurătorii nu mai sunt rude cu părțile; ceea-ce constatăm în documentele din țara noastră relativ la această instituție, de asemenea și în dreptul rus, unde nu se cerea ca juratorul să fie rudă cu pîrîtul.

Pentru a fi jurător, trebuie ca cine va să se bucure de o bună reputație; să nu fi fost condamnat ca martor fals. Documentele noastre spun numai că jurătorii trebuie să fie *oameni buni* (des honnêtes gens).

Femeile puteau să joace rolul de jurători. Așa într'un document din al XVII-lea secol, din timpul lui Matei Basarab, ni se vorbește de o judecată între un oare-care Vasile Spătarul și feineia sa Maria. Vasile ceruse divorțul și îl obținuse pe motiv că femeia sa e *rea și neînțeleaptă*²⁾ Jupîneasa Maria, considerindu-se atinsă în onoarea ei, mai ales că bărbatul ei îl cheltuise toată zestrea, cere de la Domn să-i dea *legea făreți ca să se direpteze*. Leon vodă, Domnul de atunci, respinge cererea jupînesei, care însă nu se consideră ca învinsă, ci imediat ce un alt Domn se urcă pe tron, ea se și înfățișă cu cererea ei. Matei Basarab, noul Domn, îl ad-

1) Conjurătorii sunt încă rude și astăzi la Ingusi, Tatari, Cerchezi, Oseti, chiar în dreptul german vechi, conjuratorii trebuiau să fie rude cu acuzatul. Legea salică în adevăr impune ruedelor obligația de a presta jurămînt în profitul acusatului. Lex salica, 43; Luitprand V, 61, p. 220; lex Longobard, în Pertz, Leges IV, 82.

2) Magas. istor. I, pag. 206.

mite plingerea și 'l dă dreptul de a jura cu 12 jupinse, ceea-ce dinsa făcu și ciștigă procesul.

Jurămîntul, care era prestat atît de părți cît și de jurători, era simbolic. Se jura pe cruce sau pe evanghelie, după cum se poate vedea din documentul sus-citat de la Matei Basarab. Intr'un alt document, vedem că jurămîntul se făcea în biserică, pe sfinta Evanghelie (Arhiva istor. III, p. 230).

In cas de contestație de hotare, se presta jurămînt cu capul acoperit de o mică bucată de pămînt. Acest jurămînt numit *cu brazda în cap*¹⁾, îl constatăm la noi în mai multe documente din al XV-lea secol mai ales. Exact acelaș simbolism găsim la Slavî, după cumne spune D. Kovalewski²⁾, și la Romanî în procedura acțiunilor legei, *per legis actionem*. a existat de asemenea, la Germanî, etc. In general putem spune că acest simbolism îl constatăm la mai toate popoarele într'o anumită fază de civilizație.

Noi am văzut că sunt mai multe diferențe între instituția martorilor și aceea a jurătorilor. Pe lingă acestea, mai trebuie adăugată una care e caracteristică. Pe cind, în ce privește martori, numărul lor poate varia indefinitely, căci or-ce persoană, care are cunoștință de un fapt, poate fi chemată să mărturisească înaintea judecătorului; la jurători, numărul este determinat de lege după gravitatea afacerii. Așa, pentru afacerile de mică

1) *Arhiva istor. a Rom. I*, No. 26, pag. 21. Doc. e din anul 1642. Un important și curios document e publicat de Gr. Tocilescu, *Despre legat în dreptul roman și român* (teză) 75, p. XXV.

2) *Coutume contemporaine et loi ancienne*, (Droit coutumier ossetien), Paris, 1893, pag. 426.

importanță trebuie 6 jurători, dacă interesele în joc sunt mai mari, se cer 12, sau multiplii 24 și 38. Se observă deci o mare predilecție pentru cifra 12, fapt ce constatăm nu numai la noi, dar și la Slav și la Germani și care poate să explice prin influența creștinismului: s'a cătat a se imita cei 12 apostoli.

O chestie importantă ar fi să stim cum se desfășura procedura. Din documentele ce posedăm, constatăm că reclamantul trebuia să facă proba alegațiunel sale. În vechiul drept slav și german, am văzut că din contra, pîrîtul trebuia să și probeze inocența. La Români, principiul rațional al procedurei romane *actore non probante, reus absolvitur* a fost aplicat și în instituțiunea noastră. Reclamantul, adică acel care prețindea că un drept cei aparținea a fost nesocotit de adversarul său, trebuia să facă proba dreptului său și această probă o facea preînd jurămîntul cu jurători. Acest fapt poate fi constatat într'un foarte mare număr de documente. Putem cita, între altele, un act de la finele secolului XV-lea, din timpul lui Vlad Țepeș¹⁾. Un boer, Petre, revendică o moșie de la Monastirea Tismana. Pentru a proba dreptatea alegațiunel sale, el depune jurămînt cu 12 jurători și cîștiigă procesul; dar călugărul ceru să presteze jurămînt cu 24 jurători și triumfa de adversarul său.

Cite odată judecătorul deferează jurămîntul chiar pîrîtului, dacă i se pare că nu are dreptate. Așa într'un document nedatat și care probabil e din al

1) *Arh. istorică rom. I*, p. 66. Vezî de asemenea documentul publică de D. Tocilescu în studiu său *Juriul la Romană*, tipărit în *Foaia Societății Romanismului*, 1870, p. 468.

XVII-lea secol, se vorbește de un proces în revendicare între monastirea Secul și mai mulți proprietari din Baloșești. Acești din urmă dețineau fără cauză o parte din moșie aparținând monastirei. După cererea superio-rului monastirei, Domnul deleagă pe vornicul Cârlig și pe Constantin Arapul pentru a examina și judeca afacerea. Aceștia, după audițiunea martorilor, dau ordin pîrîșilor de a presta jurămînt cu 12 jurători, ceea-ce el nu putură face și perdură procesul¹⁾.

Acest act este important și prin aceea că ne arată că un oare-care termen era fixat părței care trebuia să presteze jurămînt pentru a și putea căuta jurătorii. Dacă, la expirațiunea termenului, partea nu putea să presteze jurămîntul cerut, perdea procesul. Acest termen este în actul nostru de 4 zile. În acest sens, se mai pot cita multe documente: unul²⁾ din vremea lui Matei Basarab (anul 1830), altul³⁾ din timpul lui Mircea Vodă.

Din toate documentele citate, se vede că, dacă se presta jurămîntul cu numărul cerut de jurători, se ciștiga procesul. Dar, dacă cea-l-altă parte nu era mulțumită de judecată, putea să apeleze cerind să jure cu un număr îndoit de jurători. Astfel, dacă adversarul a jurat cu 12, el va putea să presteze jurămînt cu 24 jurători și dacă poate să o facă în termenul prescris, ciștiga procesul.

Cine trebuia să numească jurătorii?

Majoritatea documentelor ce posedăm asupra acestel-

1) *Arhiva istor. a Rom. I*, p. 47.

2) *Arh ist III*, p. 147.

3) Tocilescu, loc. cit. p. 464.

instituționi", ne arată că jurătorii sunt numiți de partea care trebuie să presteze jurământul. Astfel, dintr-un document citat, se vede că părâtul, căruia judecătorul "a diferise jurământul, nu a putut reuși să găsească numărul cerut de jurători.

Cite o dată, jurătorii sunt numiți de Domn, *dați pe ravașe domnești*, ne spun documentele. Astfel se vede în documentul citat din timpul lui Matei Basarab, unde ni se vorbește de procesul intentat de jupineasa Maria contra soțului său, și unde 12 jupinease cără sint date ca să jure împreună cu dinsa, sunt numite de Domn. Se poate cita de asemenea un document¹⁾ din 1571, de unde se poate vedea că jurătorii erau uneori numiți de Domn.

Din documente observăm că jurătorii trebuiau să fie de aceeași condiție socială ca și părțile. Dacă era un proces între doi boeri, jurătorii trebuiau să fie boeri. Mai mult încă, dacă numai una din părți era nobilă, jurătorii trebuiau totuși să fie boeri. Toate documentele ce posedăm sunt în acest sens²⁾. Dacă acel ce trebuia să depue jurământul era preot, și juratorii lui trebuiau să fie de aceeași condiție³⁾; dacă era o femeie, atunci jurământul său trebuia să fie întărit de femei⁴⁾. Țăranii răzeșii, trebuiau să producă jurătorii țărańii, după cum se poate din documentul citat, unde se vorbește de procesul dintre răzeșii din Baloșești și monastirea Secul.

1) Tocilescu, ibid., p. 467.

2) Arh. istor., I, p. 66. Vez și Tocilescu, loc. cit., p. 468.

3) Cronicul lui Andreas Heyges apud Hasdeu, Arh istor., p. 149. Vez și p. 148.

4) Magasinul istoric, I, p. 206.

Cu toate acestea, trebuie să observăm că boerii se bucurați de o mare considerație, prin urmare jurământul lor dedea o mai mare valoare afirmațiunile părții, și pentru aceea vedem în mai multe documente, unde nu se vorbește de procese între persoane care nu fac parte din clasa boerească, și care cu toate acestea iați juratorii dintre boerii. În acest sens, se poate cîta un document, unde se vorbește de un proces între monastirea Tismana și satul Răguli. Călugării au luat ca juratorii 12 boerii și au cîștigat procesul; țărani au făcut apel, și din dind jurămînt cu 24 boerii, au triumfat în pretenția lor¹⁾. Într'un alt hrisov din anul 1681, se vede un proces între răzeșii din satul Strîmba și monastirea Govora. Răzeșii jură cu 12 țărani și cîștigă procesul. Starețul monastirei nu se consideră însă învinz, face apel, jură cu 24 boerii și cîștigă prin urmare procesul²⁾.

Să presupunem că într'un proces un număr cerut de juratorii au depus jurământul și au făcut prin aceasta să triuñfeze partea care se sprijinea pe jurământul lor. Dar adversarul face apel, și cu un număr îndoit de juratorii, prestează jurământul cerut. De sigur, el va triuñfa de adversarul său. Dar, în această afacere, un jurămînt a fost fals. E presumat fals jurământul primilor juratorii și ca atare e pedepsit. Noi vedem din mai multe documente de prin al XVI-lea și al XVII-lea secol, că mai

---

1) Tocilescu, loc. cit., p. 469.

2) Cipariu, *Arhiva pentru istorie și filologie*, 1867, p. 78.

mulți jurători aū fost «globiți de le-am luat, Domnia-me, cîte 6 boī, precum este legea, pentru că aū jurat strîmb»¹⁾.

* * *

Cum se poate explica această grosolană și curioasă instituție juridică, care a existat aproape pretutindeni în Europa medievală, și pe care o găsim chiar astăzi încă la un foarte mare număr de popoare, carl nu aū depășit încă un oare-care stadiu al civilizației?

Am zis deja că origina sa trebue căutată în comunitatea familială. În această fază, familia întreagă e solidară cu fiecare membru ce o compune. Pe de altă parte, viața în comun face ca întreagă familie să cunoască toate faptele fiecărui membru al ei. Așa încît judecătorul se putea adresa mai întîi ruedelor acuzatului, carl trebuiau să jure că el nu e culpabil. Garanția, că el nu aū jurat strîmb, era frica de pedeapsa divină: Credința religioasă și frica de divinitate fiind mult mai puternice la omul puțin civilisat.

Mał tirziu, cu dispariținea comunității familiale, judecătorul nu mał putu să se mał adreseze exclusiv la rude, căci de multe ori cine-va putea trăi izolat de ař săl. El trebui să ceară acest jurămînt de la vecinii (megieș) și de la oameni din aceeași clasă ca și acuzatul. În prima perioadă însă, când comunitatea de familie exista, familia întreagă cunoscînd toate actele fiecărui membru, jurămîntul ce rudele depuneau în caz de proces, era un jurămînt *de veritate*. Prin faptul însu-și că jurau, el afirmau în deplină cunoștință, că

---

1) Tocilescu, ibid., p 47.

ruda lor a făcut său nu a făcut culare fapt. Cind însă comunitatea dispare și când judecătorul se vede nevoit a se adresa pentru jurămînt la vecinl și oamenl din aceeași clasă cu partea, jurämîntul acestora e modificat. El nu puteau afirma culpabilitatea sau inocența unuł individ, căci nu puteau cunoaște toate acțiunile sale; el cunoștea însă moralitatea lui, puteau deci afirma că el cred său nu că cutare individ a putut său nu comite un anumit fapt, el atestaū deci numai onorabilitatea, dedeaū un fel de certificat de moralitate, un *juramentum credulitatis*¹⁾.

Cine-va, studiind această curioasă instituție, de sigur își va pune întrebarea: cum se poate explica această concepție aşa de curiosă, și pentru ce nu se recurgea la martorl pentru a proba existența unuł fapt?

Proba cu martorl, de și ca concepție e fără simplă, nu a putut să existe la începutul societăților care nu erau destul de bine organizate. Ca cine-va să vie să depue ca martor, trebuie să fie sigur că Statul îi oferă siguranță și protecția drepturilor sale. Si prin urmare, cind Statul e slab, cind indiviził trebuie singuri să se gîndească la apărarea lor, constituindu-se în grupuri naturale și artificiale pentru acest scop, întrebuițarea probei cu martorl devine foarte dificilă, dacă nu imposibilă. Într'o astfel de societate, omul nepuțind trăi singur, avînd nevoie pentru a putea rezista de a trăi în grupuri, el nu va putea mărturisi contra unuł individ din alt grup, prin teama de resbunare din partea

---

1) Kovalewski, *op. cit.*, p. 440 și urm.

acuzatului și a familiei sale. Într'un asemenea mediu, sistemul jurământului purgatoriu și al conjurătorilor va produce mai bune rezultate de cît proba cu martor¹⁾. Și am văzut că garanția că jurătorii nu vor jura strîmb era frica de divinitate, teama de a nu săvîrși un parjur în urma căruia întregul trib să fie pedepsit de divinitate.

La noi însă, instituția martorilor exista în același timp cu aceea a conjurătorilor. Și, după cum se poate vedea, se recurgea la jurători atunci cînd nu se putea face proba cu martor, cînd acea probă era imposibilă, dar de multe ori, cu toate că s'ar fi putut foarte bine recurge la proba cu martor, se preferau jurătorii (Vezî *Arh. I*, p. 47).

După cele ce am spus, ni se pare că se poate susține că instituția jurătorilor ne vine prin influență Slavilor. În adevăr, Slavii, încă din al V-lea și al VI-lea secol, au început să locuiască țările noastre, și de atunci noi am avut continue relații cu dinșii. La Nord, la Est, la Sud, noi eram înconjurați de mase de Slavi, și noi știm că toate ramurile slave cunoșteau această instituție. Așa, pentru Slavii de Sud putem cita pravila lui Stefan Dušan, în care instituția conjurătorilor juca un foarte mare rol. Statutele croate și dalmate vorbesc de asemenea de această procedură. Așa, statutul din Vinadol și cel din Politza²⁾. Instituția jurătorilor a existat și în vechiul drept polon. Așa, în cel mai vechi monument din dreptul polon, o mică pra-

1) Esmein *Histoire du droit public français* p. 93; Kovalewski, op. cit., p. 471 și urm.

2) Vezî Darest, *Etude historique du droit*, Paris. 1889, p. 225.

vilă cu 29 articole, din al XIII-lea secol, conservată la biblioteca din Elbing și publicată în 1869 de Volkman¹⁾, se poate vedea că în foarte multe procese se recurgea la conjurator. Instituția noastră e cunoscută și în vechiul drept rus²⁾, precum și în legislația muntene-greană.

D. Hasdeu³⁾ susține însă că această instituție ne vine direct din dreptul roman. D-să vede în acești jurători niște simpli jurați, chemați să se pronunțe asupra unuī fapt. D. Tocilescu, care susținuse aceeași opiniune în studiul său *asupra juriului la Români*⁴⁾, a revenit asupra acestel păreri, văzind în jurători o instituție asemănatoare cu aceea a *conjurătorilor germani*⁵⁾.

Nu putem admite opiniunea susținută de ilustrul filolog, căci e contrarie spiritului dreptului roman. În adevăr, în dreptul roman știm că procedura se dividea în două, înaintea magistratului, *in jure*, și înaintea judecătorului, *in judicio*. *Munus judicandi* era acordat său unuī judecător unic, *unus judex*, sau, într'unele casuri, la recuperator, adică la mai mulți judecători, dar aceștia trebuiau să cunoască bine afacerea, să o examineze în fond și să dea sentință. Cea ce nu vedem de loc în documentele noastre pentru jurători. Rolarile judecătorului roman și ale jurătorului din vechiul drept al nostru, sunt cu totul deosebite.

1) *Das älteste geschriebene polinsche Rechtsdenkmal, Elbing und Stetin, 1869.*

2) Kovalewski, *Coutume contemporaine et loi ancienne.*

3) *Arhiva istorică a României*, III.

4) *Foaia Soc. Românismului*, I, 1870, p. 463.

5) Idem, anul II,

Nu putem admite de asemenea opiniunea emisă de savantul profesor, D. Al. Xenopol, care vede într'o instituție analoagă cu juriul roman, o transformație a instituțiunii conjuratorilor¹⁾.

In adevăr, mai multe documente ne arată că prințul sau chiar Banul Craiovei dedea mai multor persoane misiunea de a tranșa o contestație, un proces. Așa, într'un document de la finele secolului al XVI-lea (1591), vedem că Raz Giurgi, vel Ban de Craiova, da la 12 persoane, pe care le numește în document, misiunea de a tranșa un proces în revendicație, care există între un oare-care Moldoveanul și un altul Stănilă. Actul zice că aceste persoane însărcinate de a judeca trebuesc să studieze cu atenție toate piesele produse de părți și să dea apoi sentință²⁾.

Un alt document, cu două ani posterior (1593), ne vorbește de asemenea de un proces în revendicare. Domnul numește pentru fiecare din părți cîte 3 proprietari vecinî, cari trebuiau să judece după conștiința lor³⁾.

D. Xenopol crede că instituția aceasta, — care consistă în a trimite afacerea pentru a fi judecată înaintea mai multor persoane, fie alese de părți, fie numite de Domn sau de funcționarii lui, — derivă din instituția jurătorilor: «căci, zice Domnia-Sa, fiind că Domnul nu hotără altfel pricina decît cum jurați jurători, se putea spune că această hotărîre era dată

1) A. D. Xenopol, *Istoria Românilor*, IV, p. 143 și urm.

2) Tocilescu loc. cit. p. 466.

3) *Foaia Soc. Românismului*, II, p. 33.

chiar de el; că el judeca și pricina». Plecind de la această idee, evoluția instituțiunii a fost de a se transforma în instituția juriului.

Ne înscriem cu toate acestea contra opiniunii susținute de savantul profesor de la Universitatea din Iași și aceasta pentru argumentele următoare :

a) Instituția jurătorilor este un mijloc de probă; cea-l-altă, instituția juriului, astfel cum am arăta-o, este o adevărată instanță, care ne reamintește pe *judex* și pe recuperatorii din procedura formulără română.

b) Documentele ce posedăm asupra acestei instituții nu sunt numeroase. Cele mai multe sunt de la finele secolului al XVI-lea. Și noi știm că instituția jurătorilor există și anterior și posterior acestei epoci din numeroasele documente ce posedăm asupră-l. Așa că nu vedem cum s-ar fi putut opera asemenea transformări.

Instituțiunile acestea au putut foarte bine coexista, după cum s'a întîmplat la foarte multe popoare, unde constatăm această judecată arbitrală, fără să fie nevoie de a admite această transformare.

Am zis deja că instituția aceasta a juriului se apropie de instituția similară română. Într'adevăr, părțile se prezinta înaintea Domnului sau a funcționarilor săi, ca la Romanii înaintea magistratului. Acestea nu hotărăște, ci trimit numai părțile pentru a fi judecate fie înaintea unuia *judex unus*, fie înaintea mai multora (*recuperatores*) însărcinați de a studia afacerea și de a da sentință.

Să fie oare o reminiscență română această institu-

țiune, ce constatăm la noi la sfîrșitul veacului al XVI-lea?

Nu putem să afirmăm, căci găsim o asemenea instituție și la Slaviile de Sud, unde sarcina de a pronunța sentința era încredințată cîte-o dată, mai ales în procesele relative la proprietate, mai multor vecinilor¹⁾.

---

1) **Asupra instituției juratorilor**, vezi și studiul d-lui A. Dumitrescu din *Convorbiri literare*, 1899.

DREPTUL DE PROTIMIS

IN VECHIUL DREPT ROMÂN

Una din problemele cele mai bine studiate în timpurile din urmă, este de sigur istoria proprietății fonciare. Lucrările capitale au pus deja în evidență în mod strălucit fazele succesiive ale relațiunilor omului cu pământul¹⁾). În studiul de față, noi nu vom să tratăm acăstă chestiune: obiectul nostru e mult mai mărginit. Vrem să studiem o instituție, ce are loc în faza proprietății colective și familiale și care era condamnată ca încetul să dispară, atunci cînd pământul a devenit proprietate exclusivă, individuală; vrem să vorbim adică despre *protimis* din dreptul nostru vechiū, comparîndu-l însă cu instituțiunile juridice din cele-lalte țări.

Pentru a putea face o expunere completă, cred că ar fi bine să arătăm în mod cît se poate de sumar, fazele prin care a trecut proprietatea, insistind însă

1) Henry Sumner Maine, *L'ancien droit*, p. 230; *Etudes sur l'Histoire du droit* p. 139; Laveleye, *De la propriété et de ses formes primitives*, 1891, IV édit.; Paul Violet, *Caractère primitif des premières propriétés immobilières*. (Bibl. de l'école de Chartres, 1872, vol. 33, p. 491).

puțin asupra caracterelor ce prezintă proprietatea colectivă și familială.

Proprietatea fonciară ne apare în istorie sub 3 forme principale: 1° comunitatea agrară sau proprietatea colectivă, 2° proprietatea familială și 3° proprietatea individuală.

Proprietatea individuală, adică stăpînirea complectă și esclusivă a unei persoane asupra unui lucru corporal, *plena in re potestas* (Inst. 1, 4, De Usufr., 4), de sigur că nu e concepută de populațiunile care duc o viață nomadă, care trăesc din vinătoare și din creșterea vitelor. Există în cazul acesta o proprietate a întregului trib asupra teritoriului de vinătoare sau asupra pășunelor prin opozitie la teritoriile, care aparțin la alte triburi. Această *proprietate colectivă* o găsim chiar la societăți dedate la agricultură și ca exemplu se poate cita chiar astăzi comunitatea agricolă rusă, cunoscută sub numele de *mir* și comunitatea agricolă elvețiană numită *Almenden*. În această fază, omul nu caută să-și apropieze pământul, el aparține comunității. Citeodată exploatarea solului se face în comun de întregul trib și atunci fructele se împart după anumite regule; alteori se dă fiecărui familii prin tragere la sorți o porțiune de pământ pentru a o cultiva într'un interval oarecare (3 ani în Rusia), după care pământul iarăș revine tribului¹).

1) Laveleye, *op. cit.* p. 8—42, 119—152; Kovalawsky, *Tableau des origines et de l'évolution de la famille et de la propriété*, p. 163, p. 182; *Nouvelle Revue Historique de droit*, 1891, p. 480; S. Maine, *l'ancien droit* p. 230; *Etudes sur l'histoire du droit*, 1889 p. 139—171; Girard, *Droit romain* p. 249; Cuq, *Institutions juridiques des Romains*, p. 75 și urm.; Letourneau, *Evolution de la propriété*, Paris, 1888.

In acest regim, membrii comunitatii nu au decit un drept de folosinta temporar, personal, inalienabil si intransmisibil.

Niste versuri din Horațiu (Carm. III, 24, 9), importante pentru noi, căci se vorbește despre Schiță și Getii, populațiunii cari au locuit țările noastre, au dat naștere la mari discuțiuni. « Mai bine viețuesc cîmpenii Schiță, ne zice Horațiu, ale căror care transportă locuințele lor cutreerătoare ; mai fericiți sunt Getii, popor cu moravuri rustice. Pentru dînsîi un pămînt nelimitat produce recolte libere și toate darurile Cererei. El nu cultivă acelaș pămînt mai mult de un an, la finele anului un alt lucrător înllocuește pe cel dinaintea lui și-i va urma exemplul.».

Nu cred că se poate explică aceste versuri decit admitînd că aceste populațiunii nu eșiseră încă din faza proprietății colective¹⁾.

Intr'o a doua fază găsim *proprietatea familială*.

1) Savantul profesor d. Gr. Tocilescu, în opera sa *Dacia înainte de Romanii*, p. 733, nu admite acest mod de a vedea. D-za zice: «Tot ceea ce știm despre Daci și țara lor, gradul înaintat de civilizație la care ajunseseră, natura văilor mănoase, care înclină mai mult spre lucrarea pămîntului și așezămintelor stabile, mulțimea orașelor și satelor, agricultura, nu admit lipsa de proprietate. Schimbarea pe fiecare an a pămînturilor nu devinea posibilă». D-za conchide că aceste versuri ale lui Horațiu nu sunt de căi ca multe altele o idealizare a popoarelor necunoscute ale Nordului. Nu putem admite această concluziune, căci chiar de am admite că Daci atinseseră acest grad de civilizație, lucru de alt-fel contestabil, totuși concluziunea nu se impune, căci constatăm acest gen de proprietate la popoare cari atinseseră acelaș grad de civilizație ca și Daci, vechii Germani, precum și la popoare cu mult mai înainte cum Rușii actuali și mai ales Elvețienii. Descripționea poetului mi se pare cu atât mai verosimilă cu căt e în perfect acord cu tot ceea ce știm asupra comunității agrare și în general cu evoluționea proprietății ce se constată la mai toate popoarele.

Ca exemplu putem cita *Zadruga sîrbă*. În această fază se atribue fiecărui șef o porțiune de pămînt, pe care el o va conserva toată viață, și la moarte o va transmite fiilor săi. Șeful familiei nu poate dispune de pămînt în prejudețiul moștenitorilor săi, căci pămîntul aparține familiei; el nu poate deci niciodată să-l vinză, niciodată să-l dea prin donație, or testament. Proprietatea este deci inalienabilă, dar hereditară. Femeile însă sunt excluse de la moștenire, căci prin căsătorie ele ar putea transporta în familia bărbatului dreptul de proprietate atribuit familiei sale de origină¹⁾.

Ultima fază, aceea a proprietății *individuale*, ne apare la finele acestei evoluții. Proprietarul, în fine, poate să dispună de lucrul ce-i aparține în mod exclusiv. El poate să-l dea, să-l vinză.

După acest mic preambul, unde am căutat să schiterez în cîteva vorbe evoluția proprietății, să abordăm chestiunea ce ne-am propus, studierea dreptului de *Protimis* din vechile noastre legiuri.

Maș întîi, să vedem care ar fi definiționea, ce ar conveni maș bine acestei instituții. Dacă comparăm paragrafele respective din Condicele Ipsilante, Caragea și Calimach, credem că definiționea următoare ar fi foarte exactă: *Protimisul este un drept real de preemtivă* (un drept de preferință), care aparține rûdelor și vecinilor unuia vinzător de imobile. Cind cineva deci voește să vîndă un imobil, trebuie maș întîi să ofere lucrul spre cumpărare rûdelor și vecini-

---

1) Boigisič, *De la forms dite Inokrsna de la la famille chez les Serbes et les Croates*, Paris, 1884.

lor să, și, numai după aceea, vînzarea ce va efectua va fi valabilă. Altmintrelea, aceștia pot ataca — într'un anumit termen — vînzarea și revendica imobilul, plătind însă prețul.

Mați înainte de a intra în studiul acestei instituții, cred că e folositor să facem istoricul ei.

Știut este că vechea noastră legislație e întemeiată în mare parte pe Basilicale (Cantemir, Descr. Mold.), pe lîngă care există și legi nescrise, *obiceiul pămîntului*. De unde am luat, sau mai bine zis cum s'a format acest drept de protimis, iată ceea ce ne propunem să arătăm.

In dreptul roman din epoca clasică, nu găsim nimic relativ la acest drept de preemțiune legal. Găsim ce e drept, în Digeste mai multe paragrafe¹⁾, unde ni se spune că vinzătorul poate introduce în contractul de vînzare o clauză prin care cumpărătorul să fie ținut ca, în casul cînd ar vroi să vînză imobilul, să-l ofere mai întîi vinzătorulu. Dreptul de preemțiune ce există în acest cas este numit de Condica Calimach în paragr. 1444 și 1445 *dritul protimisirii din tocmeală*. Nu trebuie să confundăm însă acest drept născut din convențiune cu dreptul de protimis, ce există *tam ratione consanguinitatis quam ratione loci*, în mod legal.

După părerea lui Zachariä von Lingenthal²⁾, această instituție este în legătură cu modul de perceptiune al impozitului fonciar, căci din timpul lui Constantin cel

1) Dig. 45, I, 122, 3 ; Dig. 19, I, 21, 5 ; Dig. 18, I, 75.

2) *Geschichte des griechischen römischen Rechts* (1891), p. 236.

mare se introduse ἐπιβολὴ, adică principiul că toți posessorii de pămînt dintr'o comună sănătate să plătească impozitul și, cind unul nu plătea, răspundeau cel-alții. Să arătăm acum în cîteva cuvinte cum se legitimează această instituție așa de nedreaptă.

Deja sub Trajan, Pliniu ne spune că ar fi vroit să cumpere o moie alăturî de a sa, dar nu a luat-o căci nu poate să o cultive lipsind brațele (Ep. III, 19). Pe lîngă aceasta, siguranța nu era tocmai mare, briganzi și pirați devineau cîte odată foarte îndrăsnești. Așa, Herodianus ne spune¹⁾ că Maternus, un soldat dezertor, în capul unei mari bande de briganzi devastă Spania și Galia. La știrea că Comod a luat măsură de a-l prinde, el trece în Italia cu gîndul de a omori pe împărat. Întreprinderea sa fu însă zădărnicită, Maternus fu prins și omorât. Dio Cassius ne povestește²⁾, că sub Septimiu Sever un oare-care Cladius pustia Palestina și Siria.

Cu timpul, nesiguranța de sigur nu face decît să crească, incursiunile perpetue descuragează pe agricultori. În 410 avem celebra invasiune a lui Alaric, care, după ce coprinde Roma, devastează cele mai multe provincii din Italia. În 427, contele Bonifaciu chemă pe Vandali în Africa. Aceștia, odată instalati în această fertilă provincie, își formează o flotă cu care jefuesc coastele Italiei. În 422, încep Hunii lungul lor șir de pustiuri, vin apoi Ostrogoți etc. Din toate acestea exemple se poate vedea cît de dese erau aceste incursiuni.

---

1) Herodiani libri octo Leipzig 1883 p. 21 edit., Mendelssohn.

2) Dio Cass 25, 2.

In toate părțile nu se vedeaă decit ruine, foametea bîntuia aproape continuă provincile limitrofe ale imperiului.

Impărațiil romană înțeleseră că trebuie pusă o stăvîlă depopulării cîmpilor, căci foarte mulți agricultori nepusind plăti impozitul își părăsiau moșia și veneau la orașe. Însă proprietarii fonciari formau forța imperiului. El întrețineaă, apăraă, plăteaă funcționarii, curtezani, plebea leneșă și turbulentă din marea orașe. Pentru a opri această emigrație a populațiunii agricole, se întrebuiuă mijloace foarte energice. Se introducește *colonatul*, în care colonul devine *adscriptus glebae* și apoī ἐπιβολή¹⁾.

Ca o compensare, zice Zachariä, s'a admis pentru vecin facultatea de a interveni, cînd posesorul vroia să-ștă vîndă moșia unuă terțiu, căci noul posesor nu ar fi administrat poate bine și în or-ce cas era străin de comună. In Cod. Theodos, ediția Gothofred (ad. l. 6 C. Th. 3, I), găsim deja *proximus consortibusque concessum erat ut extraneos ab emptione removerent*²⁾. Nu posedăm însă nici un detaliu asupra acestui drept de preempiție pentru această epocă.

1) Comp. H. Monnier, în *Nouv. Revue hist. de droit*, anul 1892.

2) D. Ion Nădejde, într'un articol-răspuns ce'mi face onoarea a'mi adresa în *Noua Rev. Rom.* vol. II, p. 197, se miră foarte mult cum de am luat cuvîntul *proximus* cu semnificația de vecin, pe cînd el însemnează rudi de sânge. Recomandăm mai intîi d-lui Nădejde să citească dicționarul de Quicherat precum și cel de Bréal; dacă nu se va convinge, vom adăuga că însușit Zachariä de Lingenthal, cea mai mare autoritate după Heinbach, în materie de drept bizantin, în secolul nostru, admite semnificația dată de noi în opera sa *Istoria dreptului greco-roman*. Aceasta se poate vedea și din constituțiunile posterioare unde în mod foarte deslușit vedem că nu e vorba de rude, ci de vecini. Vezî notele următoare.

Impărații Leon și Antemius în 468 deciseră în mod mai precis, că nică un *extraneus* nu putea dobândi proprietatea imobiliară și că *vicanus*, care ar vroi să alieneze un imobil, nu poate să facă această înstrenare decit în profitul unuia locuitor din comună¹⁾.

Tocmai în 922, Impăratul Roman Lacapeanul dețea celebra novelă περὶ προτιμήσεως, care servi de regulă pentru tot dreptul posterior și care a inspirat legislațunea noastră în cea mai mare parte²⁾.

Novela lui Roman zice, că un proprietar poate vinde imobilul, dar că vecinii îl pot rescumpăra în timp de 6 luni de la cumpărător.

Din această constituțiune, vedem că protimisul există numai ca un drept de vecinătate, pe cind am arătat că în legiuirile noastre vechi el e un drept *tam ratione consanguinitatis quam ratione loci*. Cum s'a făcut această modificare? Vom răspunde la această chestiune prin citeva cuvinte arătând invaziunea și aşezarea elementului slav în împărăția bizantină.

Emigrația Yugo-Slavilor³⁾ începe de timpuriu, dar

1) L. un C. J. 11. 56. *Non licere metrocomiae habitatoribus loca sua ad extraneum transferre.*

2) Constituția aceasta cunoscută sub numele de Sancimus se găsește în *Jus Graeco-romanum* de Zachariä, III, p. 234—241. Novela conține în ediția lui Zacharia un prolog și 3 capitole. Cel dinții are ca obiect dreptul de protimisis. Al II-lea se referă la potentiores, cărora le interzice de a cumpăra bunurile de la humiliores. III se referă la bunurile militariilor. Textul se găsește și în operile lui Cujus p. 1207. În noua bizantină dreptul de protimisis naște: 1) dintr'o communio cu rudenie, 2) communio fără rudenie, 3) simplă vecinătate.

3) Slavii de Sud, sau Yugo-Slavii, la care trebuie să adăugăm pe Slavii de Est (Ruși), se opun la Slavii de Vest: Polabi (din basinul Elbei), Cehi, Moravi, Slovacii, Poloni. Yugo-Slavii sunt: Croați, Sirbi, Bulgarii slavizați, Slavii din Carintia Pypine et Spassovitch, *Histoire des littératures slaves*, trad Denis.

nu fu violentă înaintea secolului al VI-lea. În al VII-lea secol el ocupaă deja Croația, Bosnia, Serbia și Dalmatia. Încetul cu încetul el se coboară în Grecia. Chiar și în Peleponez, sau după cum a fost numit după imperiul latin *Romea* de unde prin metateza Morea, existența în mare număr a Slavilor e incontestabilă. St. Villibald¹⁾ ne spune, între ani 722 — 725, că această provincie era o *terra Sclavinica*. Nu trebuie însă să conchidem că populațiunea greco-romană-tracă a dispărut înaintea curențulu slav. Constatăm însă, că invaziunea slavă e foară numeroasă și că, în ce privește populațiunea rurală, prin al 8—9-lea secol deja, elementul slav era foarte numeros în peninsula balcanică.

Impărații făcură tot posibilul pentru a supune pe Slavii, în cele din urmă chiar reușiră; ci deveniră supuși Imperiului, plătind tribut. Dar nu putură revi să-l îndepărteze de ideile lor juridice. Obiceiurile lor juridice admiteau proprietatea colectivă și familială, inalienabilă, pe cind proprietatea romană era prin esență sa individuală și transmisibilă. La țară, unde acțiunea juridică e mai puțin eficace, obiceiul slav se menținu, însă mai lărziu, prin civilizarea acestor masa de Slavii și dezvoltarea relațiunilor lor comerciale, principiul de inalienabilitate care exista în felul lor de proprietate, a fost socolit ca o piedică prea mare adusă principiului liberei circulațiunii a bunurilor și s'a căutat să se înlăture acest neajuns prin introducerea instituțiunii protomisului care însă sub influența slavă fu întins și în profitul rудelor. Transformarea aceasta a avut loc de sigur înainte de

---

1) *Vita Sancti Villibaldi*, Colect. Boland. Iulie II, p. 504.

al XIII secol, căci Frederic II introducind în Sicilia dreptul de Protimis, îl introduce ca un drept *ratione consanguinitatis et loci*¹⁾.

După ce am arătat istoricul dreptului de protimis în legislațunea bizantină, să începem studiul acestei instituții în vechiul nostru drept.

Intr'un prim paragraf, vom căuta să arătăm cine are drept de a exercita protimisul.

PARAGRAFUL I.

Cine are drept de a exercita protimisul.

Paragraful I titlul *pentru protimisis* din Condica Ipsilante, ne spune, că acest drept aparține mai întâi rудelor ce vor fi părtașă sau devălmași, adică cari vor fi coproprietari al aceluiaș imobil, în al douilea rînd la rudele cele mai apropiate. Condica limitează aci acest drept la ascendenți și descendenți *in infinitum* iar pentru colaterali numai pînă la al 4-lea grad; în al 3 lea rînd vin cei ce vor avea vre-un drept asupra moșiei chiar de nu ar fi rude, cu alte cuvinte coproprietari și cei ce vor avea un drept de servitute personal sau real și în sine «la vecinii și la locuitorii cu cari împreună și plătește birul său, or tot în acel sat or tot în acea mahala». În urma acestora, dreptul de protimis va aparține tuturor proprietarilor, cari se învecinesc cu imobilul. Condica Caragea în paragraf.

---

1) Vito la Mantia, *Consuetudini e leggi su la protimisi in Sicilia dal Secolo XIII al XVII*, (Palermo, 1895).

Frederic II domnește în Sicilia din 1197, iar ca împărat al Germaniei, din 1211 -1250.

7, Cap. II, Partea III, indică în privința dreptului vecinilor, că protimisul aparține mai întâi celor ce se învecinesc în lungul moșii, apoi celor ce se învecinesc în lat și în fine celor ce se învecinesc în vreun colț. Condica Calimah în paragr. 1432 zice că acest drept aparține: 1) rудelor pînă la a 6 spiță, carl sînt și părtașî, 2) rудelor pînă la a 6 spiță, 3) răzașî adică coproprietarii și 4) megieșî adică vecinii.

Enumerațiunile ce toate aceste condice fac, sunt limitative și în mod gradat. Acei cărora li se acordă mai întâi acest drept și un protimis superior celor chemați posterior.

Cind două sau mai mulți însă, carl au de o potrivă cădere, adică un protimis egal, vor vroi să cumpere moșia, o vor împărți între dinși în mod egal, ne spune Condica Caragea (§ 7 f.).

Un important document, relativ la instituțiunea noastră, este un răspuns, din anul 1782, al Divanului Moldovei către ocîrmuirea germană din Bucovina¹⁾: «Cel ce va cădea la datorie, sau pentru altă trebuință va vrea să vîndă moșia sa, are datorie să întrebe întâi pe fiul său, însă de vor fi în vîrstă, asemenea și pe neamur și pe răzaș, și, cind nu vor vroi aceștia să o cumpere, atunci poate să îo vîndă și la străin; iar cind nu va înștiința pe fiul său și pe neamur și pe răzeș, atunci el vor putea, după ce vor afla de vînzare, să tragă în judecată pe or-cine o va cumpăra și și să o rescumpere».

O importantă chestiune ar fi următoarea: Vînzăto-

---

1) Uricarul XI, p. 252 și urm.

rul avea el un drept de protimisire : adică, cind acela care a cumpărat lucrul de la dinsul vroia să-l vînză, trebuia oare să-l ofere spre cumpărare și vechiuluļ vînzător ? Cu alte cuvinte, Primus a vîndut lui Secundus o moșie, Secundus avind nevoie de bană vroește să o alieneze la rîndul lui. Fi-va el obligat să înștiințeze pe Primus și acesta are el un drept de protimisire ? Legiuirea Ipsilante ne răspunde afirmativ la această chestiune, § 13 se exprimă într'adevăr astfel : Cind se va vinde lucru nemîșcător, de nu va avea acel vînzător rude și veciniļ lui nu vor cere protimisire, atunci să se protimisească la acea cumpărare cel dintiļ stăpîn și vînzător al aceluļ lucru și rudele lui cele mai apropiate în termenul legiuitor (de 30 zile sau 4 luni). Cel ce va vroi să vînză, va da deci și acestora de știre.

Există deci, în Condica Ipsilante, un protimis legal în profitul vînzătoruluļ, dispozițiune pe care însă nu o vom mai găsi în Condicele posterioare Caragea și Calimach. În Caragea, nu se pomenește nimic relativ la vînzător. În Condica Calimah însă, se spune că vînzătorul nu va putea ataca vînzarea în virtutea dreptului de protimis, decit numai dacă o clauză din contract îl da acest drept. Am vorbit despre acest caz de protimis numit de vechia legiuire moldoveană protimis din tocmeală și care se deosebește de protimisul ce studiem : 1) prin faptul că e pur convențional, pe cind protimisul nostru e legal (§ 1444, 1445, 1446 Calimach) ; 2) protimisul convențional nu există decit în profitul vînzătoruluļ, pe cind cel legal există mai ales în profitul rudeniilor și vecinilor e un *jus tam ratione consanguinitatis quam ratione loci* ; 3) protimisul

convențional se poate exercita numai cind cumpărătorul imobilului ar vroi să-l vîndă, pe cind cel legal are loc chiar cind el ar vroi să-l conserve; 4) protimisul convențional rezultă dintr-o convenție, pe cind cel legal e pornit din ideia de conservarea bunurilor imobiliare între rude și vecină, persoane între care există o comunitate mai mare de interes.

Condica Ipsilante acordă în fine protimisirea și creditorilor (§ 8), atunci cind toți cei-l'alii au refuzat de a cumpăra imobilul. Acel ce va avea o creață mai mare e protimisit mai înainte. Aceeași dispoziție se vede și în Andronake Donici, titlul *pentru protimisis*, § 1; ea nu se mai găsește însă niciodată în Condica Caragea nici în Calimach.

PARAGRAFUL II.

Măsuri de publicitate pentru a asigura dreptul de protimisis.

Paragraful 2 și 12 titlul *Pentru Protimisis* din Condica Ipsilante, paragr. 8, cap. II, P. III, din Condica Caragea și 1434 din C. Calimach, conțin dispozițiunile, ce au fost luate pentru a asigura dreptul de preemtivitate ce există în profitul ruedelor și al vecinilor.

Condica Ipsilante zice, că acela, care vroește (parag. 12) să vîndă lucru nemîșcător, va trebui să se prezinte la judecătorie, unde va arăta titlurile sale de proprietate. Judecătorul va trebui să constate dacă s'a dat de știre la toți căii au protimisis. Actul de vînzare apoi iscălit de părții, de martori și de judecător se va

trece în condiții cără se vor păstra la Mitropolie și la Episcopie. În parag. 2, se recomandă chiar ca un lucru mai sigur că actul de vînzare să fie întărit de către Domn.

Prin urmare vedem că se iaă măsură de publicitate, ca aceia cără aă protimisis să fie încunoștințaăi de vînzare.

In Condica Caragea, parag. 8, vînzătorul va trebui să îștiințeze pe Marele logofăt de Țara de Sus, de va fi locuind în București, altminteralea pe ispravnicul județulu. El va trebui să indice numele cumpărătorulu, prețul și să arate pe cei cără aă drept de protimisis, pe care apoă marele logofăt îi va îștiința despre vînzare, obligîndu-i să'ști exercite dreptul de protimisire într'un anumit termen.

Condica Ca'imach în parag. 1433 dispune că atunci cind e vorba de o vînzare de moșie, ambele părăi trebuie să se înfățișeze înaintea divanulu judecătoresc arătînd zapisul vînzăre. Divanul ordonă ca, în localitatea unde e situat imobilul, să se facă publicaționă în curs de 6 lună intregă, în toate zilele de tîrg, pentru ca astfel rudeniile și răzeșii să fie îștiința. Dacă în acest interval nu se înfățișează nimenei pentru a rescumpăra moșia, autoritatea locală trimite un raport către Divan, care întărește atunci zapisul de vînzare.

Paragraful 9 din Cond. Ipsilante ne spune că, dacă vînzătorul nu va îștiința pe cel care are protimisis, cumpărătorul însă nefind *conscius /fraudis* și dacă se va exercita dreptul de protimisis, vînzătorul va fi dator să plătească cumpărătorulu *quod interest*, adică o sumă care ar reprezenta prejudeciul suferit de cum-

părător, prin faptul că a cumpărat un imobil, care i-a fost reluat; cumpărare care poate l'a împediat să facă o altă afacere. Pe lingă aceasta, vînzătorul va fi pedeştit de judecător *arbitratus suo*. O asemenea pedeapsă se va da și cumpărătorului cînd va fi *conscius fraudis*. In Condica Caragea (§ 11 Cap. II, P. III), se prevede de asemenea o pedeapsă pentru vînzătorul de imobil sau de țigan, care *va tăinui pe vre-unul din cei cu protimisis*. El trebuia să plătească acestuia o sumă pe bană, reprezentînd a zecea parte din prețul lucrului vîndut. Din cauza redactării acestuia articol se născuse discuționă. Uniș susținea că dreptul aceluia, care exercita dreptul de protimis trebuia să se mărginească numai la a cere de la vînzător a 10-a parte din preț. Alții considerau, și cu drept cuvînt, că era posibilitatea de a răscumpăra imobilul vîndut fără în-deplinirea formalităților prescrise, era chiar de esență dreptului de protimis. Domnul Grigorie Ghica printr'un pitac din anul 1825, Martie 31, admite cel de al doilea sistem. Sub domnia lui Alexandru Ghica acest pitac fu confirmat (anul 1837).

In documentele, ce posedăm de pe la începutul secolului al 17, vedem că, dacă nu se urmează toate aceste formalități, se pomenește totuști că vînzarea s'a făcut cu *știrea rudeniilor și a megiășilor* și actul e semnat de martor. Așa, într'un contract de vînzare din anul 1603 vedem că Irimia Sin Lazar și Odobașa aŭ vîndut parlea ce li se cuvenea din averea răpăsatului Latcu din Itești, cu *știrea tuturor feciorilor și razeșilor*¹⁾. Într'un alt document din 1627 Iunie 21,

1) Uricarul X, p. 71; vezi și documentele de la pag. 72, 73 și 74.

ni se spune că Pană Armașul din Tîrgoviște, și cu toată familia sa, a vîndut partea sa de moșie din Voinești, logofătul Hrizea, cu știrea *tuturor megiașilor și de în sus și de în jos*. Documentul adaugă că cumpărătorul să-și facă și carte domnească de moșie. Urmează apoi semnăturile martorilor¹⁾). Un document din anul 1636, Iunie 29, ne spune: *Și am vîndut ești Stanciul de a mea bună voe și cu știrea a toate rudenii mele și cu știrea tuturor vecinilor mei și de în sus și de în jos*. El e semnat iarăși de numeroși martori²⁾). Un alt contract de vînzare avem din 1627 Iunie 24³⁾.

PARAGRAFUL III.

Intervalul în care se poate exercita protimisul.

După Condica Ipsilante, termenul în care trebuie să se exercite protimisul e de 30 zile pentru *cei ce văd și aud vînzarea* (ne spune paragr. 3), adică cel care se găsește în localitatea unde e situat imobilul și de 4 luni pentru cel-lățit.— Socotindu-se din ziua de cînd așa aflat despre vînzare (§ 6). Acest termen poate să ajungă pînă la 4 ani, cînd cel care are protimis se găsește în afară din țară exercitind o funcțiune publică, sau fiind robit sau surghiunit precum și în profitul minorului de 25 ani, care nu are epitrop.

După Condica Caragea, (paragr. 8 lit. *a* și *b*) Marele Logofăt va încunoscînța pe cel carl așa protimisire și

1) *Archiva istorică a României*, I, No. 129.

2) *Ibidem*, No. 15.

3) *Ibid.* No. 6.

aceștia vor avea un termen de 40 zile de vor fi în țară, de 18 lună, dacă sunt în străinătate, pentru a exercita dreptul de preemțiune.

Condica Calimach acordă un termen de 5 ani, socrifici din ziua publicațiunii, pentru cel ce lipsesc din țară, căci cel-l-alți a ū trebuit să se pronunțe în cursul publicațiunilor.

In tot acest interval, în care dreptul de protimisis se poate exercita, dreptul cumpărătorului există el este proprietar al imobilului cumpărat; însă dreptul său de proprietate este supus la o condițiune rezolutorie, anume la condițiunea că în termenul legiuil o persoană anume determinată de lege va exercita contra lui dreptul de rescumpărare (§ 1435 Calimach, § 8 b Caragea). In casul acesta, dreptul său de proprietate va fi rezolvit și drepturile reale stabilite de dinsul vor fi anulate în virtutea principiului: *Nemo plus juris ad alium transfere potest quam ipse habet*; avind un drept supus la o condițiune resolutorie nu puteam transmite de cit un drept supus la aceiaș condiție: *Resoluto jure dantis, resolvitur jus accipientis*.

Indată ce însă acest termen trece fără ca protimisul să fie exercitat, vinzarea devine perfect valabilă.

Dacă însă se prezintă o persoană, care exercită în termenul orinduit dreptul, ce legea îl acordă, ea va trebui să ofere cumpărătorului prețul, ce acesta a dat pe imobil, fără nică o dobândă, de asemenea nică dinsul nu poate să ceară fructele (§ 4 Ipsil.) Se admite dect un fel de compensațiune. Dacă, acel ce exercita protimisul, contestă cumpărătorului veracitatea prețului indicat în contractul de vinzare, susținind adică că s'a

indicat o sumă superioară celei reale, el va trebui să probeze această alegație și va putea să o facă prin toate mijloacele acordate de dreptul comun ; prin martori, scriso și sau jurămînt (§ I titlul despre Jurămînt Cond. Ipsilante).

Toate cheltuelile, pe care cumpărătorul le va face în îmbunătățiri asupra imobilului în tot intervalul cât e supus la protimisis, nu le mai poate repeta, dacă cineva exercita protimisul (§ 5 Cond. Ipsil; § 8 b Caragea)

PARAGRAFUL IV.

Bunurile supuse la Protimis.

1. Paragr. I, Titlul de Protimisis din Cond. Ips., ne spune : Cind va vroi cineva să vîndă *lucru nemîșcător* să aibă datorie de a scrie întîiu etc.; Codul Caragea zice în § 7 : Cel ce va vinde *lucru nemîșcător* Condica Calimach se exprima astfel : între cel ce aș drit de a rescumpăra *lucruri nemîșcătoare* se protimisesc etc. Acelaș lucru apare de asemenea în mod foarte clar în răspunsul Divanului Moldovei către ocir-muirea germană din Cernăuți. Vedem deci că protimisirea se exercita mai întîi asupra imobilelor.

2. Condica Ipsilante, § 9, titlul *pentru Țigană* ne spune că în caz de vinzare de țigană, rudele vînzătorului aș protimisis. Termenul în care acest protimisis se va exercita va fi pentru cel ce se găsește în aceiaș localitate cu vînzătorul de 30 zile, ca și pentru imobile; pentru cel-l'alți va fi însă de 50 zile, care se vor socoti din momentul vînzării.

Condica Caragea paragr. 10, Cap. II, P. III conține

aceiaș dispozițiune reducind încă termenul de 20 zile de vor fi în București și la 40 de zile vor fi în țară. Rudele cară renunță la protimisis vor trebui să iscă-leasească actul de vînzare. Au protimis însă numai rudele pînă la a patra spîță.

In Arhiva istorică a Rom. găsim mai multe documente unde se vorbește de vînzare de țigană. In Muntenia, robia a fost desființată pentru țigană Statului printr'o lege din 22 Martie 1843, pentru țigană monastirescă prin legea din 13 Februarie 1847, iar robia în general este desființată prin legea din 1856, Februarie 8. In Moldova la anul 1844 s'a votat de către obșteasca adunare o lege¹⁾ prin care se desființează robia pentru

1) Țigani, această populațiune semi-sălbatică stabilită de la Gange la Oceanul Atlantic, străbat de mai bine de 600 ani ținuturile Europei orientale și occidentale și, lucru curios, nici timpul, nici clima, nici exemplul nu a putut săvîrși nici cea mai mică schimbare în moravurile lor. Aceeașă viață salbatică și nomadă duc și astăzi ca și în primele timpuri ale veacelor lor.

O chestiune mult discutată a fost acea a originei lor. Bataillard și Dr. Obedenaru îl credea că de origină medică ca descindând din *Sigini*, populațiune care locuia pe malul Dunării în vremea lui Herodot. Greelman este primul autor care întemeindu-se pe asemănările fizice, pe analogia obiceiurilor și a limbii, a conchis că sunt de origină indică și că au emigrat din țara lor prin anul 1408 cînd a avut loc invaziunea lui Timur Bec. La îmbucătura Indului s'ar fi amestecat cu populațiunea indigenă Zingani. De aci apoi se răspindiră în Europa. Miklosich crede că el așă părăsit India mult mai de vreme, căci și găsim în Creta în 1322 și într'un document de la Mircea Vodă vedem că el se afla de mult în România în anul 1387. Studiind diferențele dialecte țigănești, Miklosich a putut stabili drumul urmat de țigană în migrațiunile lor. Așa el așă locuit mai întîi în Grecia, căci toate dialectele țigănești coprind cuvinte de origină greacă, așă cuvinte masculine terminate su *os* articolele *o* și *i*; după aceea așă trecut prin România, căci toate dialectele țigănești, afară de cel vorbit în Italia, coprind cuvinte de origină română, așă trecut apoi în Ungaria, Polonia, Rusia, Germania, Franța, Spania, Anglia, etc.

Încă din documentul de la Mircea (arh. istor. III, p. 191) vedem că țigană

țiganiș Statului și pentru cel monastirești și se prevede reptața rescumpărare a robilor de la proprietarii particulari¹⁾

3. Înainte de actul de emancipare al Românilor din 1746, datorit lui Constantin Mavrocordat, găsim de asemenea documente unde se vorbește de vînzare de *rumîni* și care, ca și actele în care se vorbește de vînzare de țigană, trebuie să coprindă că vînzarea e făcută de bună voie și cu consimțimîntul ruedelor vîn-

erau la noș în situație de robă. Pentru dinși exista robia romană, din epoca clasică. În vechiul nostru drept vedem reproducîndu-se toate dispozițiunile vechilor legislațiuni, care considerau sclavul ca o mașină vie. Stăpinul era totul pentru rob: familie, patrie, arbitru suveran al "justului" și injustului. Toată virtutes, tot meritul robului era de a se supune orbește la poruncile stăpinului.

De și cuvintul țigan era sinonim cu rob, de și în general toți țigani erau în stare de sclavie, cu toate acestea condițiunea lor varia după cum erau țigani domnești, monastirești sau boerești. Așa țigani domnești duceaú o viață liberă, ei erau tot nomazi. Unii dintr-inși se ocupaú cu strîngerea aurului din nisipul riurilor, aceștia erau numiți *rudari* sau *aurari*. El plăteau dare către Domn 4 dramuri de aur pe an. Ursarii, lingurarii și lăetii erau de asemenea considerați ca domnești.

Tiganii boerești și cel monastirești se numeaú vâträși, căci ei făceau servicii domestic. După Dionisie Fotino, numărul vâträșilor numai în Muntenia era de 20.000 familiî.

Calitatea de rob pentru țigan se dobindea sau prin naștere sau prin contract. Unii țigani, care se bucurau de libertate, se vindeaú de bună-voie ca rob. Principiul că libertatea nu este în comerț nefiind cunoscut în vechiul nostru drept. Vînzări de felul acesta găsim numeroase în secolul trecut. Așa se poate vedea, în *arh. ist.* I, p. 128, un document prin care țiganul Dumitru se vinde cu toate ale sale negustorului Stan pentru 1 cal, 600 banii, 20 ocale fier.

Tiganul se putea libera de stăpin prin carte de slobozenie.

Asupra țiganilor vezi Pott, *Die Zigeuner in Europa und Asien*, opera lui Greelman, *Histoire de la Bohemiens* (trad. în franț. în 1810), M. Cogălniceanu, *Histoire de la Valachie*, I, p. 112 și urm.; vezi și bibliografia dată în *La Grande Encyclopédie*, art. *Bohemien*.

1) Vezi Codrescu, *Uricarul X*, p. 30.

zătoruluļ de sigur din cauză că și aceste vînzărī eraū supuse dreptuluļ de rescumpărare.

Cred că e necesar pentru înțelegerea subiectuluļ de a aruncă o repede privire aaupra situațiuniļ populațiuniļ agricole din țările noastre.

Știm că mare parte din țărânamea noastră era în stare de *vecinătate* sau de *șerbie*, stare analogă cu aceea a colonatuluļ de la finele imperiului roman și acea de *serf* din vechiul drept francez.

Locuitorii agricolii aļ țărilor noastre se pot împărți în 3 clase : 1. *Răzeši moșneni* sau *megieši*, acel cari și-aū păstrat proprietatea și libertatea. 2. *Lăturași, oameni slobozi, poslusnici*, care eraū slobozī numai față de domnie, eraū adică slobozī *de toate slujbele și dăjdiele și de venitul domniei mele*, cum ne spune un document¹⁾ din timpul lui Dan-Vodă, din anul 1424 și un altul din 1627, în timpul domniei lui Miron-Vodă²⁾.

Satele însă care eraū declarate libere astfel eraū supuse unei monastirī sau unui alt așezămînt sau chiar unui particular, cărora le plătea o dare anuală; ei eraū formați de asemenea din coloniști aduși pentru a forma diverse sate numite *Slobozii*, din această caușă. El locuiau pe moșiiile monastirești sau boerești fără însă a fi șerbi. El se numeaū lăturași, adică alăturii cu vecinii.

4. *Veciniļ, clăcași, Rumini* sau *Şerbi* eraū legați de pămînt, *adscripti glebae*. El trebuiau se împlinească ne spune Cantemir (Descr. Mold. 132), cu toată sîrguința

1) *Arh. ist. a Rom.* I, pag. 19.

2) *Idem*, pag. 14.

lucrul boeresc ori cit de greu ar fi el. Erau deci ca și *les serfs* din Franța, *taillables et corvéables à merci*. Boeril, ne spune acelaș autor, nu puteau să vindă pe țăranii de către împreună cu moșia. Cu toate acestea găsim documente care ne arată că, dacă obiceiul pământului era în acest sens, apoi abuzuri se făceau destule. Așa, într'un document din prima jumătate a secolului al XVII-lea, (Arh. istor. I, 24), vedem că Stoica vinde Vornicului Hrizea un rumîn din satul Pietrarii și un rumîn din satul Gemenele, ambii pentru suma de 30 galbeni, dindu-i facultatea că în caz de fugă să și aleagă alti doி. Vinzarea deci în casul acesta se face independent de pămînt. Un alt document din 1683, Dec. 11 (Arh. istor. I, 23), ne arată că, armașul Marco cu știrea fraților și a megișilor vinde vornicului Hrizea o casă de Rumîni cu partea sa de pămînt din satul Gemenele pe preț de 13 galbeni. De astădată vedem că țăranul a fost vindut împreună cu moșia¹⁾.

Calitatea de Rumin se dobîndeau sau prin naștere sau prin contract. Posedăm numeroase acte de acest fel, în care vedem că moșnenii ne mai putină și plăti datoriile, sau pentru alte cauze se vindea că Rumi împreună cu descendența lor. Mai tot-dă-una vedem că ei se vind cu părțile lor de moșie²⁾.

Starea de ruminie încea prin liberare. Avem un document din 1647, Maiu 18, unde Aldea și frații săi

1) Vezi și document. No. 12, 13, 15 din Arh. istor. I.

2) Manuscr. Academ 42 fila 54. Documentul e din anul 1629, Octombrie 15. Vinzarea se face către Dumitru Dudescul Vistier. Un altul Man. Acad. 44 fila 9 din anul 1654, prin care Dan cu feciorii săi se vind Postelnicului Iordake ca rumîni.

ne spune că Gavril Spătarul și-a făcut pomană cu el de *i-a megieșit* (i-a făcut moșneni), *fiindu-i foști Rumini în sat la Bratia*¹⁾.

Starea de rumini putea înceta de asemenea prin paragrafie (prescripție), adică cînd Ruminul fugind de pe moșie, proprietarul nu a putut să-l găsească pentru a-l reduce înainte de expirarea unuî anumit termen, perdea dreptul de a-l mai reduce. În acest sens putem cita un document de la Miron Barnoski Vodă, din anul 1628, Ian. 16²⁾.

În 1746 în Muntenia și în 1749 în Moldova, Constantin Mavrocordat decretează emanciparea țărănilor, decizînd ca să nu mai fie vecină.

PARAGRAFUL V.

Actele juridice cari dau naștere dreptului de protimis

Sînt, după cum am arătat, vînzarea de imobil, de țigan sau de rumîn, atît în cas de vînzare de bună voie, cît și în cas de expropriațiune forțată. Așa, cînd creditorii vor cere scoaterea unuî imobil în vînzare pentru neplata datorilor, vînzarea se va face la licitație sau mezat. Prețul cel mai ridicat, ce va eși, se va arăta acelora, ce aș, protimis și dacă aceștia nu vor vroi să cumpere cu acest preț, vînzarea se va întări de Dom-

1) Man. Acad. 43 fila 98. Vezî și Man. Acad. 58 fila 18, unde Leon Vodă liberează 3 însă de rumini.

2) Arh. ist. a Rom., I, p. 175. După Pravila Mătei Bas. glav. 296, § 18 și Vas. Lupu, titlul *Pentru plugari*, § 18, nimeni nu avea voie să primească pe țărani fugari, sub pedeapsă de amendă către Domnie și despăgubire către proprietarul moșiei, de unde fugise, pe lîngă aceasta era îndatorat să-l restituie.

nie (Cond. Ipsil. pgf. 14, pentru Protimisis). De asemenea, în cas de eșire din indiviziune, cind mai mulți co-proprietari nu se învoesc la împărțeala lucrului, se va procede la licitație și se va urma ca mai sus. După Condica Caragea § 48, Cap. II P. III, la vînzările *cumenzat* nu există drept de protimis. Adjudicatarul devine de îndată proprietar și ordonanța de adjudecare se întărește de Domn. Tocmai din cauza acestui efect, vînzarea aceasta era însotită de o aşa de întinsă publicitate (§ 46), aşa în cît și rudele și vecinii puteau să aibă cunoștință.

Condica Calimach de asemenea nu acorda protimisul la vînzările făcute prin licitație publică (§ 1436). Vezi și Andronache Donici *Pentru Protimis*, § 6.

In chrisovul sobornicesc pentru dani, schimbură, și vînzără și pentru țigană, de la Alexandru Mavrocordat, domnul Moldovei (28 Septembrie 1785), se vorbește mult de protimis¹⁾. În ce privește donațiunile, vedem din acest act că protimisul nu se aplică. Din cauza aceasta însă rezulta o mulțime de abuzuri. Actul ne spune că s'a constatat că o mulțime de oameni din *starea de jos* și săraci, fac donațiuni în favoarea celor puternici și *chivernisiști*, fără să existe între dinși nici o înrudire. Numați în scopul de a ocoli legea protimisulu se vînd proprietăți, ascunzîndu-se vînzarea sub numele de danie. Pentru a pune un capăt acestor vînzără deghizate sub forma de donațiuni, sobornicescul chrisov în art. 1, 2, 3, 4, hotărăște că donațiunile vor

1) Textul acestuui important chrisov e dat de *Uricarul lui Codrescu* tom. II și IV, un rezumat dintr'însul se găsește în marea publicațione a d-lui profesor V. A. Ureche, *Istoria Românilor*, vol. I, p. 226—227 și II, p. 366—367.

și permise numai între rude și între cei de stare de o potrivă. Prin urmare se recurge la măsurile stabilite în legislația bizantină. (Novela lui Roman Lacapeanul a lui Constantin și Ștefan fiul său și a lui Constantin VII), unde, ca să se stăvilească *voracitas potentiorum*, se interzicea orice achizițiune ce ar fi putut să facă unul din clasa acesta zișilor puternici, *potentiores*, de la unul din clasa micilor proprietari, *humiliores*¹).

Din faptele expuse conchidem că protimisul nu se aplică în materie de donații și că nică Alex. Mavrocordat nu a căutat să facă această aplicație. Încă tîrziu, sub regulamentul organic, se practicau aceste vînzărî deghizate sub forma de donații.

După art. 5 și 6 din acelaș chrisov, regulele protimisului se aplică la schimbul de imobile. Aceste schimburi trebuie să fie întărite de Domnie.

Regulile protimisului nu se aplică însă la schimb după condica Caragea (§ 3, cap. III, Pentru schimb P. III), nică după Codul Calimach (cap. XXVI-lea, § 1398—1409).

Condica Ipsilante admite protimisul și în materie de succesiune. De altfel această aplicație o găsim și într'un important document de acelaș principie, anterior codicelui cu 5 ani²). În titlu *pentru trimisie*, paragr. 5, condica dispune ca averea celuil ce

1) G. Testaud, *Des rapports des puissants et des petits propriétaires ruraux dans l'Empire byzantin au X-e siècle*, 1898, pag 92 și urm. Textul Novelei e publicat de Zachariae, *Jus graeco-romanum III*, coll. 3, nov. 5. Cp. și Gfroerer, *Byzantinische Geschichten*, Graz, 1877, III, p. 11 și urmat.

2) Documentul se află la Arhivă, în Condica domnească No. 2, 1775 Noembrie, fila 55. El e publicat și de d. V. A. Ureche, Ist. Rom., I, 79.— Condica Ipsilantea e din Septembrie 1780.

va muri fără să lase copii, se va împărți în 3 părți: o parte pentru sufletul mortului, adică pentru *cutia mielelor*, ce se înființase de curînd¹), o altă pentru soțul supraviețuitor și a treia pentru părinții mortului. La estimăriunea averei va asista și *un om domnesc ce se va orîndui într'adins pentru aceasta*. Atât partea de suflet cît și partea atribuită soțului supraviețuitor, dacă consistă din imobile, erau supuse dreptului de protimis, însă numai în profitul fraților defunctului. Protimisul va putea fi însă esercitat de orice rudă, în cas cind imobilul face parte din categoria de bunuri numite *Căminuri*, «des biens patrimoniaux», din vechiul drept francez, care nu se înstreinează de la neamul de unde s'a tras cel mort, ne zice condica. Vez și Condica Caragea, P. IV, C. III, § 20.

I) Aceasta instituție, *cutia mielelor*, a fost înființată de Alex^{II} Ipsilante în prima sa domnie cu scopul de a veni în ajutorul persoanelor ce merită a primi milă, precum fete de boer în vîrstă de măritat, străini săraci, cucoane văduve și sărace, precum și pentru institutul de orfani. Cu administrația acestei instituții, Ipsilante însărcinase o epitropie compusă din Mitropolit și călăboer Alex. Moruzi, succesorul său, desfășură această epitropie și instituște în locu-i *marea vornicie de cutie*. Acest mare vornic de cutie era *velit*, adică boer de clasa întâia.

Casa acestei instituții era alimentată prin contribuții forțate determinate de Ipsilante în hrisovul de înființare și care după indicația lui Dinonisi Fotino, Istoria generală a Daciei (trad. G. Sion) vol. II, p. 273, se urca la suma anuală de 65000 lei. Pe lingă aceste ori-cine făcea testament trebuia să lase o anumită parte caselor mielelor, dacă nu avea copii o treime, iar dacă avea, trebuia să lase prin testament o porțiune determinată prin hrisovul domnesc. La caz contrarior nu se ținea socoteală de testament întru că cutia mielelor era atinsă. Aceleasi dispoziții existau și în cas de succesiune ab intestat.

După Condica Caragea P. IV, III, 24, numai succesiunea vacanță era atribuită cutiei mielelor. Vez și legiuirea munteană asupra obșteștei epitropi, din timpul Regulamentului Organic, publicată în ediție din 1847 a Regulamentului la pag. 441 și urm.

De multe ori în vechiul nostru drept vedem, că se face o confuziune, se întrebuiștează cuvîntul de protimis acolo unde nu poate fi vorba de acel drept, ci de un altul. Așă găsim buni-oară în Pravila Andronache Donică, Pentru Protimis, § 2, ca fiul are drept din pravile a răscumpără lucrul mamei sale ce s'ar fi vindut de tatăl său al tatălușău dacă va fi fost vin-
dut de mamă. Acelaș lucru îl vedem și în'o adresă a logofeteiei celei mari din Moldova din anul 1823, Febr. 5, către Flechtenmacher, pravilistul Statului. Logofeția întreabă pe pravilist, dacă femeia Paraschiva are dreptul de a exercita protimisul pentru a răscumpără o vie rămasă de la tatăl său și pe care în timpul minorităței ei, o vinđuse mamă-sa. Pravilistul răspunde că, după Condica Impăratului Justinian Cartea 9, titlul 32, § 3, mama nu are drept de a vinde moșia fiicei sale care poate să o reia înapoi fără a da prețul plătit de cumpărător, el adaogă că asemenea dispozițiunile se găsesc și în Basilicale, iar în Condica Calimach, § 1934 prevede că, în asemenea caz, se poate revendica lucrul vinđut al minoruluș timp de 40 de ani. Nu e vorba deci de exercitarea dreptului de protimis, ci de revendică-
țiiune, cumpărarea fiind făcută *a non domino*¹⁾.

1) E curioasă funcționea ei exercită în Moldova la începutul veacului al XIX, Iriște Flechtenmacher. În calitate de pravilist al Statului el era consultat asupra mai tuturor chestiunilor juridice mai importante. În manuscrisul ce astăzi se află în stăpînirea Academiei Române (Ms. 10, fila 101), intitulat *Lexicon Juris civilis* se pot vedea o mulțime de chestiuni judice, care incurcau pe judecători și pe cel de la Logofeția cea mare și pentru care se cerea deslușir pravilistului. Acestea în răspunsul său face tot-d'a-una citațiunile din dreptul roman, din Basilicale precum și din Condica Calimach.

În Muntenia protomisul a fost desființat printr'o lege din 15 Martie 1840, care în art. I dispune: Căderea de protomisis la vînzările de lucruri nemîscătoare și înganii se desființează de acum înapoi. Pentru orașul Brăila el fusese desființat încă din 1836, 1 Mai. În Moldova însă a existat (nu cunosc o lege care să-l fi desființat) pînă la punerea în aplicare a Codului civil.

PARAGRAFUL VI.

Dreptul de vecinătate (*Nachbarrecht*) și *jus hereditarium* (*le droit lignager*) în vechile legislații europene.

Am studiat această instituție a protomisuluîn dreptul bizantin și în vechiul nostru drept. Să vedem acum dacă mai găsim această instituție și la alte popoare.

În vechia legislație germană găsim mai ales dreptul de vecinătate, cunoscut sub numele de *Näherrecht* sau *Nachbarrecht*. Dacă un proprietar și-a vîndut imobilul, vecinii său dreptul într'un anumit termen de a ataca vînzarea și de a relua imobilul, plătind însă prețul cumpărătorului¹⁾.

În legislațunea germană găsim de asemenea dreptul de preempiune în profitul ruedelor, *jus hereditarium, erblossung, droit lignager*. Așa în vechile legislații cum e cea Saxonă, Sachsen-Spiegel oder Sachsische Landrecht²⁾ și cea din Suabia³⁾ vedem că

1) Besselier, System des gemeinen deutschen Privatrechts, 438.

2) Ediția Sachse, Heideleh 1848.

3) Miroir de Souabe, ediția Mantile, 1843.

proprietarul poate vinde imobilul numai cu consumul ruedelor sale. Dacă proprietarul a dispus de imobil fără consumul familiei, vînzarea e considerată ca făcută de un incapabil. Moștenitorul presumptiv al vînzătorului poate intenționa în revendicare în timp de un an și o zi și va relua imobilul fără să restituie prețul. Era deci un fel de inalienabilitate relativă a imobilelor Această stare de lucruri nu putea însă să convie cu înmulțirea relațiunilor comerciale, căci era o împedire prea puternică adusă liberei circulației a bunurilor, de aceea fu înlocuită printr'un simplu drept de preferință. Vînzătorul trebuia să ofere bunul ruedelor sale mai apropriate, sau vînzarea se facea liber, dar rudele aveau un termen în care puteau intenționa revendicarea.

Această din urmă dispoziție se păstra încă în Germania, pe la începutul secolului nostru în Hamburg (Statut, T. 8 art. 3, 4 și în Statutul din Brema art. 54).

In dreptul ungarian de asemenea găsim ambele drepturi, dreptul de vecinătate și dreptul de preemtivitate în prof. ruedelor (*jus hereditarium*) și încă din al XIII-lea secol avem probe de existența acestui drept într-un act din 1263 publicat în *Monumenta Hung. hist. Diplom. t. VIII Pest. 1862, p. 72*¹⁾.

In dreptul danez, o legislație foarte veche, găsim de asemenea instituția noastră. Există în profitul ruedelor vînzătorului un drept de preempție, bazat pe faptul că imobilul e așteptat de moștenitorii cără sint *proximis cognatis heredibusque futuris*. Rudele așa

1) Daresté, *Mémoire sur les anciens monuments du droit de la Hongrie* p. 23 și 28.

un drept la moștenire garantat prin măsura restrictivă ce s'a luat împotriva donațiunilor, cări nu pot avea loc fără consimțimîntul moștenitorilor. Chiar vînzarea e supusă la restricțiuni. Proprietarul care voește să vîndă, un imobil trebuie să-l ofere în 3 zile de audiență la Tribunal rûdelor sale paterne, dacă imobilul e patern, celor materne dacă imobilul e matern, paterna agnatis, materna cognatis offerenda sunt, (C. 34, p. 53). Dacă această ofertă nu a avut loc, moștenitorul așă dreptul de a revendica imobilul în timp de un an și o zi, iar vînzătorul va plăti o amendă. Cristian al V, printr-o lege din anul 1683, păstră această dispoziție numai pentru populația rustică, orășenii avînd deplină libertate în vînzare¹⁾.

In vechiul drept francez, găsim aproape aceiaș dispoziție, le *retrait lignager*²⁾, care a existat numai în *pays de coutumes*, dar chiar în cîteva din provinciile, unde dreptul roman era aplicat cum în Guienne, Provence, Mâconnais.

Acest retrait lignager există în profitul familiei. Întă acestei instituții, ca și a tuturor celor-lalte similiare, e conservarea bunurilor în familie. Pentru a putea cine-va exercita acest drept trebuia: 1) Să fie apt de a succeda, adică, să nu fie bastard, nicăi mort civil, nicăi să fi suferit o condamnație infamantă și al 2) să fie ruda vînzătorului din partea de unde l-a venit imobilul, adică aceeași dispoziție ca și în Codul da-

---

1) Jobbé Duval, *De la condition résolutoire et du retrait lignager*, p. 83.

2) Jobbé-Duval, op. cit. Paul Viollet, *Histoire du droit civil français*, p. 559. Lefebvre, la cursul său de drept cutumiar din 1896—97; vezi și importantele note ale lui Richthofen în Pertz, *Leges V.*

nez : imobilul trebuie conservat în familia de unde provine. Cind sunt 2 persoane cară voesc să exercite acest *retrait* cel mai diligent e preferat. Sunt supuse la această răscumpărare numai bunurile patrimoniale, cară provin din succesiune. Deci, dacă vînzarea avea loc în profitul unuĭ strein, se putea în termen de un an și o zi să se exercite acest retrait lignager, care făcea că imobilul reintra în familie, însă acel care exercită acest drept trebuia să restituie prețul cumpărătorului.

In codul principatului de Muntenegru din 1888 : (trad. de Darest et Rivière, Paris, 1892) găsim la art. 49 : Prioritatea între acei cară aŭ drept la preemtione se determina astfel : Membră fratriei vînzătoruluĭ pînă la a 6 parantelă inclusiv, după aceea proprietarii limi-troși, apoi cei-l-alți locuitorăi satului. Dreptul de protimis vedem că există pînă acum și încă într'un nou Codice Muntenegrean.

La Sirbi, patrimoniul familial e absolut inalienabil la țară, în orașe există proprietatea individuală, însă cu retrait lignager (Cod. Sirb din 1844, art. 670—677). In Rusia proprietatea colectivă există în mare întindere, dar chiar unde găsim proprietate individuală dreptul de răscumpărare este autorisat încă astăzi (Svod. tom. 10, leg. civ., art. 1010—1041).

PARAGRAFUL VII.

Cum se poate explica și care e scopul acestui drept de protimis.

Am văzut că dreptul de protimis, aşa cum a existat în legislația noastră, se poate descompune într'un

drept de vecinătate, analog cu acela ce găsim și în dreptul german, *Näherrecht*, *Nachbarrecht* și care nu e alt-ceva de cît o urmă a proprietății colective¹⁾ și într'un drept de familie, un *jus hereditarium*, analog cu ceea ce găsim în vechiul drept francez și german, *le retrait lignager* pe care îl putem considera ca un vestigiu al proprietății familiare.

La începutul acestui studiu, am arătat în mod sumar teoria evoluționii proprietății fonciare, admisă astăzi în știință ca un adevăr cîștigat în urma constatărilor lui Laveleye și sir Sumner Maine. Voim să ne bazăm pe această teorie pentru a putea găsi explicația instituțiunii noastre.

Știm că proprietatea colectivă este aceea care aparține unui trib, unei comunități, unde individul nu are decît un drept de folosință temporară, nu poate să dispună nicăi prin act între vii, nicăi prin testament. Mi se pare că nu ar fi o teorie prea îndrăsneață aceea, care ar vedea în dreptul de vecinătate o rămășiță a proprietății colective. Zahariä von Lingenthal, după cum am arătat, admite ca o relație de cauză la efect, între instituția fiscală ἐπιβολή și protomisul din legislația bizantină, unde după cum știm există numai ca drept de vecinătate. Mi se pare că ar fi mult mai verosimilă afirmația, că această instituție a existat în stare de obicei juridic popular, mai ales în Orientul imperiului ca o rămășiță sau mai bine zis ca

---

¹⁾ Cum că vechii Germani au cunoscut proprietatea colectivă ne spune Cesar (comm. VI, 22 și Tacit, Germ. 16). În evoluția dreptului de proprietate, el aici păstrat ca un vestigiu acest *Nachbarrecht*, cunoscut pînă aproape în secolul nostru.

o urmă a proprietății colective, ce de sigur că a existat la aceste popoare, după cum de altfel am constatat la Daci și Geti. Impărați romană, introducind noă sarcină fiscale, admiseră ca o compensație, instituție populară. Și, în favoarea acestei teorii, ni se pare că militează și faptul că instituția fiscală ἐπιβολή dispare în al VII-lea secol și cu toate acestea protimisul rămîne, căci el era aşa de bine potrivit cu obiceiurile juridice al Slavilor, care încă de prin al VI-lea secol se aflau în număr aşa de mare în imperiu. Incidentul cu încetul sub influența slavă, dreptul de protimis se întinse și în profitul ruedelor independent de ideia de vecinătate căci pînă atunci, în legislație bizantină el exista numai în profitul ruedelor care erau vecini și în profitul vecinilor, iar rudele, care nu erau vecini, nu aveau nicăi un drept.

Dovezile destul de puternice ne îndrivesc să susținem că alături proprietatea colectivă cît și cea familială așa existat la străbunii noștri. Pentru existența proprietății familiale putem cita codul Caragea (cap. III, sect. IV parag. 17) care ne spune că, atunci când părinții așa fiți și fiice, fișii singurul moștenesc, cît despre fiice, dacă nu așa fost dotate, frații lor trebuie să le înzestreze și să le mărite. Într'un alt loc (parag. 20), aceiași condică, se zice că la succesiunea căminurilor partea bărbătească e preferită și e ținută de a da în banii ceea-ce se cuvine semeilor. Vez și Ipsilante, *Pentru Trimitrie* § 5.

Din aceste pasagi vedem că proprietatea familială a trebuit neapărat să existe la noi. Acestea sunt urme îndepărtate, este adevărat, dar evidente. În adevăr, am văzut,

cind am vorbit de acest gen de proprietate, că un caracter distinctiv e că femeile sunt excluse de la moștenirea pământului, ca nu cum-va astfel să transporte în familia bărbatului dreptul de proprietate atribuit familiei sale de origină. Pe lîngă acestea șeful familiei nu putea dispune de pămînt în prejudețiul moștenitorilor săi, căci pămîntul aparține familiei. Dreptul de protimis tocmai care oprește înstrăinarea fără consumul înainte. Pe lîngă aceasta posedăm documente foarte numeroase, unde se poate vedea că prin al XV, al XVI și al XVII veac multe proprietăți erau în indiviziune între numeroși membri ai unei familii¹⁾. Până în secolul nostru constatăm aşa numitele *cete de moșneni*, care au aşa de mare asemănare cu Zadruga sîrba, moșneni fiind mai în tot-de-una descendenți dintr'un autor comun. Ladislau Pič susține, și cu drept cuvînt, că la țară, la noi, se păstrează obiceiul de a nu ești din indiviziune²⁾.

In ce privește proprietatea colectivă, cred că se poate afirma că a existat la noi. Avem dovezi în proprietatea ce constatăm în ținutul Vrancea, în Cimpulungul atât

1) Așa în Revista pentru ist. arch. și filolog. 1884, p. 702, într'unul din manuscrisele bibliotecelui d-lui Sturdza Miclăușenii, publicate de răposatul episcop Melchisedec, vedem că lui Roman Spătărelui i se dăduse o moșie de mătușa sa Stana, în timpul domniei lui Stefan cel mare (anul 1472). În 1591 numeroși descendenți ai lui Roman posedau pămîntul încă în indiviziune. Lui *Stan Plotun* i s'a dat de către domnii *Iliaș* și *Stefan* un loc pe Sărata în județul Fălticeni prin 1440. Tocmai în 1777 găsim descendenții acestuia boier încă în indiviziune (Ghibănescu, Archiva. soc. sciinț. din Iași No. 4 și 5 din 1890).

2) Ladislau Pič, *Les lois roumaines et leur connexité avec le droit byzantin et slave*, Bucarest 1887.

din Muntenia cît și cel din Bucovina și în Tigheciu. Așa în Cîmpulungul din Muscel proprietatea individuală, există asupra caselor și livezilor de prună, însă locurile de arat și munți ce posedă orașul încă de prin al XIV-lea secol erau stăpînite în comun de locitorii¹⁾. Întocmai ca în vechia Româ, unde fie-care cap de familie avea în proprietate două jugere de pămînt, *haeredium*, ca loc pentru casă și grădină, iar restul teritoriului cetății aparținea în comun tuturor cetățenilor.

De unde luat-ă strămoșii noștri aceste forme de proprietate? De sigur, nu din dreptul roman.²⁾ Cînd coloniștii români au venit în Dacia, el cunoștea ușor proprietatea individuală, *plena in re potestas*.³⁾ Pe cînd Daci, care rămăseseră în țară, nu eșiseră din faza proprietății colective (Vezî pag. 37 și 137). De sigur că în tot timpul dominațiunile romane, proprietatea colectivă își vedea restrîngîndu-se din ce în ce domeniul, pe cînd din contra proprietatea romană, proprietatea individuală devinea tot mai întrebuițată. Ma-rele număr de colonii ce au fost fondate în această

1) Vezî pentru Vrancea, Cîmpulungul din Moldova și Tigheciu, Dem. Cantimîr, Descrierea Moldovei; Uricarul, IV, p. 325; I. Ionescu, Agricultura județului Putna (1870). Pentru Cîmpulungul din Muscel, Aricescu, Istoria Cîmpulungului și V. A. Urechiă, Ist. Rom. III, p. 28; precum și 2 intereseante articole ale d-lui Ion Nădejde, Formarea marei proprietăți la noi, publicate în revista „Literatura și Știința“ vol. I, p. 149 și vol. II p. 29.

2) D-l Hașdeu susține (Archiva istorică a României, III p. 141—145) că protomisul este de origine română; ca le retrai lignager și Nachbarrecht, ce existau în vechiul drept francez și german sănătate din dreptul roman; că noi am fi dat instituțiunea aceasta Slavilor, la cari de altfel nu ar fi existat decât în foarte puține localități.

3) Cuq, Les institutions juridiques des Romains, p. 74—91; Girard, Droit romain, p. 250; Mommsen, Droit public romain, 6, 1, p. 24, n. 3.

provincie și cu ocaziunea cărora Statul împărțea colo-nilor loturi de pămînt în plină proprietate, numeroși locuitori veniți din toate părțile imperiului, probabil cu capitaluri pentru exploatare agricole, miniere sau alte diferite întreprinderi, de sigur că înțelegea să stăpî-nească proprietățile dobândite în mod individual, iar nu ca o proprietate colectivă. Rămăsese numai vechii locuitori al țării care continuau tradiția. Cu retragerea însă a legiunilor romane, sub Aurelian, starea de lucru se schimbă. În anarhia care urmă, mai ales în stînga Dunărei, probabil că instituțiunile savante ale Romanilor nu se mai puteau aplica. E un lucru dovedit că atunci cînd organizarea de Stat e foarte slabă, indivizi caută să se constituie în grupuri, bazate pe rudenia naturală sau artificială, pentru siguranță și protecțiunea drepturilor lor. De aci pînă la a reveni la proprietatea colectivă și familială, nu e de cit un pas, căci comunitatea de interes face de ordinar soliditatea legăturilor dintre oameni.

Prin socolul al VI-lea Slaviei încep să se așeze în masă marți prin țările noastre. Din această epocă au început raporturile între Români și Slavi. — Am văzut că Slavii cunoșteau ambele forme de proprietate, că ei admiteau atât proprietatea colectivă (Slavii de est), cât și pe cea familială (Yugo-Slavii). — Influența slavă, care a fost destul de durabilă, a influențat și instituțiunea proprietăței.

Să cităm, numai *exempli gratia*, faptul că în toate documentele găsim vatra părintească, *bona avititia*, numită *внинъ* (ocină), cuvînt slav, de asemenea cea mai mare parte din termeni care arată starea de in-

diviziune, a cărui origină slavă (Veză *Arh. ist.* 1, 16; Tocilescu, *Rev. p. ist. și arh.* II, p. 209; Pič, *Les lois roumaines*, p. 55).

Prin intermediul Slavilor, el introduce apoi instituțiunea bizantină a protomisului modificată însă, după cum am văzut, prin influența Slavă. — Această instituție, ne apare ca o atenuație a proibițiunii de a aliena, a inalienabilității, ce există mai înainte și care neapărat trebuia să dispară cu înmulțirea relațiunilor comerciale; căci era un obstacol prea puternic adus principiului circulației bunurilor.

Termin acest studiu poate prea lung și arid, reproducind un pasaj din celebra operă a lui Sumner Maine, *l'ancien droit*:

« Mișcarea societăților progresive a fost uniformă sub un raport. În tot timpul cât ea a durat se observă o disoluție gradată a dependenții familiale, înlocuită puțin cîte puțin prin obligațiunile individuale. Familia este înlocuită pretutindeni prin individ, ca unitate socială de care se ocupă dreptul civil. Progresul a fost mai mult sau mai puțin repede și există încă societăți în care, cu toate că nu sunt staționare, se poate observa prin mijlocul studiilor aprofundate decadența vechilor organizații. Dar, ori-care ar fi rapiditatea cu care se efectueză această evoluție, existența ei e incontestabilă și întîrzierile aparente ce a suferit sunt ocasionate prin absorbirea de idei și obiceiuri antice venite printr-o influență străină.»¹⁾.

---

1) Sumner-Maine, *L'ancien droit* (trad. J. Courcelle-Seneuil) p. 160.

PERSONALITATEA MORALĂ A SOCIETĂȚILOR ÎN VECHIUL NOSTRU DREPT

Principiul stabilit în dreptul nostru este că societățile dobândesc personalitatea printr'o lege. Puterea ligiuitoroare este investită la noi cu dreptul de a crea persoane morale. Numai în mod esențional, pentru trebuințele comerциului, art. 78 din Codul comercial stabilește că societățile comerciale sunt persoane morale de drept, din momentul ce s'a sătisfăcut toate cerințele legei.

Nu tot astfel se petreceau lucrurile în vechiul nostru drept.

Știut este că vechiul nostru drept a fost inspirat, în ce privește dreptul scris, de dreptul bizantin, care nu este de cit continuarea ideilor juridice cristalizate în compilațiunile lui Justinian, cu transformările necesitate de nevoile timpului, de nevoile sociale. În ce privește însă dreptul nescris, obiceiul pământului, știm că în cea mai mare parte el este de origină slavă. E necontestabil că influența slavă a fost covîrșitoare la noi în țară, dar nu e mai puțin adevărat că drept-

tul slav a fost influențat de dreptul bizantin. Așa că prin influența slavă se puteau transmite la noi instituțiunile bizantine. Așa s'a petrecut faptul cu instituțiunea protomisului¹⁾.

In epoca romană, știm, din numeroasele inscripțiuni ce posedăm, precum și din mărturisirile autorilor antici, că existau numeroase societăți de natură foarte diferite, astfel erau societăți religioase, altele aveau un scop industrial sau științific, altele erau societăți funerare, adică aveau de scop să dea membrilor lor o înmormântare convenabilă. Obiceiul de a se asocia era deci foarte răspândit în viața romană.

Sub republică, legislația română considera ca licite toate asociațiunile, sub condiții de a avea statute²⁾. Legea celor 12 table sanctiona nu numai societățile care existau deja, dar permitea de a stabili altele noi în aceleași forme³⁾. Partidele politice abuzară de această libertate și asociațiunile devină o armă periculoasă în miinile lor. O lege Julia, din timpul lui Cesar sau August⁴⁾, nu lăsa să subsiste de căt o parte din vechile asociațiuni, corporațiunile de lucrători, colegiile de preoți, societățile de publican; iar căt pentru societățile cele-lalte, principiul fu răsturnat. În loc de libertatea care exista mai înainte, nicăi un colegiu sau societate nu putea să existe de căt dacă a primit autorizarea prealabilă a Senatului sau a Im-

1) Vezi articolul meu din *Nouvelle revue historique de droit*, 1889, No. 2.

2) Paul Fr. Girard, *Manuel élément de droit romain*, ediția I, pag. 227-

3) Lex XII, tab. 8, 27.

4) Suetoniu, *Caes.* 42; *Oct.*, 34.

păratulu¹⁾). Pentru unele asociațiuni privilegiate, autorizația este generală și se aplică la toate societățile de acelaș fel cară s-ar naște în viitor. Așa era cu colegiile funerare²⁾. Statul, cind acorda *jus coeundi* sau dreptul de a se aduna, dedea în acelaș timp și *jus corpus habendi*, adică dreptul de a avea un patrimoniu distinct de al asociațiilor, cu alte cuvinte personalitatea civilă³⁾.

Aceste două drepturi se confundă. Oră ce asociațiune care are *jus coeundi*, este considerată ca o persoană civilă.

In rezumat dar, în dreptul roman, societățile trebuie să capete autorizarea și, în momentul chiar cind aceasta î se concedă, dobîndeau și *jus corpus habendi*, adică personalitatea civilă; erau însă unele societăți cară nu aveau nevoie de autorizare specială, exista o autorizare generală pentru toate societățile de acel fel⁴⁾.

---

1) *Corpus Inscriptionum latinarum*, VI, 4416.

2) Într-o inscripție găsită în vechiul Lanuvium și publicată în *Corpus inscriptionum latinarum*, XIV, 2112, se văd statutele unei societăți funerare. În prima parte a inscripției se reproduce un capitol din senatus consultul, care se pare că a autorisat toate societățile funerare, cară se vor naște în viitor: *Kaput ex s(enatus) c(onsulto) p(opuli) r(omanu)*. Quibus coire convenire collegium que habere liceat. Qui stipem mens-truam conferre volent in funera rel. Compar. Dig. 47, 22, 1, pr.; Schiess, *Die römische collegia funeralicia*. Zurich, 1888.

3) Aceasta reiese din textul lui Paul Dig. 34, 5, 20 și a lui Gaius, 3. 4, 1, 1. Cele două drepturi acordate în acelaș timp, ajunseseră să se confunda. Nu e nevoie de o concesiune specială a personalității civile, ea se dobîndește în momentul chiar al autorizării. În acest sens se pronunță A. Pernice în opera sa *Marcus Antistius Labeo*, 1873, I, p. 303; Paul Girard. *Droit romain*, p. 227; Fournier, *Des collèges industriels dans l'empire romain*, 1878, pag. 108.

4) În Dacia romană (care după cum se știe coprindea numai Oltenia (Dacia Malvensis) o parte din Temișana și Transilvania (Dacia Apulensis), o parte din Crișana, Maramureș și nordul Transilvaniei (Dacia Porolis-

In vechiul nostru drept, anterior codificării lui Calimach, nu găsim nimic în această privință nicăi în practica lui Vasile Lupu ¹⁾, nicăi în lucrarea lui Andronake Donici, *Adunarea cuprinzătoare în scurt din Cărțile împărăteștilor pravile*. Ca mai toate materiele de drept civil, această problemă nu era rezolvată de dreptul nostru scris. Era obiceiul pământului, erau de altfel și ideile bizantine care treceau în practica noastră juridică, prin faptul că marii comentatori ai dreptului bizantin aveau la noi aproape foarte de lege, căci, după cum am zis aiurea ²⁾, dreptul bizantin avea la noi rol de drept supletoriu, cum era de alt-fel și în Franța cunumiară dreptul roman înainte de codificare. Regula-

---

sensis, găsim o mulțime de inscripții care ne fac cunoscut existența unui număr considerabil de societăți. Așa, la Apulum, 17 inscripții ne dovedesc existența mai multor colegei care existau în acest important oraș din vechia Dacie romană, un număr aproape tot așa de mare de inscripții (16), ne vorbește de societățile ce existau în capitala provinciei, în Sarmisegetuza; la Drobeta, la Alburnus major, la Germisara, la Ampelum și în alte localități, existau de asemenea numeroase societăți. Mai ales o inscripție pe o tablă cerată (tabella cerata), ce s'a descoperit la Alburnus major (Verespatak), e foarte importantă. Într'însa se poate vedea modul cum erau organizate societățile romane. Vezî asupra acestor cestiuni lucrarea mea *Histoire du droit et des institutions de la Roumanie*, I. p. 147 și 151 precum și *Rev. de drept și de Soc.*, 1900. No. 12.

1) Scarlat Calimach, în 1819, adresind o țădușă domnească (Uricar IV, 207) boerilor divaniști, prin care îl întreba care au fost vechile pravile, ale Moldovei. Aceștia răspunseră printr'o anafora, unde arătau că pravile lui Vasile Lupu, au fost aplicate în țară pînă la începutul veacului al XIX-lea, adăogindu-se însă pravilele împărătești, împreună cu legile împărătești ale lui Justinian și Leon, Basilicalele, introducerea pravilelor lui Teofil Anticherson și Armenopol, și, în fine, obiceiul pământului. Nu se face deci mențiune de așezămîntul Moldovei dat de C. Mavrocordat în 1741 și de Condica lui Gr. Ghica din 1776.

2) Vezî articolul citat din *Nouvelle revue historique de droit*, 1899, pag. 217.

mentul organic al Moldovei în § 318, ne spune în mod foarte clar acest lucru, pe care îl cunoaștem de alt-fel și din importanța operă a lui Dim. Cantemir, în *Descrierea Moldovei*.

In numeroasele hrisoave ce posedăm asupra cestiu-nel, vedem că existau persoane morale în vechiul nostru drept, fie ca corporațiuni, fie numai ca fondațiuni¹⁾. Așa erau monaștirile, bisericiile, breslele și altele, cari aveau posibilitatea de a avea un patrimoniu, aveau cu alte cuvinte, o personalitate și un patrimoniu distinct.

Dacă printr-unele dispozițiuni legislative se puneau oare-cară restricțiuni la drepturile acestor asociațiuni²⁾, aceasta nu era alt-ceva decât o aplicare a principiului admis și astăzi că Statul poate, prin lege, să supună capacitatea persoanelor morale la importante restricțiuni, fie în privința dreptului de a dobîndi sau înstrăina unele bunuri, fie în privința unor anumite moduri de dobîndire, fie, în fine, în privința administrației propriu zise. Aceste restricțiuni sunt necesitate uneori de nevoi economice, alteori ele se stabilesc avându-se în vedere tutela administrativă³⁾.

Acum să vedem cum se dobîndeau personalitatea civilă în vechiul nostru drept.

1) Asupra chestiunii de a se ști dacă monaștirile sunt corporațiuni sau fondațiuni, vezi în primul sens Alex. Degré în *Dreptul 66/1872 și 8/1874*, precum și în *Opere complete*, vol. 1 (Drept civil) pag. 10.. În același sens Gr. Păușescu, *Dreptul 78 și 83/1872*. În sens contrar d. D. Alexandrescu, *Dreptul 76/1899*.

2) Așa, prin Sobornicescul chrisov al lui Al. Mavrocordat (din 1785, 28 Dec.), se stabilește, în art. 7, că monaștirile, cind vroese să schimbe proprietățile imobiliare, trebuie ca schimbul să fie cercetat de Mitropolit și de Divan, și numai dacă era avantajos pentru monaștire se putea face.

3) Aubry și Rau, *Cours de droit civil français* (ediț. V), I, p. 281..

Studiind documentele ce posedăm, vedem că la noi ca și în dreptul roman, trebuie să distingem *jus coeundi* și *jus corpus habendi*. În momentul cînd Statul conceda unei asociații *jus coeundi*, ea dobîndea implicit, ca și în dreptul clasic roman, *jus corpus habendi*. Uneori însă *jus corpus habendi*, dreptul de a avea un patrimoniu, era expres recunoscut în profitul unei asociații. Așa putem cita un hrisov muntenesc al lui Alexandru Ipsilante, din anul 1781, acordat breslelor croitorilor¹⁾. Prin acel hrisov, care nu face decit reînnoește drepturi deja existente și recunoscute, se stabilește că breasla aceasta va avea o autoritate însărcinată cu conducerea intereselor breslelor, un terzi bașa (staroste) și 4 epitropi, cum am zice astăză consiliul de administrație. Acest consiliu era însărcinat pe lingă alte lucruri, să administreze casa socială. Venitul provine din taxe stabilite prin însuși hrisovul Domnesc asupra membrilor corporației. Bani aceștia serveau la diferite scopuri: de ordinar se întreținea sau numai se ajuta o biserică, se dedea ajutoare la membrii scăpătați, se serba aniversarea sfintului care patrona societatea, etc. Tot în acest sens putem cita un document din Martie 16, anul 1816, din timpul lui Caragea, pentru breasla sau cumpania streinilor ot București²⁾.

In Moldova vedem că breslele erau puse sub controlul bisericii. Așa în manuscrisul No. 128 al Academiei române vedem că Mitropolitul confirmă pe sta-

1) Vezi acest document publicat în *Ist. Rom.* de V. A. Ureche, vol. III, pag. 193.

2) Papiu Ilarian, *Tesaur de documente*, II, p. 389.

rostele breslelor mișeilor (cerșetorilor), care se bucura de numeroase privilegi¹⁾). Intr'un alt document vedem că mitropolitul Gavril încuviințeaază în 1765 înființarea breslelor ciubotarilor²⁾.

Știm din documentele ce posedăm, că în vechiul nostru drept nu era permis evreilor să facă parte din breslele meseriașilor³⁾. Și cum meșteșugurile nu puteau fi exercitat decât de breslaș, rezulta implicit că evrei nu puteau fi meșteșugarăi, decât numai dacă găseau o meserie care să nu fie dată ca atribut exclusiv unei bresle. Așa, de pildă, în București, evrei se ocupa cu povernele. În 1873, domnul M. Şuțu da un act în favoarea comunității ovreiești din București. Din acel act reiese că breasla ovreilor avea o organizație: un stăroste însărcinat cu administrarea averei, cu strângerea banilor și cu judecarea afacerilor de mică importanță dintre evrei⁴⁾. Că breasla putea dobîndi, reiese din document, căci un Domn, predecesor al lui Şuțu, dăruise breslelor un loc în București, unde breasla construise poverne⁵⁾.

Acelaș lucru constatăm și pentru breasla evreilor din Focșani.

Stiuț este că Focșani era oraș de graniță. O parte din oraș era muntean, o parte moldovean. În Focșani

1) Breasla datează din timpul lui Ștefan cel Mare, anul 1480, vezi documentul de la fila 1.

2) *Uricarul*, 14, pag. 1—5.

3) Evreii nu aveau intrare în bresle, acest drept era recunoscut numai pământenilor, chiar și sudiștili, adică supușii străinii, erau excluși. Totuși în Iulie 1820 sunt admisi meseriașii străinii să facă parte din bresle.

4) Dacă afacerea era mai importantă, ea era de competența Vel Cămărașului.

5) Vezî documente în Ureche, *Ist. Romîn.*, I, p. 450; III, 199; IV, 391.

munteni sedeau cei două ispravniči la Slăm-Rimniculuș, precum în partea moldovenească a orașului era stabilită isprăvnicia de Putna.

Intr-o decizie a Curței de apel din Galați, vedem că se vorbește de comunitatea israelită din Focșaniș moldoveni¹⁾. Din documentele citate în menționata decizie, se vede că această comunitate avea personalitate civilă. În adevăr, ea avea proprietăți, după cum reiese dintr'un act din 30 Aprilie 1880, unde e vorba de un schimb ce a intervenit între comunitatea evreiască și mănăstirea Mera. Din documentul invocat de Curte reiese că și această breaslă posedă poverne, neavind drept de a se îndeletnici cu meșteșugurile.

Sub imperiul codului Calimach, personalitatea civilă a societăților este recunoscută prin paragraful 379, care stabilește că dreptul de proprietate poate să existe în profitul persoanelor fizice sau în profitul persoanelor morale. Paragrafele 38, 39, 40 și 41 stabilesc principiul că societățile sunt de două categorii, asociații liceite, sau cum zice condica *iertate tovărășii*, și asociații iliceite, neiertate tovărășii.

Nu se face deosebire între societățile civile și comerciale. Se întreabă însă cu toate acestea când începe personalitatea morală. După codul Calimach, ca și în dreptul clasic roman, există o serie de societăți liceite cără nu aveau nevoie de o autorizare specială. Cum de pildă breslile, mănăstirile, etc., erau societăți autorizate prin lege, cum sunt astăzi societățile comerciale în urma art. 78 codul comercial; toate cele-lalte societăți nu se bucura de personalitate, de căt în urma unei speciale autorizări.

1) *Dreptul*, 1900, p. 235.

Curtea de apel din Iași, într'o deciziune din anul trecut¹⁾, zice că textele din codul Calimach se referă numai la societățile existente, și mai departe adaogă că este imposibil de admis că persoanele morale să așeze formă în acele vremuri numai prin simplul fapt al asociațiunii, căci și atunci se aplică principiul după care singura putere suverană a Statului poate da ființă așa ziselor persoane morale.

Este adevărat acest fapt pentru Muntenia, fără niciodată o contestație. Dintr-un document²⁾, vedem chiar procedura care se urma. Acei cari voiau să constituie o obștire, o cumpănie, trebuiau să se adreseze cu petiție la marea logofeție, care, studiind cererea, o supunea primului Divan, și acesta aproba sau respingea cererea.

Am văzut că în Moldova, înainte de punerea în aplicare a codului Calimach, cererile pentru încuviințarea înființării unei corporații, trebuiau să fie adresate Ierarhului respectiv³⁾. Posterior însă acestei aplicări, adică posterior anului 1819⁴⁾, se considera oare o societate ca având personalitatea morală prin singurul fapt al asocierei, al constituirei societății dacă intra în cate-

1) Publicată în *Revista de sociologie*, an. II, Nr. 3.

2) Ureche, *Ist. Rom.*, IX, p. 589. Documentul e din 1811.

3) *Uricarul*, XIV, p. 1—5.

4) Trebuie să observăm că edițunea oficială a acelei legiuri a fost în limba greacă. Tocmai în 1833, s'a făcut o traducere în românește. Din cauza aceasta, ne spune postelnicul Manolaki Drăghici, în sa operă *Istoria Moldovei*, II, 106, că «pravila nu se putea întrebui la pricina, că nu o înțelegea nici unul din judecătorii cel vechi, și nici se obicea să aibă paragrafuri în hotărîri, întemeindu-se dieci în divanul, cări scrie cărțile de judecată și anasorale, mai mult pe obiceiul pământului. Poate pentru aceea funcționarii logofetei celei mari, ca și judecătorii, întrebau la fiecare ocazie pe pravilistul Statului, să le spue cum zice Pravila. Vezi pag. 197 și nota.